

72436

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM FELSEFESİ BÖLÜMÜ

HAK DİNİ VE HALK DİNİ

DOKTORA TEZİ

Danışman
Prof Dr. Hayrani ALTINTAŞ

Hazırlayan:
Cevdet KILIÇ

ANKARA
1998

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLÂM FELSEFESİ BÖLÜMÜ

HAK DİNİ VE HALK DİNİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı:

İmzası

Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY:

Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ:

Prof. Dr. Mehmet BAYRAKDAR:

Tez Sınav Tarihi: 29.10.1998

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
KISALTMALAR	5
ÖNSÖZ	6
GİRİŞ	10
İNSANLIĞIN DİNE OLAN İHTİYACI	10
1- Dinin Tanımı:.....	10
2- Din ve Fıtrat İlişkisi:.....	14
3- Din ve Felsefe İlişkisi:.....	18
4- Din ve Toplum İlişkisi:.....	21
BİRİNCİ BÖLÜM	31
BİR İLETİŞİM ARACI OLARAK KUR'AN-I KERİM	31
A- KUR'ANÎ ÖĞRETİM METODLARI	38
1- Burhan (Kesin Delil Getirme) Metodu:.....	39
2- Cedel (Tartışma) Metodu:.....	41
3- İkna (Hitab Etme) Metodu:.....	43
B- KURANÎ HAKİKATLERİN ANLAŞILMASI İÇİN KULLANILAN	
EDEBİ SANATLAR	46
1- Telmih:.....	47
2- Teşbih:.....	48
3- Mecaz:.....	50
4- İsti'are:.....	51
a- Kur'an-ı Kerim, Kendini Tanımlarken Başvurulan İsti'are Sanatı:.....	51
b- Allah'ın Varlığı Tanıtılırken Kullanılan İsti'are Sanatı:.....	52
c- İnanmayanları Tanımlayan İsti'are Sanatı:.....	53

d- Dünya Hayatı Tarif Edilirken Kullanılan İsti'areler:.....	53
e- Kıyameti Sahneleyen İsti'arelerin Kullanımı:.....	53
f- Cennet ve Cehennem İsti'areleri:.....	53
C- HAK DİNİN ANLAŞILMASI HUSUSUNDA KUR'AN-İ METOD.....	55
1- İtikat (İnanç) İle İlgili Usûl:.....	55
2- İbadet İle İlgili Usûl:.....	60
3- Muamelât (Hukuk, Ahlâk, Siyaset, İktisat) İle İlgili Usûl:.....	62
D- KUR'AN'A YAKLAŞIMLAR.....	74
1- Kur'an-ı Kerim'i Önyargısız Okumak:.....	75
2- Kur'an-ı Kerim Ayetleri Üzerinde Düşünmek:.....	77
3- Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim:.....	79
E- KUR'AN-I KERİM'İN İNSAN DÜŞÜNCE VE HAYATINDAKİ YERİ	
1- Kur'an'da İnsanın Yeri:.....	82
2- İnsanın Düşünce Sisteminde Kur'an'ın Yeri:.....	84
F- KUR'ANÎ GERÇEKLER VE İNSAN:.....	101
a- Allah İnancı:.....	102
b- Peygamber İnancı:.....	102
c- Ahiret İnancı:.....	104
d- Kâinatın Yaratılışı:.....	104
e- İnsanın Yaratılışı:.....	105
f- İlmi Hakikatler:.....	107
g- İnsanlar Arası İlişkiler:.....	110
h- İnsan Hakları:.....	112
1- FİLOZOFLARIN DEĞERLENDİRMELERİ.....	115
1- İhvan-ı Safâ:.....	115
2- Farabi:.....	117
3- İbn Sina:.....	119
4- İbn Rüşd:.....	121
5- İbn Tufeyl:.....	123

2- MUTASAVVIFLARIN DEĞERLENDİRMELERİ:.....	131
3- UMUM İNSANLARIN DEĞERLENDİRMELERİ:.....	140
İKİNCİ BÖLÜM.....	152
HAK DİNİ.....	152
A- HAK DİN GERÇEĞİ:.....	152
1- Kur'an-ı Kerim’de Hak Din Kavramı:.....	152
2- Hak Dinin Karakteristik Özellikleri:.....	154
a- Evrensellik:.....	154
b- Tevhid (Birlik):.....	155
c- Akla Hitab Etmesi:.....	157
d- Kolaylık Ve İtidal:.....	157
B- HAK DİNİ ALGILAMADA KATEGORİK YAKLAŞIMLAR:.....	160
a- Yüksek İslâm, Halk İslâmı:.....	163
b- Çevre ve Merkez Modeli:.....	164
c- Elitist İslâm ve Popülist İslâm:.....	165
d- İslâm’ın Siyasallaştırılması:.....	166
e- Hak Dini ve Halk Dini:.....	167
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	172
HALK DİNİ.....	172
A- BİR DÜŞÜNCE VE YAŞAYIŞ TARZI OLARAK “HALK DİNİ”	172
a- Tarihi Gelişim İçerisinde “Halk Dini”:.....	172
b- Halk Dininin Karakteristik Özellikleri:.....	177
B- HALK DİNİNİN OLUŞMASINDA ETKİ EDEN FAKTÖRLER.....	181
a- Halk İnançları:.....	181
1-Bid’atlar:.....	181
a- İtikat İle İlgili Bid’atlar:.....	184
b- Amel İle İlgili Bid’atlar:.....	186

2- Hurafeler:	188
c- Uğursuzluk İnancı:.....	190
d- Uğur İnancı:.....	192
e- Nazar İnancı:.....	193
f- Sihir ve Kehanet İnancı:.....	194
b- Cemaatler ve Cemaatleşme	196
Cemaatlerin Halk Dinine Yönelik Faaliyetleri	
a- Sohbet, Seminer ve Konferans gibi Faaliyetler:.....	201
b- Eğitim Faaliyetleri:.....	201
c- Yayıncılık:.....	202
d- Tasavvufi Faaliyetler:.....	202
c- Dini Yayınlar:	204
d- Aile ve Çevre:.....	208
C- “HALK DİNİ”NİN “HAK DİNİ” SAHASINA ÇEKİLMESİ	212
SONUÇ	222
BİBLİYOGRAFYA	222

KISALTMALAR

A.Ü.D.T.C.F.D.:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Fakültesi
A.Ü.İ.D. :	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
A.Ü.İ.F.Yay.:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
a. g. s. :	Adı geçen Sayı
a. g. m.:	Adı geçen makale.
Bkz.:	Bakınız.
Bsk.:	Baskı.
c.:	Cilt.
Çev:	Çeviren.
Düz.:	Düzenleyen.
Dön.:	Dönem.
E.Ü.İ.F.	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Haz.:	Hazırlayan.
H.:	Hicri.
İ.A.:	İslâm Ansiklopedisi.
İ.Ü.E.F. yay.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
Krş.:	Karşılaştırım.
M.:	Milâdi.
n.:	Neşreden.
s.:	Sayfa.
Sa.:	Sayı.
Sad.:	Sadeleştiren.
T.B.M.M.T.D.:	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
T.D.V.İ.A.:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
Thk.:	Tahkik eden.
T.K.H.V.	Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
Vd.:	Ve Devamı.
Vs.:	Vesaire

ÖNSÖZ

Çevremde gördüğüm insanların ve benim, din adına yaptığımız çeşitli uygulamalar, devamlı zihnimi meşgul etmiştir. Çünkü ailemden yakın çevreme kadar herkes din adına çeşitli bilgilere ve inançlara sahip olup hayatına bunlarla yön vermekteydi. Acaba gerçekten, yaşanan dini hayatın ne kadarı Kur'an'a uymakta ne kadarı uymamaktaydı. Din neydi ve gerçekten din adına yaptığımız uygulamalar hak din diye bildiğimiz İslâm'a ne kadar uygundu. Bu soruyu acaba benim gibi herkes kendi kendine sormuşmuydu. Hak Din ne diyor, halk neler yapıyordu? Hak Dinin ölçüsü neydi?

Uzun süreden beri, böyle bir problemin, zihnimi meşgul etmesi, beni, bu çalışmayı yapmaya sevk etmiştir.

Hak dinin anlaşılması ve kaynak olması bakımından ilk sırada yer alan Kur'an-ı Kerim'den yola çıkarak yaptığım bu çalışma, din anlayışımın netleşmesine, bazı inanç ve düşüncelerimin değişmesine ve bazılarının da sağlam bir zemine oturmasına katkıda bulunmuştur.

Çalışmalarımı derinleştirdikçe, halkın din diye yaşadığı veya dini kaale almadan yaşadıkları hayatın sebep ve sonuçlarını daha iyi anlamaya başladım. Tıpkı, İbn Tufeyl'in **Hay bin Yakzan** adlı felsefi romanındaki, Salaman'ın ülkesinin insanların dünyaya meyilleri ve Allah'a karşı olan görevlerini unutarak Hak Din'den uzaklaşmaları gibi, bugün de Hak Din'den uzak bir noktada bulduklarını müşahede ettim.

Çalışmama, *Hak Dini Ve Halk Dini* ismini, muhterem hocam Hayrani Altıntaş Bey vermiştir. Pek çok kimse isim ile muhteva arasında ilk etapta bir bağ kuramamıştı. Ancak, muhtevası hakkında verdiğim bir kaç cümlelik bilgi, çalışmam hakkında ilgi uyandırmaktaydı. Özellikle, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve insanların düşünce ve hayatlarına yansımaları hususunda Kur'an'i bakış açısından

hareketle felsefi bir değerlendirme yapmaya çalışmamız, tezimizi daha da gncelleştirmekte ve önemini artırmaktadır.

Çalışmamız,  bölümden oluşmaktadır.

Tezimizin *giriş* bölümünde *İnsanlığın Dine Olan İhtiyacı* başlığını kullanarak dinin tanımlarından yola çıkarak dinin önemi üzerinde durduk. Gerek yabancı ve gerekse yerli kaynaklardan hareketle din ve insan, din ve felsefe, din ve toplum ilişkilerini ele aldık. Ayrıca din ve toplum ilişkilerinde tarihi bir çizgiyi izleyerek günümüze gelinceye kadar geçen süre içinde meydana gelen, olumlu ve olumsuz yöndeki gelişme ve değişimi ele almaya çalıştık.

I. Bölümde, alışmamızı *Hak Din'inin kaynaklarından* birinci sırada yer alan, **Kur'an-ı Kerim**, üzerinde yoğunlaştırdık. Çünkü, hak dininin yazılı kaynağı olarak, günümüze kadar hiç bir değişikliğe uğramadan gelen Kur'an-ı Kerim, bu özelliği ile bize hak dinin tek ve yegane kaynağı olma özelliğini gözler önüne sermektedir. Bu nedenle, bu bölümde insan ve Allah arasındaki iletişime temas ettik. Bu iletişimde İnsandan Allah'a ve Allah'tan İnsana olmak üzere iki türlü iletişimin varlığını ortaya koyduk. Allah'tan insana olan iletişimde **vahyin önemi** zerinde durduk.

Vahiy anlaşıldığı dönemlerde, üç asır gibi kısa bir sürede insanları her alanda çok ileri bir noktaya taşıymıştı. Halbuki bundan sonraki dönemlerde insanlar, vahyi daha iyi anlamaları ve oluşturdukları medeniyeti daha da ileri taşımaları gerekirken, vahiy ile aralarında örülen çeşitli engellerden dolayı bunu gerçekleştirmemişlerdir. Bugün ise, bir başka farklı noktada problem yaşanmaktadır. O da, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve insanların hayatlarında yer etmesi hususudur.

Biz de, bu bölümde Kur'an-ı Kerim'in, anlaşılması hususunda bizzat Kur'an-ı Kerim'in ğretim metodlarından **Burhan, Cedel, ve İkna** metodu üzerinde durduk. Anlaşılması güç ve herkes tarafından anlaşılması mümkün olmayan mteşabihlerin anlaşılması için kullandığı edebi sanatlardan **Telmih, Teşbih, İma ve İstiare** sanatlarını ortaya koyarak Kur'an-ı Kerim'den misaller verdik.

Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında Kur'an'i metodları ele alarak **İtikad, İbadet ve Muamelatla** alakalı Kur'an'i metodları inceledik.

Özellikle filozofların ve mutasavvıfların halkın dini algılamalarındaki yaklaşımları günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Aynı zamanda, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması konusunda ortaya attıkları fikirler, insanların dini anlayış ve yaşayışlarında çeşitli seviyelerde olduklarını vurgulamışlardır. Bu nedenle her seviyedeki insanın Kur'an-ı Kerim'in bütün ifadelerini aynı seviyede anlayamayacağı; bu nedenle anlaşılması için Kur'an-ı Kerim'den hareketle çeşitli öğretim metodlarını ortaya koymuşlardır.

Hak Dinin kaynağı, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve insanların anlamaları konusunda filozoflardan *Ihvan-ı Safa, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd ve İbn Tufeyl*'in fikirlerini ortaya koymaya çalıştık. Özellikle *İbn Tufeyl*'in felsefi romanından çıkardığımız sonuçlar, tezimizde ulaşmaya çalıştığımız sonuçlara ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca, mutasavvıfların ve umum insanların değerlendirmelerini bu bölümde ele aldık.

II. Bölümde, Hak Dini üzerinde durarak, karakteristik özelliklerini zikrettik. Öncelikle, hak dinin evrenselliği, tevhid inancı, hak dinin akla hitab etmesi, kolaylık ve itidal özelliğine sahip olması, gibi unsurlarını aktarmaya çalıştık.

Yine bu bölümde hak dini anlamada yerli ve yabancı ilim ve fikir adamlarının günümüzdeki kategorik yaklaşımlarının bir değerlendirmesini yaptık. Biz de bu alanda yeni bir yaklaşımla farklı bir bakış açısı getirmeye çalıştık.

III. Bölümde, Halk Dininin tarihi gelişimi ve özelliklerini zikrettik. Halk dininin oluşmasında halk inançlarının, cemaatleşmenin, dini yayınların, aile ve çevrenin etkisi üzerinde durduk. Her bölümde, çalışmamızı ilgilendiren yönüyle Hak Dini ile Halk Dini arasında mukayese yapmaya çalıştık.

Son olarak da, halkın hak dini sahasına çekilmesi hususunda yapılması gerekenler konusunda çeşitli konulara temas ettik. Öncelikle dikkatleri, insanların zihinlerinde yer etmiş bulunan yanlış din anlayışının düzeltilmesi gerektiği konusuna çekmeye çalıştık. Bu nedenle halk arasında yaygın bulunan ve hak dine uy-

gun olmayan **peygamber** ve **sünnet** anlayışının düzeltilmesi gerektiği konusuna değindik.

Çalışmam boyunca bana isimlerini burada zikredemeyeceğim kadar pek çok hocamın ve arkadaşlarımla maddi ve manevi desteklerini gördüm. Buradan bütün hocalarıma, dostlarıma ve yakınlarıma teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Bunlar arasında, Prof. Dr. Mehmet Bayraktar hocamı ve Doç Dr. Ethem Cebecioğlu'nu zikretmeden geçemeyeceğim.

Bunca meşguliyetleri arasında kıymetli vakitlerini bana ayıran ve çalışmamın her safhasında değerli tecrübeleriyle yardımlarını esirgemeyen, her attığım olumlu adımda yanımda olan maddi ve manevi büyük desteğini gördüğüm kıymetli hocam, değerli insan, **Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ'a** en içten teşekkürlerimi arz ederim.

Gayret bizden Muvaffakiyet Allah'tan'dır.

Cevdet KILIÇ

Ankara

1998

GİRİŞ: İNSANLIĞIN DİNE OLAN İHTİYACI

Din, insanla birlikte varolmuştur. Çünkü, söz konusu olan, Yaratıcı ile yaratılmış varlık ilişkisidir. Yaratıcının insanı var ettikten sonra bir müddet için bile olsa başıboş bıraktığı düşünülemez. İnsanlık tarihinde dinsiz yaşamış bir topluma rastlamak mümkün değildir. O halde, bir dine inanma, insan topluluklarının en bariz niteliği haline gelmiştir. Din, çeşidi ne olursa olsun fert ve toplumun huzuru için daima gerekli bir müessese olmuş, kendisine ihtiyaç duyulmuş ve hiçbir zaman ondan müstağni kalınmamıştır.¹

Aynı durum, batılı ilim ve fikir adamlarının da dikkatlerinden kaçmamış, kaynağı ne olursa olsun, insanın var olduğu yerde dinin varlığını sürdürdüğünü ve dinsiz bir milletin bulunmasının söz konusu olamayacağını belirtmişlerdir. Bergson 'un (1859-1941) "*Geçmişte bulunduğu gibi bugün de ilimsiz, sanatsız, felsefesiz toplumlar bulunacaktır, fakat dinsiz bir toplum asla*"² ifadesi, bu durumu bir batılı gözüyle teyit eder durumdadır.

1- Dinin Tanımı:

Dini çeşitli yönleriyle inceleme, araştırma konusu yapan her ilmi disiplin ayrı ayrı din tanımı yapmaktadır. Bunun sebebi ise, kendi konusunun işine yarayan kısmını ele alarak, dinin tanımını yapmasıdır. Psikolog, yaşanan bir tecrübe; sosyolog, içtimai bir olay; kelâmcı; akıl ve nakille müdafaa edilebilen bir sistem olarak görürken, filozof, düşüncenin temel unsuru olarak kabul eder. Batılı bir yazar, "*Batıda yapılan din tanımlarını sıralarsak bunlar yüzleri bulur*"³ demektedir.⁴ Batılılar tarafından yapılan tanımlardan her biri, dinin kendisi için ol-

¹ Frayer Hans, Din Sosyolojisi, çev; Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F. yay, Ank. 1974, s. 77.

² Bergson Henry, Les Deux Sources De La Morale Et De La Religion, Paris, 1948, s. 105.

³ Geniş bilgi için bkz. Tümer Günay. Çeşitli Yönleriyle Din, A.Ü.İ.F. Der., c. XXVIII, s. 224. Tümer, burada elliye yakın batılının din tanımını vermiştir.

⁴ Pelet Louis, Le Sentiment Religieux et la Religion, Paris, 1935, s. 27.

masa bile içinde ortaya çıktığı devrin umumi karakterini ve bu devre hakim olan temayülleri yansıtmaları bakımından önemlidir. Dinin, insanlığın manevi köklerine kadar etki eden bir olgu olması hasebiyle din hakkında ortaya atılan her tanımda insanlıkla ilgili bilgi, istek ve duygular saklıdır. Çünkü, insanlık tarihinin hangi döneminde olursa olsun din, her zaman toplum tarafından en çok konuşulan ve en çok tartışılan bir müessesedir. Bunun yanında onun yerini alabilecek ikinci bir unsur da düşünmek mümkün değildir.

İslâm alimleri dinin tanımını, Kur'an-ı Kerim ayetlerini ve İslâm inançlarını göz önünde bulundurarak yapmışlardır. Bu unsurlar Tevhid inancına sıkı sıkıya bağlı müslümanların din tanımlarında göz önünde bulundurdıkları en önemli unsurların başında gelir. **Bakillanî**, (öl.404/1013) dini; “Allah’a teslimiyet ve onun önünde boyun eğmek.”⁵ **İbn Teymiye**, (öl.728/1328) “Din, Allah’ın insanlığa yönelik hükümler halinde kanunlaştırdığı buyrukların tamamıdır.”⁶ **Cürcanî**, (öl.816/1413) **Tarifat** isimli eserinde “Din, akıl sahiplerine Peygamberin bildirdiği şeyleri kabul etmeye davet eden ilâhî bir kanundur.”⁷ gibi tanımlar yapmışlardır.

20. yüzyıl İslâm alimlerinden **A. Hamdi Akseki** ise klasik dönem İslâm âlimlerinin yaptıkları tanımların bütününe kapsayan geniş bir din tanımı yapar. “Din, akıl sahiplerine gaye-i Hakikati bildiren, onları kendi ihtiyar ve iradeleri ile Allah Resulünün bildirdiği şekilde hal ve istikbalde salah ve felaha, kemale sevk eden maddi ve manevi bütün ihtiyaçlarını temin eden bir kanuni mevzu-i ilâhidir.”⁸

⁵ Bakillani, Kadı Ebu Bekir Muhammed, Kitab et Temhid, Beyrut, 1957, s. 360.

⁶ İbn Teymiye, el Es’ile ve’l Ecvibe, Riyad, 1983, s. 8.

⁷ Cürcanî S. Şerif, Ta’rifat, “Din” maddesi.

⁸ Akseki A. Hamdi, İslâm Dini, Ank., 1983, 32. bsk., s. 5., Krş. Filibeli Ahmet Hilmi ise, kısa ve öz tanım yapar; O na göre din: “Mabudu his ve fehimden ibarettir”, Bkz. Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Sad., M. Rahmi., İst. 1987, s. 48.

Günümüzde gerek klasik dini kaynaklarda ve gerekse halkın çokça rağbet gösterip okuduğu ilmihal kitaplarında buna yakın tanımlar verilmektedir.⁹ Ayrıca dini bir siyasi sistem olarak görüp dini düşüncenin ve yönetimin hayata hakim olması görüşünü savunanların din tanımı şöyledir: “*Din, yaşanan hayatın ekonomik, sosyal, siyasal ve yasal ilkelerinin dayandığı, referans alındığı kaynaktır.*”¹⁰

Gerek klasik tanımlardan ve gerekse buna dayalı günümüzde yapılan tanımlardan da anlaşıldığı gibi, temelinde tevhit inancının mevcudiyeti sebebiyle tanımlar aynı eksen etrafında dönüp dolaşmıştır. Çünkü, din denilince, Allah tarafından gönderilmiş, Hz. Peygamber tarafından tebliğ edilmiş, akıl sahiplerine hitap eden, kimsenin etkisi altında kalmadan kendi seçimiyle dini inanca bağlanmasının istendiği, dünya ve ahirette en yüksek iyiyi ve en güzeli hedefleyen itikat ve amellerden kurulmuş bir müessesedir.¹¹

Bu tanımlarda, insanın ruhi yapısı göz önünde bulundurulmuştur. Zaten insan, dünyada yaşayış gayesinin en üst noktasına, mutlu olmayı ve sıkıntısız bir hayat yaşamayı koymuştur. Bu nedenle insanın hedefine ulaşmasında kendisine yardımcı ve destek olabilecek müessese, dindir. Dinin böyle bir hedefinin varlığı halkın dünyada ve ahirette mutlu olma arzusu dine olan rağbeti daha da artırmaktadır. İnsan, ferdi yapısının yanında toplumsal yönüyle de insandır. Bu ne-

⁹ Mesela, Bkz., Bilmen, Ömer Nasuhi, Büyük İslam İlmihâli, Sadeleştiren, Ali Fikri Yavuz, Ank., Tarih-siz, s. 9., Arıkan Hasan, Muhtasar İlmihâl, İst., 1996, 60. Baskı, s. 5, Osmanoğlu Ahmed, İslam İlmihâli, Ank., 1996, 2. Baskı, s. 9.

¹⁰ Aktaş Erhan, Hangi İslâm, İst., 1996, s. 15. Din kelimesi ve bunun müstakları arap dilinde çeşitli anlamlarda kullanılmakla beraber aşağıdaki şekilde guruplandırılabilirler.

1- *Ceza, mükafat, hüküm, hesap*: Kur'an-ı Kerim'de Fatıha suresindeki “din” kelimesi bu anlamdadır.

2- *İtaat, taat, teslimiyet, ibadet, hizmet*:: Bakara 132. Ayetteki (Allah sizin için din seçti) bu ayetteki “din” kelimesi bu anlamdadır.

3- *Üstün gelme, hakimiyet, zelil kılma, zorlama*: Nahl suresinin 52. Ayetindeki (Göklerdekilere ve yerdekilerin hepsi Allah'ındır din daima onundur.) din kelimesi hakimiyet itaat anlamındadır.

4- *Adet, yol, kanun şeriat, millet, mezheb*: Yusuf suresinin 76. Ayetindeki ifadede “Kralın dini”nden bahsedilmekte olup kanun, şeriat anlamına gelmektedir. Yine, En'am suresinin 161. Ayetinde (Bana gelince Rabbim beni doğru bir yola iletti, doğru dine dosdoğru bir tevhitçi olan İbrahim'in milletine) buradaki “millet” kelimesi “din” anlamında kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Küçük Abdurrahman, Tümer Günay, Dinler Tarihi, Ankara, 1988, s. 14.

¹¹ İslâm Ansiklopedisi, “Din” Maddesi, c. 3, İst., 1977, s. 590., Bkz. Tümer, Çeşitli Yönleriyle Din, s. 31. İslâm düşüncesinin önemli şahsiyetlerinden Gazâli, dinin tanımını, “Allah ile Kul arasındaki muamale” şeklinde yapmaktadır. Bkz. İhyau Ulumi 'd Din, Mısır, 1967, c. 4, s. 531.

denle bu yapılan tanımlardan ve gösterilen hedeflerden anlaşılacağı üzere insanın, ferdi ve toplumsal varlık olarak ihtiyaçları göz önünde bulundurulmuştur. İnsan, ruhi doyuma ulaşabilmesi için maneviyatını canlı tutması gerekir. İçindeki sonsuzluk duygusunu tatmin etmesi için de, bir yaratıcı kudrete güven duyması gerektiğinin farkındadır. İşte gerek klasik dönem ilim ve fikir adamlarının din tanımları, gerekse günümüz alimleri tarafından yapılan din tanımlarından çıkan netice; insanın ruhi ve ictimai yapısının derinliklerinde saklı bulunan din duygusuna ve sonsuz mutluluğa ulaşma arzusunda kendisine yol gösterecek ve yardımcı olacak sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Bu sonuçları şöyle sıralamak mümkündür.

1- *Din, ilâhi bir kanundur.* Çünkü din deyince, vahye dayalı bir sistem akla gelir ki, bu da insanın ruhi yapısına en yatkın bir düşüncedir. Dinin vahiy kaynaklı oluşu İslâm düşüncesinde önemli bir yer tutar. O halde vahiy kaynaklı olan dinlerde din kurucusu sadece Allah'tır.¹²

2- *Din, Akıl sahiplerine hitap eder.* Dinde muhatap akıl sahibi insandır. Emir ve yasaklarla mükellef olan insanda ilk şart, İslâm alimlerine göre akıl olmuştur. Bu nedenle din akla çok büyük önem vermiştir.

3- *Dinde serbestçe seçim (ihtiyar) esastır.* İnsanın en önemli karakterinden biri de hürriyettir. Dine inanma veya inanmama konusunda hiç kimsenin baskısı olmaması esastır.¹³ Zaten Kur'an-ı Kerim'in inanma veya inanmama konusundaki tavrı da nettir. Hem inanma konusunda zorla baskı yapılmasına karşı olduğu gibi zorlamayla da inancın inkâr edilmesine de karşıdır. Ancak bir zorlama söz konusu olur da dil ile inkâr etmek durumuyla karşı karşıya kalınırsa bu inkârın geçersiz olduğunu vurgular.¹⁴

¹² Bkz. "Halis din Allah'ındır." Zümer 3.

¹³ Bkz. Bakara 256. Ayrıca bkz. "De ki Hak Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkar etsin". Kehf, 29.

¹⁴ Nahl, 106.

4- *Din, insanları mutlak hayra iletir.* İnsan dünyada mutlu olmak, huzurlu bir hayat sürmek ve ihtiyaçlarının tümünü gidermek arzusuyla yaşar. İnsan, bu arzularına ulaşabilir veya ulaşamayabilir ancak, ahiret düşüncesine sahip olan insanlar ahirette de mutlu olmayı arzularlar. Bu nedenle hem dünyada hem de ahirette mutluluğu yakalamanın en önemli yolunun dinden geçtiğine inananlar, dini benimserler ve kurallarını yerine getirmeye çalışırlar.¹⁵

- Öte yandan toplumda da bir düzen içerisinde düzenli ve mutlu yaşamak isteyen insan, çeşitli müeyyidelere uymak zorundadır. Bu müeyyidelerin başında da din gelir. Dinin yanında, ahlâk ve hukuk kuralları ile ona bağlı gelenek ve görenekler gelir. Yaptırım gücü olmayan bir dinin geçerliliği olmayacağı düşüncesinden hareketle bu kurallara uymanın da karşılığının insanlara faydası ve mükâfatı da olmalıdır o da *mutluluk* ve *hayır* dır. İlkel dinlerden ilahi dinlere kadar hemen hepsi bunu sağlama çabası içerisinde.

2- Din ve Fıtrat İlişkisi:

Fıtrat, yaratılışın ilk anını veya esasını ifade eder. Allah'ın yarattığı şekil ve muhtevanın ismidir. Bununla ifade olunan, insanların ferdi farklılıkları değil, insan oluşları nedeniyle sahip oldukları ortak ve değişmeyen özleridir.¹⁶ Diğer bir ifadeyle insan olma temelidir. İnsan, her zaman kendisinin insanüstü bağları bulunduğunu ve ihtiyaçları için kendini aşan bir “**kudret**”e fıtratı gereği yönelmesi gerektiğini hissetmiş ve düşünmüştür. İnsanın tabiatüstü varlığa yönelmesi, sevgi göstermesi korku ve niyazla bağlanması, emirlerine itaat ve sevgiyle karşılık vermesi, dini hayat içine girmesi demektir.¹⁷ İnsanlardaki din duygusu o kadar köklü ve o kadar devamlı bir şeydir ki; en ağır dinsizlik suçlamaların bile bu duy-

¹⁵ Beyyine, 5-7.

¹⁶ Vatandaş, Celaleddin, Kur'an ve Hayat, İst., 1997, s. S6.

¹⁷ Tümer Günay, Çeşitli Yönleriyle Din, s. 220.

guyu söküp atması mümkün olmamıştır. Hatta, kendilerinin dinsiz olduklarını iddia edenlerin bile hakikatte yok edemedikleri bir duygunun ağır baskısı altında olduklarını söylemek mümkündür.

İnsanı yaratan kim ise; onu en iyi tanıyan da O'dur. Yaratıcı Kudret, insanın yapısına kendisi ile iletişim kuracak **asli bir duygu** yerleştirmiştir. İslâm terimleri arasında **fitrat** denilen bu asli duygu, genel adıyla **kutsal ve kutsallık** duygusuyla ilgilidir.

İnsanın maddi tarafının yanında manevi tarafının da olması insanı bu duyguyla özdeşleşmesinin sebebidir.¹⁸ Bu duygu, yaratılmışlar içerisinde de **sadece insana** mahsus kılınmıştır.¹⁹ Çünkü insan, Yaratanı tarafından en **seçkin** bir varlık olarak yaratılmış,²⁰ **yeryüzünün halifesi** kılınmış,²¹ göklerin, yerin ve dağların yüklenmekten kaçındığı **emaneti** yüklenmiş²² bir varlıktır. Bu ağır yükün altına giren insan, bu ağırlığı taşıyabilmesi için çeşitli istidat ve kabiliyetlerle donatılmış bir şekilde yaratılmış olması gerekir. İşte bu da **fitrattır**. Allah'ın Kur'an-ı Kerim 'de Rum suresinin 30. ayetindeki "*Sen yüzünü bir Hanif olarak dine; Allah'ın fitratına çevir*" emri, Resulullah'ın şahsında İnsanlara birer *Hanif* olarak fitrata yönelmelerinin emredilmesi, bu duygunun, Allah'ın yaratılış kanunu olduğunu ortaya koymaktadır.²³

İnsandaki bu özün, daha sonraları bazen iç ve dış etkilerle bozulması söz konusudur. Ancak, tamamen kaybolduğunu söylemek zordur. Çünkü insan, din duygusunu ve Allah'ın varlığını fitratının derinliklerinde çeşitli şekillerde hissedebilir. Ancak bu his, bazen kuvvetli, bazen zayıf, hatta bazen de hiç hissedilmez ve inkar derecesine vararak ateizme kadar gitmektedir.

¹⁸ Öztürk Yaşar Nuri, Din ve Fitrat, İst. 1990, s. 11

¹⁹ Tümer , Çeşitli Yönleriyle Din, s.220.

²⁰ Tin, 4.

²¹ Bakara, 30,

²² Ahzab, 72.

²³ Ayetin tam metni şudur: "*Ey Muhammed! Sen yüzünü bir hanif olarak dine, Allah'ın fitratına çevir ki; O, insanları bunun (fitrat) üzerine yaratmıştır. Allah'ın yaratması değiştirilemez. İşte dosdoğru din budur ancak insanların çoğu bunu bilmezler.*

İnsan fitratında Allah'ı bilme, Allah'a yönelme ve Allah'a kul olma özelliği vardır. İnsanın, bu özelliği, Yüce ve Kudretli varlığa sığınma, ondan yardım dileme veya ihtiyaç duyma gibi şekillerde tezahür etmiştir.²⁴ Varlığın en küçük yapısı atomdan kainata kadar her şeyin Allah'ın koyduğu kanuna boyun eğmesi,²⁵ atomun madde ve enerjiden meydana gelmesi, hareket ve çekimin bir düzen içinde olması,²⁶ tek hücrelilerden milyonlarca hücreye sahip olan canlılara kadar hepsinin yeryüzünde hayatını sürdürmesi,²⁷ hepsi Allah'ın koyduğu bir kanunlar çerçevesinde cereyan etmektedir. İnsan bu düzeni görerek hayretler içinde kalmakta ve yaratıcı fikrine ulaşmaktadır.²⁸ İşte bu hayret hali, fitratının yani din duygusunun ilk merhalesidir. Dinin konusunu teşkil eden sorulara cevap arayanlar ve aynı zamanda dini sosyal hayattan tecrit etmek isteyenler başka sahalarda bu sorulara cevap arayacaklardır. Ancak, henüz bu gibiler dini düşünce sahası dışında sorularına cevap bulabilmiş değillerdir.²⁹

Bütün bu olup bitenler karşısında insanoğlu kendi varlığının esasını ve sırrını aramaya çalışmıştır. "Bu esas nedir?" sorusuna en iyi cevabı ise kutsal ile iletişim kurmakla verebilmiştir. Alexis Carrel 'in de dediği gibi, "*İnsan, her devirde su ve oksijen kadar Allah'a da ihtiyaç duymuştur. Sezgiye, ahlâki duyguya, güzellik duygusuna ve zekânın aydınlığına ilave olarak din duygusu şahsiyetin çiçeklenmesini sağlar.*"³⁰ Muhammed Kutup da şöyle demektedir: "*İnsanoğlunun fitratında yaratıcı güç karşısındaki aczi ve kimsesizliği hissetmesi kainattaki fevkaladelikler karşısında hayranlık duyması onu secdeye kapatır ve ibadete sevkeder.*"³¹

İnsanoğlu, bazı şeyler karşısında aczini itiraf etmek zorunda kalmıştır. Bunların başında **sonsuzluk** ve **gaybın bilgisidir**. Meselâ ahiret inancı sadece

²⁴ Kutup, Muhammed, İnsan Psikolojisi Üzerine, Çev. Bekir Karlığa, İst., 1982, s. 276.

²⁵ Furkan, 2, Yasin, 8.

²⁶ Fatır, 41, A'la, 2-3.

²⁷ "Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızkı ancak Allah'a aittir." Hud, 6.

²⁸ Bkz., Mülk, 3-4.

²⁹ Göngör, İslam'ın..., s. 243.

³⁰ Carrel Alexis, Dua, Çev: M. Alper Yüçetürk, İst. 1947, s. 44.

³¹ Kutup, İnsan..., s. 290.

ceza veya mükâfat olarak değil, aynı zamanda insanın içindeki sonsuzluk duygusuna cevabını yine de dinde bulacaktır.³² Bunun yanında kâinatta olup bitenler karşısındaki acziyeti, meselâ; fezâ denilen boşluk, güneş, ay, yıldızlar, yeryüzü her an insanoğlunun duygularına tesir etmekte veya onu sarsmakta ve derinden etkilemektedir. Bu durum insanoğlunu yaratıcısını aramaya sevk etmiştir. Çünkü, dış dünyada varlığının sorularına cevap arayan insan, aynı sorularla iç dünyasında da karşı karşıyadır. Ölüm, varlık ve yokluk, insanın etkilendiği en önemli hakikâtlardan biridir. Doğum, hastalık, zayıflık, korku, açlık, gibi her an karşılaşılan olaylar, karşısında insan, hiç bir dış tesir altında kalmadan doğrudan fitrata yönelir ve bütün bu dış, iç ve günlük olayların arkasındaki soruları din duygusuyla bir bir çözmeyi başarır. İnsan, sadece dış dünyada olup bitenler karşısında suskunluğunu ve aczini itiraf etmez aynı zamanda bu itiraf kendi iç dünyasında da söz konusudur. İnsanın yaratılışındaki mükemmellik, bütün organlarının bir ahenk içerisinde ve güzellikte yaratılışı ilk yaratılışın hayretler uyandıracak mükemmellikte olması, bütün bunlar insanı, Allah fikrine ve din duygusuna yöneltmektedir.

Muhammed İkbâl'in, Whitehead(1861-1947)'dan naklettiği bir tanımda dinin önemi hakkında gerçekleri şu şekilde ortaya koymaktadır. *“Din, içtenlikle kabul edildiği ve tam manası ile kavrandığı takdirde karakter ve kişiliği büsbütün değiştirebilecek güçle bir genel hakikatler sistemidir. O halde dinin başlıca amacı insanın iç ve dış dünyasını yönlendirmek ve temelinden değiştirmek olduğuna göre, ihtiva ettiği temel hakikatler hedefinden saptırılmamalıdır.”*³³

Bu ifadeden de anlaşılacağı gibi, dinin içtenlikle kabul edilmesi durumunda değişmeyecek hiç bir şey yoktur. Bu değişiklik evvelâ insanın iç dünyasından başlar. Fıtrata aykırı olabilecek bütün hâl ve davranışlar din sayesinde değişir. Akıl sahibi herkes bu çizgiye gelebilecek mizaçtaadır. Aynı zamanda din de insanı bu çizgiye getirebilecek güçtedir. Ayrıca, din, hedefinden saptırılmadığı takdirde

³² Günaltay M. Şemsettin, Tarih-i Edyan, (Dersaadet 1339), s. 39, vd., O. Cilacı - M. Aydın, Dinler Tarihi, Konya, 1980, s. 19.

fert ve toplum için gereken tüm ihtiyaçlara cevap verebilecek niteliktedir. Bu da, yaratan ile yaratılan arasında meydana gelecek olan iletişim ve güvene dayanır. Bu iletişim ve güvenin ilk adımı imandır. Çünkü, dine giriş, iman etmekle gerçekleşir. İnanmak, bir varlığa güvenmek, emniyet etmektir. Bu noktada varlık açısından bilgiden ziyade inanan ile inanılan arasında bir 'ben-sen' ilişkisidir. Bu ilişki de güvene dayanmaktadır.³⁴ Dini manada ise, insanın bütün benliğiyle Allah'a bağlanmasıdır. Mengüüşoğlu; "*İnanma ister dar anlamda, isterse geniş anlamda anlaşılın, insanın varlık temeline kök salmıştır. İnsan inanmadan yoksun olamaz; inanma yok edilemez. Çünkü inanmayı yok etmek insanı yok etmek demektir,*"³⁵ derken insanın dinden ve dini inançlardan yoksun kalmasının doğuracağı topyekün yok olma tehlikesine işaret etmektedir.

3- Din ve Felsefe İlişkisi:

Din, insanoğlunun bu alemdeki kimliği, varlığının gerçek anlamı, gayesi ve var oluş sebebinin zihninde oluşturduğu soruların cevabını bulabildiği bir müessesedir. Bu bakımdan şunu söyleyebiliriz; Her din bir felsefedir, fakat her felsefe bir din değildir.³⁶ Din, inançlar, duygular, eylemler ve davranışlar olarak bir topluluğun birliğini sağlamakla beraber, düşünceye dayanan felsefenin alanına tecavüz etmez. Din, felsefeye irca edilemeyeceği gibi, sadece korku, haşyet ve sevgiyle açıklanmaya çalışılması onun bir ahlâki emirler veya resmi adetler ve ibadetler topluluğundan ibaret sayılması yanlış olacaktır. Ancak bu, dinin bir felsefi yönünün olmadığı manasına gelmez. Çünkü, bir çok ilim dalının doğuşu ve gelişmesinde tarih boyunca insanoğlunun kendisine ve kainata bakışında, hakikati arayışında dinin ağırlığı çok etkili olmuştur.

Felsefi düşüncenin başlangıcı insanın kendini, çevresindeki olayları ve eşyaları alışılmış inanç ve bilgi kalıplarıyla değil de ciddi bir biçimde anlayıp yorumlama çabasına giriştiği zamanlara uzanır. Felsefi bilgiyi elde etmek, derin bir

³³ İkbâl Muhammed, İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü, çev: N. Ahmet Asrar, İst. 1984, s.18.

³⁴ Özcan Hanifi, Epistemolojik Açıdan İmân, İst., 1997, s. 30.

³⁵ Mengüüşoğlu Takiyettin, İnsan Felsefesi, İst., 1988, s. 203.

bilgi birikimine sahip olmakla mümkündür. Zira, felsefenin ele aldığı belli başlı konular olan; yaratılış, varlık, insan, devlet, hukuk, ahlâk, bilgi, siyaset, ve sanat gibi meseleler hakkında belli bir dönem sonra düşünmeye başlamıştır. Fakat bu düşüncelerin içinde din, diğerlerine nazaran insanın bizzat kendi iç alemiyle ilgili olmak üzere kendi dünyasında metafizik sorularına cevap bulmaya çalışmıştır. Yani insanoğlu, felsefi açıdan düşünmeye başlamadan önce inanç problemini ele almış ve bunu çözüme kavuşturmaya çalışmıştır.³⁷

Filozoflar, felsefi problemler hakkında fikir üretmelerinin yanında yaşadıkları toplumun dini inançlarından etkilenmişler ve aynı zamanda da kendi fikirleriyle toplumları etkilemişlerdir. Her filozof kurmaya çalıştığı felsefi sisteminin içerisinde dine ayrı bir yer vermiş, varlık ve oluş ile ilgili kozmolojik yorumlarında dine ve dinlerde vazgeçilmez bir kavram olan “Allah” fikrini düşüncesinin merkezine oturtmaya çalışmıştır.³⁸ Bu çabanın tabii bir sonucu olarak bir kısım filozoflar, dini temelleri esas alırken,³⁹ bir kısmı, felsefe ile dinin her ikisinin de hakikatin aynısı olup; yollarının ve metotlarının farklı olduğu,⁴⁰ diğer bir kısım filozoflar ise, felsefi düşüncenin din ile çatışmadığını ve aksine dine götürdüğünü savundukları düşüncesinin üzerine sistemlerini kurmuşlardır.⁴¹

Bu noktada felsefi düşüncenin dinden çıktığını ileri süren ve buna karşı görüş ortaya atanlardan kısaca bahsetmek istiyoruz. Sadece Felsefe değil, en eski ilim dallarından olan ahlâk, hukuk, siyaset gibi ilimler de dinden çıkmış ve zamanla bunlar ayrı birer ilim dalı olarak gelişmişlerdir. Felsefi düşünce ister Yunan Felsefesiyle başlatılsın veya daha eskilere; Çin, Mısır veya Hind’e kadar u-

³⁶ Tümer Günay, Çeşitli yönleriyle Din, s.220.

³⁷ Taylan Necip, İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri, İst. 1994, s. 9.

³⁸ Taylan, İslâm Düşüncesinde..., s. 10.

³⁹ İslâm Düşüncesinde ilk filozof olarak bilinen Kindi (801-872)’nin uzlaştırma tezi. Bkz. Kindi, Felsefi Risaleler, Haz: Mahmud Kaya, İst. 1994, s. 5

⁴⁰ Farabi (870-950)’nin uzlaştırma tezi, Bkz. İslâm Düşüncesi Tarihi, Ed.: M. M. Şerif, İst., 1990, c. II, s. 83.

⁴¹ İbn Rüşd (1126-1198)’ün uzlaştırma tezi. Bkz. Faslu’l Makal, Haz: Süleyman Uludağ, Felsefe Din İlişkileri, İst. 1985, s. 108. Ayrıca Bkz. İslâm Düş. Tar. c. II, s. 178. Korlaelçi Murtaza, İbn Rüşd’e Göre Din-Felsefe İlişkisi, Felsefe Dünyası, Ankara, Mart 1994, s. 11, vd.

zansın Din, felsefeden önce gelmektedir.⁴² Aristo; “Başlangıçta olduğu gibi; bugün de, insanları felsefe yapmaya şaşkınlık sürüklüyor..., fakat şüphe etmek ve şaşırarak, önceden cahil olduğunun bilinmesidir. İşte bunun içindir ki, filozof olmak, mitleri göz önüne sermektir. Çünkü onlar şaşırtıcı unsurlardan meydana geliyorlar”⁴³ demektedir. Aristo’yu felsefe yapmaya sevk eden âmil, mitlerdeki şaşırtıcılık olduğuna göre, yaşadığı dönem içindeki mitlerin büyük bir kısmı dini düşüncenin ve yaşantıların birer sembolik anlatımlarıydı. Buna göre, Aristo felsefesinin de dini kökenli olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Yunan düşüncesinin değil, aynı zamanda Çin, Hint ve Mısır düşüncesi de kaynağını dinden almaktadır.⁴⁴ Batıda bu görüşü benimseyen filozoflar hayli fazladır. A. Comte, V.Cousin, Ernest D.Aster, E.Durkheim, gibileri felsefenin dinden doğduğunu savunanlar arasındadırlar. Durkheim’in şu ifadesi bu düşünceyi teyit eder mahiyettedir: “Felsefe de ilim de dinden doğmuştur. Çünkü din, önce ilim ve felsefenin yerini tutmuştur.”⁴⁵

Sokrat öncesi antik Yunan filozoflarından ve hatta en materyalistlerinden olan Empedokles ve Demokrit’in bile kendi çağlarında buldukları ortamın inanç esaslarından sıyrılmadıkları dikkat çekmektedir.⁴⁶

Filozofların dahi, din ile bu kadar iç içe olmaları ve dinin sahasında da felsefe yapmaları din ve felsefe ilişkisini gündeme getirmektedir. Felsefenin en önemli problemlerinden biri de insandır. Bir çok ilim dalı tarafından insan, çeşitli yönleriyle araştırılmış ve ele alınmış olmasına rağmen, insanın ne olduğunu evrendeki yerini, diğer varlıklarla olan münasebetlerini ele almamışlardır. Bu konu ise felsefenin sahasına girmektedir. Dinin de en önemli hedefi insandır. İnsan, doğduğu andan itibaren dış dünya ile irtibat halindedir. Varlıklar aleminde kendisine yer bulmaya çalışır. Bazen bu alemle hesaplaşmaya da girebilir. Yaşanılan

⁴² Bulaç Ali, İslam Düşüncesinde Din Felsefe Vahiy Akıl İlişkisi, İst. 1994. s. 16.

⁴³ Aristo, Metafizik, s. 892.

⁴⁴ Bayraktar, İslâm..., s. 176.

⁴⁵ Durkheim Emile, Les Formes Elementaire de la Vie Religieuse, Paris, 1925, Giriş, s. 13.

⁴⁶ Birand Kamran, İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ank. 1987, s. 22, Ayrıca bkz. Gökberk Macit, Felsefe Tarihi, İst. 1990, s. 34, Weber Alfred, Felsefe Tarihi, Çev: Vehbi Eralp, İst.1991, s. 28.

hayat, bazen çekilmez bir hal alır. İşte bu anda iman devreye girer. Ancak, inanç konusuna doyurucu cevap sadece dinden gelir. İnsanın ümitleri, beklentileri ve imanının ne ifade ettiği, kendisi ile yaratıcı arasındaki münasebetin şekilleri, insan, Allah ve varlık üçgenindeki münasebet tarzlarını ve karşılıklı ilişkilerini ve bu ilişkiler içindeki insanın durumu gibi sorular din felsefe münasebetini ortaya çıkarır.

Felsefe din ilişkisi konusunu burada noktalamak zorundayız. Çünkü bu konu hem geniş kapsamlı hem de çalışmamızın hedefinin dışındadır. Çalışmamızın ilerki safhalarında konumuzla alakalı olan yönünü tekrâr ele almaya çalışacağız.

4- Din ve Toplum İlişkisi:

Din ve toplum arasındaki ilişki konusu, dini iyice hayatın dışına terk eden günümüz insanında ayrı bir önem taşır. Konunun esas noktasını dinin ferdi mi olduğu, yoksa toplumsal mi olduğu eksenindeki tartışma oluşturur. Kişisel din anlayışında dindarlık denilen şey, tamamen ferdi bir halden ibarettir. Bu açıdan bir vicdan meselesi ve bir seçim işidir. Toplumsal din anlayışı ise, dini, toplumun bağlandığı inanç ve amellerden oluşan bir sistem olarak görür.⁴⁷

Ancak, ilk anda göz ardı edilmemesi gereken gerçek, dinin önce ferdi olduğudur. Yani her bir insanın din ile olan ilişkisi kişisel olarak başlar sonra toplumsal boyuta taşınır. İslâm'ı seçen bir insanın önce şehadet kelimesini okuması sonra ferdi ve toplumsal ibadetlerle mükellef olması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ancak, dini duygu ise doğrudan açıklanması güç olan bir duygudur. Çünkü, mânevî alan, insanın iç hayatından çıkan ve ruhen yaşanabilen olgulardan kurulmuş olan bir alan olduğu için kelimelere ve ifadelere döküldüğünde anlatım güçlüğü ile karşı karşıya kalınmaktadır. Bu alanı filozoflar ve mutasavvıflar dolaylı anlatımlarla ve temsili ifadelerle ortaya koymuşlardır.

⁴⁷ Ünver Günay, Din Sosyolojisi Dersleri, Erciyes Ün. Yay. Kayseri 1993, s. 147-148.

Öte yandan tarih boyunca toplumsal nizamın kuruluşunda ahlâki değerlerin yükselmesinde din ile yakından veya uzaktan alakası olan doğrudan veya dolaylı olarak insanı ilgilendiren ilim dallarının gelişmesinde kültür ve medeniyetin te- kamülünde ekonomik ve ticari faaliyetlerde din kadar derinden rol oynamış baş- ka bir müessese olmamıştır. Meselâ sanat, edebiyat, felsefe, şiir hep bu alanın ürünüdür. Yani, günümüze kadar gelen medeni toplumların geçmiş medeniyetle- rine bakıldığında nerede bir din varsa veya o dine bağlı bir mezhep, bir tarikat, yada dini bir müessese zuhur etmişse orada yeni bir medeniyet, yeni bir kültür, veya yeni bir dünya görüşünün yeşerdiği görülmüştür. Kamuran Birand'ın dediği gibi;

“İnsanlığın iç hayatının verimi olan manevi olgular iç denemeler ve yaşan- tılar tarihi ve sosyal gerçeklik içinde toplulukla ilgili olan çeşitli kurum ve olu- şumlarla objektifleşmişlerdir.”⁴⁸

Düşünce Tarihi boyunca din duygusunun toplumda **inanç, ibadet ve ahlâki davranışlar** olmak üzere üç önemli tarzda yapılandığı görülmektedir. İnançlar, peşinden ibadetleri getirir, ibadetler ise toplum düzeni içerisinde birleştirici rol oynar ve cemaatleşmeyi sağlar. Bu durum, ilkel dinlerden, semavi dinlere kadar hepsinde görülür. İkel dinlerde bir dini efsane bile insanları birbirine bağlayıcı önemli faktördür. İslâm dininde efsanenin yerini ilahi kitap diğer dinlerde ise kutsal metinler yer alır.⁴⁹

Dine bağlılık, genellikle, o dinin itikat esaslarının insanlar arasında ya- yılmasıyla gerçekleşir. Dini inançlarını ve yaşayışını canlı tutan insanların hem dinin ferdi yönünün hem de toplumsal yönünün o insanı kavradığı görülür. Çünkü her dinin tabiatında hem iç dünyaya, hem de dış dünyaya -topluma- yönelik iliş- kisini düzenleme yönü mevcuttur. Bu itibarla din, bazılarının ileri sürdüğü gibi Allah'la kul arasındaki münasebetleri ihtiva eden vicdanlara hapsedilmiş bir sos-

⁴⁸ Birand Kamuran, Din kavramının İncelenmesi Hakkında, A.Ü.İ.F. yay. Ank., 1961, s. 15.

⁴⁹ İslâm Gerçeği, Heyet, Ank., 1995, s. 4.

yal müessese veya şahsi problem değil, bütün hayatı kapsayan ve sosyal problemlere çözümler getiren prensipler manzumesidir.⁵⁰

Din ve toplum arasındaki etkileşim temelde olumlu ve olumsuz olmak üzere iki yönlü değerlendirilebilir. Dini ibadetlerin ve merasimlerin toplu olarak birlikte icra edilmesi, dinin toplumla ilişkisinde olumlu olarak değerlendirilirken, aşırı kadercilik, gizlilik, dünyadan kaçıp münzevi hayat sürme, yanlış tevekkül anlayışı gibi ferdi durumlarda bu ilişkinin olumsuz yönünü ortaya koyar.⁵¹

-Son bir kaç asırdır ortaya çıkan dini ve dini düşünceyi kenara itme veya soğuk bakma cereyanları, ülkemizde olduğu gibi, Batı dünyasını da tedirgin etmektedir. Dini sosyal hayattan uzaklaştıran toplumların zihinlerinde boş kalan din duygusunun yerini, hurafeler ve batıl inançlar doldurmuştur.⁵² Gelişmiş ülkelerdeki bunalımların temelinde dini düşüncenin sosyal hayattan atılmasından kaynaklanmaktadır. Mircea Eliade'nin de belirttiği gibi; "*Modern insanın kesintisiz bir şekilde kutsallıktan arınması, manevi hayatın içeriğini bozmuş, ama hayal gücünün matrislerini kıramamıştır. İyi denetlenemeyen alanlarda koskoca bir mitolojik çöp yığını varlığını sürdürmeye devam etmektedir.*"⁵³ Kutsaldan arındırılmış bir dünya kurmak ve böyle bir hayatı yaşamak ancak insanın tanrılaşmasıyla, bilimin din mertebesine yükselmesiyle mümkündür. İnsanlık tarihi göstermiştir ki, insanların kahir ekseriyeti için görünen hayatın ötesinde bir aşkın gücün varlığı elzemdir. Yani hayat kutsallıklarla anlamlandırılmalıdır. Yakın tarihlerde, dini sosyal hayattan attıktan sonra yaşanan tecrübeler hiç de iç açıcı değildir. Dinlerin yok saydığı, insan ve toplum hayatından sürülüp çıkarıldığı ütopyalar hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Batıda ve batıya özenmeye çalışan toplumlarda görülen astroloji ve falcılık gibi meslekler bunun açık bir delilidir. Çünkü, insanlar, hakikati hayatlarından söküp atarlarsa, yerini dolduracak başka batıl inançlar alacaktır.

⁵⁰ Er İzzet, *Sosyalleşme Sosyal Gelişme ve İslam*, Bursa, 1988, s.39.

⁵¹ Jochaim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev: Battal İnandı, A.Ü.İ.F.yay. Ank., 1987 s. 16.

⁵² Berger Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev, Ali Coşkun, İst., 1993, s. 34.

⁵³ Eliade Mircea, *İmgeler ve Simgeler*, çev; M. Ali Kılıçbay, İst., 1992, s. 27.

Sonuç olarak, dini yok sayan, hayatın kutsallığını reddeden tutumlar da dini bir tutum halinde tezahür etmektedir.

Günümüzde, dinin getirdikleri dışında hiç bir değişmez kıymet yoktur. İnsanlığın ilâhi menşeli olmayan bütün değer hükümleri yer ve zamanla sınırlı olmuş, kısa bir süre sonra da yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Objektif bilgi vermek itibariyle en sağlam görünen ilim de hep birbirinin yerine geçen çeşitli teori şemalarından ibarettir. Bu şemalar muhakkak ki gitgide mükemmele doğru yaklaşacaktır, ancak özünde yine değişme var olduğundan insanoğlunun bugün doğru dediğine yarın yanlış diyebilmesi, bugün güzel görünenin yarın çirkin görünmesi insanı ister istemez bu değişkenlerden kurtaracak değişmez değerlere sahip olmaya itmektedir. İşte **Hak Din**'in başlıca fonksiyonlarından en önemlisi bu tür değişmez ezeli ve ebedi değerler ortaya koymuş olmasıdır.

Özellikle, İslâm dünyasında bu manada yapılan yanlış tutumlara temas etmek zorundayız. Din, yakın zamana kadar bir müessese olarak değil de çeşitli ideolojilere karşı savunma aracı olarak görülmekteydi. Özellikle Batıdan kabul ettirilmeye çalışılan fikri akımlar dinin birer rakibi olarak görülmekteydi. Dolayısıyla da o ideolojiler çürütüldüğünde dinin önemi ortaya çıkacağı kanaati hasil olmaktadır.⁵⁴ Bu nedenle, günümüzde en çok eksikliği hissedilen şey, dünyamızda olup biten her şeyin ortaya çıkan fikri akımların gerek Doğuda ve gerek Batıda nerede olursa olsun insanoğlunu etkileyen her şeyin tam anlamıyla incelenmesi ve özenli bir şekilde eleştirilmesidir. Böyle bir eleştiri bugün ortaya çıkmamışsa Batının karşısına ciddi bir şekilde çıkma konusunda adım atmak mümkün değildir. Yine Batıda ortaya atılan her hangi bir fikri akım, Müslümanlar tarafından İslâmi ölçüler süzgecinden geçirilmeden ve eleştiriye tabi tutulmadan, din ile irtibatlandırılmaya çalışılmaktadır. İslâm ve Sosyalizm, İslâm ve Kapitalizm, İslâm ve Fundamantalizm, İslâm ve Demokrasi, İslâm ve Feminizm... vb. gibi günü birlik her ortaya atılan fikir aynı zamanda konunun mütehassislere tarafın-

⁵⁴ Güngör, İslâm'ın..., s. 247.

dan değil, ulu orta herkes tarafından tartışılıp yorumları yapılmaktadır.⁵⁵ Bu ise, Batıda olduğu gibi, Müslümanların da dine lakayt kalmalarına sebep olmaktadır. İhtisaslaşmanın çok yoğun olmadığı zamanlarda bütün sosyal müesseseler dinle iç içe bulunmaktaydı. Dünya görüşümüzün, gelenek ve göreneklerimizimizin sosyal hayatımızın esas kaynağı din olduğu gibi günlük faaliyetlerimizin büyük bir kısmı da din etrafında odaklaşmaktaydı. Ancak, günümüzün modern insanı maddi ve manevi ihtiyaçlarını birbiriyle alakası olmayan çeşitli müesseselerden gidermeye başlamıştır. Bu durum Erol Güngör'ün tabiriyle; *“Kolları bir tarafta, bacakları bir tarafta, kafaları bir taraftadır,”*⁵⁶ dediği kimselere benzemişlerdir.

Fert hayatında dinin rolü ne ise, toplum hayatında da aynı rol önemini korumaktadır. İnsanlık tarihinde pek çok özelliğiyle tanınan toplumların yanı sıra onların en bariz niteliklerinden biri ve en önemlisi inançları olmuştur. Dini toplumsal açıdan lüzumlu görenler, anarşinin, adaletsizliğin her tür haksızlık ve kötülüğün önleyicisi ve bir nevi emniyet gücü olarak görmektedirler.⁵⁷ Çünkü din, mensuplarını umutsuzluktan, ruhi çöküntüden, bütün olumsuzluklardan uzaklaştırmak ve güçlü bir toplum kurmak gayesiyle hareket eder.

Buraya kadar dinin tanımı, din ve fitrat, din ve felsefe, din ve toplum ilişkilerini ele almaya çalıştık. Dinin önemi ve insanlığa olan lüzumuna temas ettik. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de gerek batıda gerekse İslam dünyasında dinin elzemliğine inananlar olduğu kadar lüzumsuz görenler de yok değildir.

Batıdaki Rönesans hareketinden sonra, önce estetik sanatlardaki gelişmeler, diğer sanat ve fikir alanlarına da yansdı. Dini reformlar ve coğrafi keşiflerle birlikte ilmi ve fikri gelişmeler zirveye tırmandı. Özellikle, 18. asrın sonlarına doğru zirveye çıkan ilmi gelişmeler sonucu Batı; dinin ilkel insanları avuttuğunu ilmin hakimiyetiyle birlikte bu kurumun yaşatılmasına gerek kalmadığını iddia etmeye başlamışlardı.

⁵⁵ Nasr S. Hüseyin, *Batı Felsefeleri ve İslâm*, Çev. Selahattin Ayaz, İst. 1985, s.15.

⁵⁶ Güngör Erol, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İst., 1991, s. 248.

⁵⁷ Cilâcı Osman, *Günümüz Dünya Dinleri*, Ank., 1985, s. 25

XIX. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleştirilen sanayi devrimiyle ortaya atılan bu fikrin ardından yeni fikirler ve ideolojiler geliştirildi. Bu ideolojiler, kitleleri peşinden sürükleyerek insanların dine karşı lakayt kalmalarını sağlamıştı. Özellikle Darwin gibi Yahudi teorisyenler, Marks, Engels ve Hegel gibi materyalist siyasi teorisyenlerin yanında, Freud'un başını çektiği bir dizi maddeci psikiyatristlerin bu gelişmelerde rolleri büyük olmuştur. Neticede Batıda; Mukaddes değerlere imanın yerini endüstriye iman, dine karşı olmak ilme ve düşünceye dost olmaktır, görüşünün savunuculuğunu yapmışlardır.

XIX. yüzyıldan itibaren batıyı taklit sürecine giren ülkelerin de aynı süreci yaşadıkları göze çarpmaktadır. Özellikle Osmanlı Devletinin son dönemlerindeki batıda yetişmiş aydınları ile yeni Türkiye Cumhuriyetinin resmi fikri temellerine öncülük eden aydınların ve daha sonra bir ideoloji haline gelip devlete hakim olacak olan zihniyetin dine yaklaşımı, batıdakinden pek de farklı değildi. Müslüman halkın üzerinde bugün bile tahribatları hâlâ sürüp gitmektedir.

Günümüz müslüman aydını bu tahribatı tarih boyunca kaydedilebilecek en büyük felaketlerden biri olarak görmektedir. Bu noktada yaşanan tahribatın iki önemli olumsuz sonucun altı çizilmektedir.

Birincisi, Türk insanının Batı'yı taklide geçişiyle birlikte ilim ve teknoloji sahasındaki ilerleme ile dini red ve inkâr arasında bir bağın bulunduğunu ve bu bağın Türk dünyasında yaşatmanın ilim ve teknikte ilerleme anlamına geleceğinin kabulüdür.

İkincisi, İslâm'ın ilim ve teknikle asla çatışmadığını tam aksine, bunları teşvikle dolu olduğunu bilen Müslüman Türklerin, ilim ve din çatışmasını esas alan Batı anlayışına dayalı bir çok yeniliği reddetmesidir.⁵⁸ Ancak, göz ardı edilemeyen bir gerçek, bu iki düşünce sebebiyle insanımızın zarar görmesidir.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950 li yıllara kadar yaşanan dini sosyal hayattan tecrit etme faaliyetleri bu tarihlerden sonra yumuşama ve biraz da serbestleştirme safhasına girmiştir. 30 Kasım 1925'de Tekke ve Zaviyelerin faaliyetleri-

ne son verildi. Tevhidi Tedrisat kanunu ile birlikte tüm eğitim kurumlarının tek elde toplanmasıyla birlikte din eğitimi de kaldırılmıştır. Özellikle o tarihlerden sonra Osmanlı devletinin son dönemlerinde medreselerden mezun ilim adamları gizli yollardan din eğitim faaliyetlerine el atmışlardır. Ancak devletin güvenlik kuvvetleri tarafından takibata uğrayanlar ve yakalananlar şiddete maruz kalmışlardır. Buna rağmen, belirli bir gizlilik içinde sürdürülen faaliyetler, sonuçta, dini uyanış ve dönüşümü sağlama çabaları meyvelerini vermiştir.⁵⁹ Daha sonra izin verilen Kur'an-ı Kerim okutma faaliyetleri, sınırlı da olsa resmen açılan İlâhiyat Fakülteleri, İmam Hatipler, ve Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı resmi Kur'an Kursları, Kur'an öğretimi faaliyetlerini hızlandırmıştır. Resmi faaliyet gösteren müesseseler yanında cemaatler de din eğitimi ve öğretimi faaliyetlerini çeşitli isimler altında sürdürdükleri de bir gerçektir.⁶⁰

İşte çalışmamızın hareket noktası buradan başlamaktadır. Genel çerçevesi itibariyle gerek resmi müesseseler gerekse gayri resmi müesseselerin din anlayışları ve halka sundukları din. Bu çerçevede halkın algıladığı din ve bu dinin **Hak Din** ile olan bağlantısının derecesi, çalışmamızın ana konusunu teşkil etmektedir.

Ancak, bu noktaya gelmeden önce bunun felsefi çizgisini belirlememiz gerekmektedir. Bu nedenle, çalışmamızın ilk bölümlerinde **Hak Din** kavramı üzerinde durarak genel karakteristik özelliklerini ortaya çıkarmaya çalışacağız. En önemli kaynak, şüphesiz **Kur'an-ı Kerim'dir**. Çalışmamızın din sosyolojisini, din psikolojisini hatta din felsefesini ilgilendiren yönleri vardır. Yalnız, biz, sahamızı ilgilendiren yönünü ele alacağız.

⁵⁸ Bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, Düz. M. Ertuğrul Düzdağ, İst.1993, s. 96, vd.

⁵⁹ Geniş bilgi için bkz. Mardin Şerif, *Türkiye'de Din Ve Siyaset*, İst. 1993, s. 241, vd., Dursun Davut, *Laiklik Siyaset ve Değişim*, İst, 1995, s. 27, vd.,

⁶⁰ Bınder Leonard, *Liberal İslâm*, çev: Yusuf Kaplan, Kayseri 1996, s. 558. Geniş bilgi için bkz. Sitembölükbaşı Şaban, *Türkiye'de İslâm'ın Yeniden İnkişâfı (1950-1960)*, Ank., 1995, s. 75 vd.

İslâm düşünce tarihinde, filozoflar bazı hakikat bilgilerini bilgi ve kültür seviyesi düşük olan halka açıklayabilmek için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bunların başında temsili ifadelerle anlatılan hikayeler gelmektedir.⁶¹

Felsefe tarihine bakacak olursak, Aristo'ya gelinceye kadar felsefenin sözlü gelenek ağırlıklı bir aşama geçirdiğini teyit etmektedir. Ancak, bu dönemde yazının bilinmesine rağmen, siyaset, ticaret, haberleşme ve eğitimde kullanılmış olmasına karşılık hikmetin başkalarına anlatılıp öğretilmesinde yazı kullanılmamaktaydı. Bunun özel sebebini tahmin edenler arasında İbn Nedim şöyle açıklar: Kadim zamanlarda hikmet, ehli olmayanlar için yasaktı. Filozoflar hikmet ve felsefeye istekli olanlara bakarlardı, eğer isteyen varsa ona öğretir, hikmeti intikal ettirirlerdi. Değilse ona öğretmez intikal ettirmezlerdi.

Felsefi düşüncenin ehli olmayanlara aktarılmaması olayı, sanki bütün filozofların söz birliği ettikleri bir durumdur. Filozofların avam ve havas ayrımı yapmaları bunu ortaya koymaktadır. Tasavvuf ehli için de aynı durum söz konusu olup, manevi sahayı herkese özellikle halka açmamaktadırlar. Bunun sebepleri arasında umumi halkın ilgi sahasının ve bilgi seviyesinin yetersiz kalışına bağlamak mümkündür. Ancak, bu konuda İbn Rüşd(1126-1195), Gazali(1059-1111)'yi eleştirmiştir. İbn Rüşd'e göre Gazali; hikmet konularını herkesin anlayabileceği bir şekilde, halk arasında yaygınlık kazanabilecek bir üslupta kitaplar yazmış ve halk bu konulara vakıf olmuştur. Kaldı ki, Gazali, gerek *İlcamu'l Avam*'da, gerekse *el Munkızu min ed-Dalâl*'da ve diğer kitaplarında **avam-havas** ayrımı yaptığı görülmektedir. Üstelik, halkın din anlayışı ile ilimde derinleşmişlerin din anlayışlarını birbirinden ayırmış olup, tevil ehlinin hikmeti öğrenip anlayabileceğini belirtmiş ve buna da çok önem vermiştir.⁶²

⁶¹Mesela İbn Sina'nın ve İbn Tüfeyl'in Hay Bin Yakzan'ları ile Sühreverdi (1155-1191) ve Ahmed El Gazali gibilerin Risaletü't Tayr gibi eserler buna örnek verilebilir. Geniş bilgi için Bkz. Le Recit De Hay Ibn Yaqzan, A.M. Goichon, Paris, 1959, s. 21 vd. Krş. İbn Tufeyl, Hay Bin Yakzan, Ahmet Emin Neşri, Kahire 1952. İslâm Felsefesinde Sembolik Hikâyeler, Derleme, İst., 1997, s. 23, vd. Hay Bin Yakzan, İbn Sina, İbn Tufeyl, Haz: N. Ahmat Özalp, İst. 1996, s. 31, 65.

⁶²Gazali, el Munkız..., çev: Hilmi Güngör, İst.1990, s. 39 vd. Krş. İlcamu'l Avam an İlmi'l Kelam, (Halkın Kelam Tartışmalarından Korunması), Mecmuatü Resail li İmam-i Gazali, Beyrut, s.92. İbn Rüşd, el Keşf..., s. 264.

Ebu'l Berekât Bağdadi (1164)'ye göre, eskiden filozoflar, okuma ve yazı yoluyla değil, sözlü rivayet yoluyla ders verirlerdi. Hocalarından aldıkları dersleri talebelerine şifahi yollarla öğrenme ve öğretme kabiliyetleri güçlü olan öğrencilere anlatırlardı. Üstelik öğrencinin yaşına, kavrayışına ve kabiliyetine göre bilgi aktarırlardı. Sonraları ise, kabiliyetli öğrenci ve ilme gerekli itinayı gösteren ortam kalmayınca, nesilden nesile aktarma olayı kitaplara dökülmeye başlandı. Ancak, erbabının dışında kimsenin bu kitapları anlamaması için de çeşitli temsili ve mecazi ifadeler kullanılmıştı. Sonraları bu ifadeleri anlayan kimse de kalmadığından, sonraki bilginler çeşitli biçimlerde açıkladılar. İçlerine yalan yanlış şeyler kattılar ve dolayısıyla ilim ehli ile ilim ehli olmayanlar birbirlerine karıştılar.⁶³

Bağdadi'nin bu görüşlerini düşünce tarihinin bütününe yaymamız mümkün görünmemektedir. Hikmetin anlaşılması için, kabiliyetli kişilere anlatılan temsili ifadelerin yanında umumi insanların da anlayabilmesi için de aynı yol izlendiği gözümüze çarpmaktadır. Belki, bir dilden bir dile aktarımını dile hakimiyetsizlikten dolayı yanlış yapmak mümkün olsa da bunu genele yaymak ihtimal dahilinde değildir. Bazı dönemlerde, ilim ehli olanlar ile, ilim ehli olmayanların birbirlerine karışması söz konusu olsa da, bütünüyle Bağdadi'nin görüşlerine katılmamız mümkün değildir.

Çalışmamızın ana eksenini ortaya koyduktan sonra, meseleyi fazla dallandırmadan geçmişi günümüze bağlamanın yollarını araştırmak asıl görevimiz olacaktır. Çünkü, sağlıklı din anlayışına sahip olmak ve doğru değerlendirme yapıp geleceğimizi bu doğrular üzerinde kurabilmek için geçmişi ve şimdiki 'an'ı en iyi bir şekilde değerlendirmemiz gerekmektedir. Son zamanlarda, halk seviyesinde kayda değer dini canlılık meydana gelmiştir. Ancak, bu çerçevede pek çok tartışmalar da gündeme gelmektedir. Bu nedenle çalışmamız, **Halk Dini**'nin ortaya

⁶³ Ebu'l Berekât Bağdadi, Kitabu'l Mu'teber, Esad Efendi Kütüphanesi, no: 1931, Şerafeddin Bey, Ebu'l Berekat el Bağdadi ve Kitabu'l Mu'teber Tercümesi, Daru'l Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sa. 24, Kanunuevvel, s. 32-33.

ıkarılması ve **Hak Dini** izgisine çekilmesi, hususunda önemini bir kat daha artırmaktadır.

I. BÖLÜM

BİR İLETİŞİM ARACI OLARAK KUR'AN-I KERİM

Kur'an-ı Kerim, yüce Allah'ın Cebrail vasıtasıyla Hz. Muhammed'e gönderdiği, O'nun'da İnsanlara tebliğ ettiği vahyin kitap haline getirilmiş şeklidir.¹

Kur'an-ı Kerim, İnsanlara en doğru yolu göstermek için gönderilmiş bulunan yirmi üç senelik bir dönemde tarihte büyük yenilikler gerçekleştirmiş bulunan bir kitaptır. Bu kitapta Allah'ın İnsanlara ulaştırmak istediği mesajın muhteviyatı mevcuttur. Emirleri, yasakları, uyarıları, müjdeleri, uzun veya kısa, açık veya kapalı, temsili veya doğrudan ifadeler şeklinde yer alır.

Allah, insanlarla iletişimini bu kitap vasıtasıyla vahiy yoluyla sağlamıştır.² Allah ile insan arasındaki vahiy açısından mevcut iletişime geçmeden önce Allah ile insan arasındaki sıkı münasebete temas etmek yerinde olacaktır.

Dini ve felsefi düşünce sisteminde yaratılış ve varlık meselesi en önemli problemlerden biridir. İnsanın yaratılışı, kimliği, nereden gelip, nereye gittiği, dünyada varlığının sebebi... işte bu sorular, insan zihnini meşgul edip durmaktadır. Bütün bu soruların tek doğru cevap kaynağı Kur'an-ı Kerim dir. O'na göre, varlık ve oluşun kaynağı Allah'tır. Varlık, Allah'ın bir lûtfudur . Bu münasebetle yaratıcı ile yaratılan arasında bir ilişki söz konusudur. Yani Allah, insanın yaratıcısı olması yanında sadece insanı değil, gökteki melekleri, cinleri, gökleri ve yeri, güneşi, ayı, yıldızları, gündüzü, geceyi, dağları, nehirleri, ağaçları, meyveleri, taneleri, bitkileri,³ yerde sürünenleri, dört ayak üstünde yürüyenleri, bütün bun-

¹ Kur'an-ı Kerim tarifleri için bkz.. Celalüddin es-Suyuti,el Itkan fi Ulumi'l Kur'an Mısır, h. 1279, c.I, s. 63, 64. Bedrüddin ez Zerkeşi, el Burhan fi Ulümi'l Kur'an, Beyrut, 1391, c. I, s. 278, Krş. Atay Hüseyin, Kur'an a Göre Araştırmalar I, Ank., 1993, s. 5,

² Şura, 51, "Allah bir insana, ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O, yücedir, hakimdir."

³ Bakara, 164, Yunus, 5-6.

ların hepsini yaratan Allah'tır.⁴ Ancak, Kur'an-ı Kerim, insanı, yaratıkların en şerefli olarak kabul etmektedir.⁵

Kur'an-ı Kerim'e göre, varlık aleminin merkezinde Allah vardır. İnsan olsun veya diğer varlıklar olsun, hepsi O'nun yaratıklarıdır ve varlık mertebesinde O'ndan aşağıdadır. O'na karşı olabilecek hiç bir şey yoktur.⁶ Kur'an-ı Kerim, Allah'ın bu konumu kadar insanın konumuna da dikkatleri çeker. Çünkü, yaratıklar içinde en önemli konuma sahip varlık insandır. Bu nedenle insanın mahiyeti, ruhi durumu, görevleri, kaderi vs. Kur'an'ın temel konularıdır. Ayrıca, Kur'an düşüncesinde insanla alakalı en önemli meselelerden biri de insanın kurtuluşudur. Allah, Kur'an-ı Kerim'de bu meseleye defalarca dikkat çeker. İşte, insan taşıdığı bu konumdan ve önemden dolayı Muhammet İkbal, bir yanda Allah'a "**Mutlak Ben**" derken, diğer varlıkları da varlık mertebelerine göre "**ben**"ler silsilesi olarak kabul eder. İnsana da Allah'ın karşısında duran bir "**ben**" olarak bakar.⁷ Ancak insanın, Allah'ın karşısında duran "**ben**"lik derken, bir zıt kutup olarak değil, varlığın merkezinde en büyük önemi taşıyan Allah düşüncesi varsa, O'nun yanında da mutlak benliğe benzemeye çalışan insan (halife) yer alır.⁸

Bu münasebet Kur'an'da, Allah İnsan ilişkisinde dinamik bir ruhi münasebeti meydana getirir. Bu münasebet aynı zamanda çok yönlü karmaşık ve karşılıklı bir münasebettir. Bu münasebet içerisinde Kur'an-ı Kerim'i bir yere oturtabilmemiz için önce Allah ve insan ilişkisini tespit etmemiz gerekmektedir.

Allah insan ilişkisinde *birinci münasebet*, **Varlık münasebetidir**. Bu münasebet insanlara Allah'ın kendilerinin yaratıcısı olarak tanımaları gerektiğini hatırlatır. Hayatını ihsan edenin, kaderini tayin edenin, Mutlak yaratıcı sayesinde olduğunu bilmelerini sağlar.

⁴ 6 Enam, 142, Nur, 45, Zümer, 6.

⁵ İsrâ, 70, Tin, 4.

⁶ Izutsu Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev: Süleyman Ateş, Ank., 1975, s. 70.

⁷ İkbal, İslâm'da..., s.138. Geniş bilgi için bkz. Kılıç Cevdet, Dr. M. İkbal, Hayatı Şahsiyeti ve Fikirleri, Ank., 1997, s. 114, vd.

⁸ Izutsu, Kur'an'da..., s. 70, Krş., Hüseyin Aydın, Yaratılış ve Gayelilik, Ank., 1991, s. 169.

İkincisi, haberleşme münasebetidir. Yalnız bu haberleşmede konuşan Allah'tır. **Sözlü** ve **sözsüz** olmak üzere iki türlü konuşma vardır. Sözlü konuşmanın aslı vahiydir. Sözsüz konuşmanın aslı ise kâinat ve kâinattaki olup bitenlerdir. Kâinattaki hadiseler sadece basit bir tabiat olayı olarak bakmamak gerektiği Kur'an-i Kerim de ifade edilmektedir. Kur'an'a göre Allah'ın varlığının bir delili olan tabiat olayları, Allah'ın zatını yahut ta onun sıfatlarını ve iyiliğini, saltanat ve adaletini gösterir.

Sözsüz haberleşme, **Karl Jaspers**'in düşünce sisteminin temellerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. O, dünyanın **sembolik** mahiyetine dikkati çekmektedir. Şöyle ki; İnsan, farklı düzeylerde yaşar, İnsan da dahil bütün tabiat varlıklarının gözlerimize basit birer tabiat eşyası görüldüğü şu günlük akıl seviyesinden çıkar da varlığın hükümler alanına adımımızı atarsak, birden bire kendimizi farklı bir dünyada yani Allah'ın huzurunda buluruz.⁹ O halde, Varlık alemi, Allah'ın birer ayeti ve varlığının delili olarak karşımıza çıkmaktadır. Şu varlıklar birer sembol ve birer işaret olup bunlar vasıtasıyla Allah bizimle konuşur. Biz, kainata topyekün bir sembol kitabı olarak bakabiliriz. Jaspers'in bu görüşü Kur'an-ı Kerim in ruhuna uygun düşmektedir. Çünkü, Kur'an'a göre bütün eşya, gerçekte Allah'ın ayetidir bunların sembolik mahiyetini ise ancak akıl sahipleri kişiler anlayabilirler.¹⁰

Sözlü münasebette, Allah'tan insana iletişimde teknik anlamda **vahiy** iken insandan Allah'a olan münasebette ise **ibadet** ve **duadır**.

Üçüncü münasebet, Rab ve Kul münasebetidir. İnsanın Allah'ın hoşuna gitmeyecek davranışlardan uzaklaşıp, kulluğa yaraşır biçimde hareket etmesidir. Yani Rab ve Kul arasındaki münasebete bir sevgi münasebeti de denilebilir.

Dördüncü münasebet ise, Ahlâki münasebettir. Bu, Allah'ın birbirinden çok farklı iki cephesine dayanır. Allah, bir yandan iyilik, merhamet, şefkat, af ve ihsan sahibidir. Öte yandan azap şiddet ve adalet sahibidir. İnsan da zaman za-

⁹ Jaspers Karl, Felsefeye Giriş, çev. Mehmet Akalın, İst., 1981, s. 81.

¹⁰ Hadid, 17, En'am, 101.

man aynı zıt sıfatlara sahip olabilir. Bu durumda insanın Allah'ın nimetlerine karşı şükretmek ve azabından korkmayı gerektirir.¹¹

Sözlü iletişime gelince, bunun vahiy olduğunu daha önce ifade etmiştik. Allah, son olarak, Kur'an-ı Kerim'le insanlarla iletişimini sağlamıştır. Bu iletişimin en önemli unsuru, vahyin dili olayıdır. Bu nedenle kısaca dil konusuna temas etmek istiyoruz. İbrahim suresinde *“Biz her peygamberi yalnız milletinin diliyle gönderdik ki onlara açıklayasın.”*¹² Ayetiyle Allah her milletin kendine özgü bir dil gerçeğini kabul ederek başlar ve peygamberlik görevi ile o peygamberin mensubu olduğu toplumun dilin sıkı münasebetlerini ortaya koyar. Çünkü peygamber gönderildikleri kavmin dilinden başka bir dille gönderilmiş olsaydı kavimlerinin inanmayacağı gibi birde ayetlerin niçin açıklanmamış olduğu itirazları olacaktı.¹³ Yalnız, Allah, Kur'an-ı Kerim'i Arapça indirmiştir diye Araplara veya Arapça'ya bir üstünlük sağlamaz. Çünkü, Allah, bütün kullara hitap etmekte olup, hitabı yapan da Allah olduğuna göre her hangi bir milletin üstün olması veya dilinin üstün olmasını gerektirmediği muhakkaktır. Meselâ; Musa Peygamber'e indirilen Tevrat için İbranice'yi seçmişti dolayısıyla böyle bir kutsallık veya ayrıcalık, hiç bir dile veya ırka ya da peygambere verilmemiştir. Ancak, asrı saadetten sonraki dönemde Araplar bu gerçeği unutarak Arap ırkının ve Arapçanın üstünlüğünü savunmaya giriştikleri görülmektedir.

Allah ile insan arasındaki iletişimin şekli ne olursa olsun, asıl olan bu iletişimin anlaşılır olmasıdır. Kur'an-ı Kerim'e göre Allah, çeşitli şekillerde insanlarla iletişim sağlamış ve konuşmuştur. Ancak bu zamana kadar anlaşılır olmadığı noktasında bir itiraz söz konusu olmamıştır.

Kur'an-ı Kerim, nüzulünden günümüze gelinceye kadar medreselerde, camilerde, kuran kurslarında, imam hatiplerde, okullarda, evlerde ve daha pek çok yerde yüzünden veya ezbere okunması öğretilen, belirli gün ve gecelerde sevap maksadıyla okunan bir mukabele kitabı, ölülerin ruhlarına bağışlanan bir dua

¹¹ Izutsu, Kur'anda..., s. 70.

¹² İbrahim, 4.

mecmuası, hastalara okunan bir muska kitabı, özel muhafazalarda ve yaldızlı kaplarda saklanan esrarengiz bir kitap olarak kalıp günümüze kadar gelmiştir. Hatta, evlendirilen gelin kızın çeyizine veya genç erkeğin eşyasına da bir hediye olarak konmuştur. Yerleşik kültürümüzde ölüm, doğum, sünnet, hacı uğurlama, düğün, ramazan mukabeleleri ve daha sayamadığımız pek çok merasimler yapılmaktadır. Bu merasimlerin bir çoğunda Kur'an-ı Kerim okunmuştur. Okuyanlar ve dinleyenler sadece kıraatiyle meşgul olup sevap kazanmak amacını taşımışlardır.

Fakat, Kur'an-ı Kerim'in mesajı, anlaşılması daima ikinci planda kalmıştır. O, tazimle öpülmüş hürmetle baş köşeye asılmış, hürmetle dinlenmiş, ancak içinde ne yazdığı, mesajın kime geldiği, nasıl bir sistem veya toplum düzeni ortaya koymaya çalıştığı konusunda kimse düşünmemiştir. Veya tarih boyunca çok az kişi, bu meseleye eğilmiştir.

Gerçek şu ki; Kur'an-ı Kerim'e tazim göstermek, kıraatiyle meşgul olmak, tecvit kurallarıyla güzel okumaya çalışmak ve bunun ilmini yapmak güzel ve önemli şeylerdir. Geçmişte olduğu gibi, günümüzde de mühim olan ile ehem olan bir birine karıştırılmıştır. Lüzumlu olanın elzeme tercih edilmesi, müslümanların elinde bulunan değişmez mutlak mesajın anlaşılması ve hayat nizamının ona göre kurulmaması sonucunu doğurmuş olduğu izlenimini vermektedir.

Okunması kadar anlaşılması da önemli olan Kur'an-ı Kerim'in, bu gibi merasimlerin anlatılıp anlaşılmasının bir fırsat yeri olduğu gözlerden kaçarak her zaman ihmal edildiği görülmektedir.

Toplumumuzda yaygın olan en önemli yanlış kanaatlardan biri, *Kur'an'ı anlayamayız* önyargısıdır. Bu önyargı, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasının önüne çekilmiş en büyük engeldir. İşte, toplumumuzda bu fikri yaymakla insanların Kur'an-ı Kerimi anlamalarına engel olunmuştur. Halbuki Allah, bizzat insanların

¹³ Fussilet, 44. Bkz. Yazır, Hak Dini..., c. VI, s. 4211.

anlamaları için Kur'an'ı kolaylaştırdığını ve üzerinde düşünmeleri ¹⁴ için akıl verdiğini bildirmiştir.¹⁵

Kur'an-ı Kerim, insanlara mesajını ulaştırmak için insanın kültür seviyesi ne olursa olsun, her insanın kendi seviyesine göre mutlaka çok şeyler anlayacağı bir ifade metodu kullanmıştır. Yaşanan canlı hayatla bağlantı kurulduğunda **temsili anlatımın** konunun anlaşılmasında kolaylaştırıcı rolü olduğu belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Öte yandan Kur'an-ı Kerim, kendisine yönelen ilginin ciddiyetine göre alabildiğine genişler ve derinlemesine iner. İşte, Kur'an-ı Kerim'de anlatılmak istenen pek çok şey, temsili ve mecazi bir dil kullanılarak anlatılmıştır.¹⁶ Temsili ve mecazi anlatımlara daha çok, çeşitli meselelerin anlatımı hakkında kullanıldığı görülmektedir. Hüküm bildiren ayetlerde ise sözcükler yalın ve gerçek anlamda kullanılmıştır. Dille anlatımı imkansız olan ve dilin anlamda yetersiz kaldığı ifadelerin anlaşılması ve muhatapları tarafından kavranması için kullanılan temsili anlatım biçimi, aynı zamanda dilin ifade ederken ortaya koyamadığı yüceliği, genişliği ve güzelliği ortaya çıkarır.¹⁷ Temsili anlatımın, ifade ve bakış açısı bakımından pek çok faydası vardır. Öncelikle, temas ettiği konuya bir canlılık katar. Yalın, donuk, dar ve katı ifade ediş biçimine karşın, derin, kuşatıcı, esnek ve açık bir özelliğe sahiptir. Muhatapın anlayabilmesi için yalın anlamla ifade edilmesi imkansız olanı anlatabilmek için kullanılmıştır. Ayrıca, mevzunun kelimelerin dar çerçevesi içinde kalarak belirli bir alana hapsolünmesinden kurtulmasını sağlamıştır.

Temsili ve mecazi anlatımla hakikatin, kelimelerin yalın ve kapalı alanına hapsedilmiş yönü sembolize edilerek açığa çıkarılmaktadır. Hakikatin başka yolla elde edilmesi mümkün olmayan boyut ve unsurlarını sembolik anlatımın sağladığı

¹⁴ Mümünün, 80.

¹⁵ Bakara, 164.

¹⁶ Kılıç Sadık, Kur'an Sembolizmi, Ank., 1991, s. 161, Saka Şevki, Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu, İst. 1991, s. 153.

¹⁷ Aktaş Erhan, Hangi İslâm, s. 81, Geniş bilgi için bkz., Necmettin Şahinler, Kur'anda Sembolik Anlatımlar. İst., 1995.

imkanlar sayesinde kavratır. Bu nedenle gerçeğin anlaşılması, sembol ifadelerin doğru kavranmasıyla doğru orantılı olduğu hükmüne varılabilir.

Temsili anlatımın yanı sıra, Kur'an-ı Kerim'de sık sık mecazi anlatıma da başvurulduğunu ifade etmiştik. Mecazi anlatımla hedeflenen;

- Söylenemez olanı söyleyebilmek,
- Anlaşılması zor olanı anlaşılır kılmaktır.

Yani, **Mecazi anlatımla Allah; İlâhi olan bilgiyi İnsanın anladığı dile tercüme etmektedir.**¹⁸ Bu bakımdan mecazi anlatım yöntemi dikkate alınmadan Kur'an-ı Kerim'in vermek istediği mesajı çoğu zaman kavramak mümkün değildir.

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında kullanılan edebi sanatlar konusu çalışmamızın bir bölümünü teşkil ettiği için burada bu konuya girmiyoruz. Burada vurgulamak istediğimiz, Allah ile insan arasında söz konusu olan iletişimin Kur'an-i ifadelerdeki özelliğidir. Çünkü, Kur'an-ı Kerim'i anlamak isteyen ve onunla irtibatı sağlamak isteyen herkesin, Kur'an-ı Kerim'in üslûbünü ve anlatım biçimini bilmesi, işini daha da kolaylaştıracaktır. Bu nedenle **Hak Dini'nin** ortaya çıkarılması ve halkın dikkatlerinin **Hak Din** çerçevesinde yoğunlaştırılmasındaki en önemli faktörlerin başında Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması geldiği kanaatindeyiz.

¹⁸ Aktaş, a.g.e., s. 83, Krş., Kutup Seyyid, Kur'anda Edebi Tasvir, Çev: Süleyman Ateş, İst. 1967, s. 89.

A- KUR'AN-İ ÖĞRETİM METODLARI

İnsanlar, ilmi seviyeleri ve kültür ortamları itibariyle eşit değildirler. Al-dıkları eğitim, yaşadıkları kültürel ortam, onlara belirli bir kültürel seviye sunmamıştı. Vahye ilk muhatap olan insanlar içerisinde, her seviyeden insan bulunmaktaydı. Bu nedenle insanların anlayışları da değişti. Herkes her şeyi anlayamazdı. Vahiy, onların ilmi seviyelerine ve kültürel yapılarına hitap ederek bazı burhanlar kullanmıştır. İnsanların seviyesinde ilmi hakikatlerin anlaşılması için çeşitli öğretim metotlarını bizzat Kur'an-ı Kerim'de kullanmıştır. Çünkü İbn Rüşd'ün de belirttiği gibi insanlar, hakikati anlama hususunda anlayış seviyeleri farklıdır ve bunlar üç grupta toplanmaktadır.

1- Gerçeği öğrenmek isteyenler. Bunlar anlayışlı ve olgun insanlardır. Bu insanlara karşı Kesin delil(burhan)la konuşmak doğru olur.

3-Kavrayış ve olgunluk bakımından üst düzeye ulaşmamakla birlikte, temiz yaratılışlarını koruyan ve öğüt kabul eden insanlardır. Bunlara da güzel öğüt(ikna) ile hitap edilmelidir.

3- Mücadeleci karaktere sahip insanlardır. Kur'an-i Kerim onlarla da en güzel şekilde tartışılması(cedel) gerektiğini ifade etmektedir.¹⁹

Kur'an-ı Kerim'de "*Ey Muhammet Rabbi'nin yoluna Hikmetle, Güzel öğütle çağır ve onlarla en güzel şekilde mücadele et*"²⁰ diye ifade edilen ayette Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması konusunda üç metot üzerinde durduğunu görmemiz mümkündür.

Bu ayetteki;

Hikmetten maksat, şüpheleri gideren kesin delil olarak ifade edilmiştir. Yani bundan maksat *Burhan* Metodudur.

¹⁹ Bkz. Fahrüddin er Razi, Mefatihü'l Ğayb, İst., El Matbaatu'l Amire, 1308, c. V, s. 374. Ebu'l Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el Beydavi, Envaru't Tenzil ve Esrarü't Te'vil, İst., 1314, c. I, s. 686. İbn Rüşd Faslu'l Makal, s. 110, Gazali, İlcamu'l Avam an İlmi'l Kelâm, çev. D. Sabit Ünal, İzmir, 1987, s. 126.

²⁰ Nahl, 125.

Mev'ize-i Hasene ise; Açık ve ikna edici deliller anlaşılır ki bu *İkna* metodudur.

En güzel şekilde tartışma ise *Cedel* metodudur.²¹

1-Burhan (Kesin Delil Getirme) Metodu:

Doğruluğunda şüphe bulunmayan, bilinmesi istenilen hakkında kesin bilgi vermeye yarayan sözlerdir.²² İslâm mantıkçıları tarafından kıyasın uygulama yeri olarak gösterilen beş sanattan biri olarak kullanılır. Mantığa göre, bu beş kıyas, bilgi vasıtalarındandır.²³ Farabi'ye göre burhan, kesin bilgiyi ifade etmek için kullanılır. Bu bilgi, aksi bulunması mümkün olmayan hiç bir zaman şüphe ve tereddüte yol açmayan bir bilgidir.²⁴

İslam'ın ilk devirlerinde fakihler burhanı, "*Fıkhi kıyas ve kesin delil*" anlamında kullanmışlardır. Onlara göre Burhan, hak ile batılı, doğru ile yanlış ayırt eden delildir.²⁵

Bazı müfessirler tarafından Kur'an'ın isimlerinden birinin de Burhan olduğu zikredilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de ise Burhan; hak ile batılı birbirinden ayıran kesin delil karşılığında kullanılmıştır.²⁶

Ayrıca Allah'ın apaçık delilleri olmaları itibariyle Kur'an'da Hz. Muhammed'e de *Burhan* adı verilmiştir. Mesela Nisa suresinin 174. ayetinde ki Burhan kelimesi Hz. Muhammed'in zatı olarak değerlendiren müfessirler bulunmaktadır.²⁷ Yine, Kasâs Suresinin 32. ayetinde Hz. Musa'nın asası ve onun elinin bir meşale gibi parıldaması (Yed-i Beyzâ)'na burhan adı verilmiştir.

²¹ Özbek Abdullah, Bir Eğitimci olarak Hz. Muhammed, Konya, 1995, s. 161. Bkz. Şevki Saka, Davet Matodu, s. 95.

²² Ömerü'l Katibi, Kitabü's Şemsiye, İst., 1328, s. 53-54. Ragıp el İsfahâni, El Müfredat, 'Burhan' mad. Porphyrios, İsağojî, Arapçaya çev: Mufaddal bin Ömer el Ebherî, İst. 1311, s. 15.

²³ Öner Necati Klasik Mantık, Ank. 1986, s. 188.

²⁴ Farabi, İhsau'l Ulum, çev: Ahmet Ateş, İst. 1986, s. 76. İbn Sina da Farabi'nin tarifine yakın bir ifadeyle Burhanı tarif eder. "*Kesin bilgi elde etmek için doğruluğu kesin önermelerden yapılan kıyastır*" der. Bkz. İbn Sina, En Necat, Beyrut, 1985, s.126.

²⁵ T.D.V.İ.A., İst., 1992, c. VI, s. 429, İbn Rüşd, Faslü'l Makal, s. 110.

²⁶ Bkz. Bakara 111, Enbiya 24, el Müminün 117. İbnü'l Cevzi, Zadü'l Mesir fi İlmi't-Tefsir, Dimaşk 1964-68, c.II, s. 264.

²⁷ Bkz. Yazır, Hak Dini..., c. III, s. 1539.

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygamber'e, Yahudilerle, Putperestlerin çeşitli konularda sordukları sorulara burhanlar istendiği bildirilmektedir. Bu sorular; Ashab-ı Kehf, Zülkarneyn ve Hz. Musa ile Hızır'ın kıssalarıdır. Yahudiler ve Putperestler, madem peygambersin bunları bil bakalım dediklerinde; Hz. Muhammed, ertesi gün gelmelerini ve o zaman cevap vereceğini söyler. Ertesi gün geldiklerinde cevap vermeyen Hz. Muhammed, aradan iki hafta geçinceye kadar bir cevap vermez. Aradan geçen süre içerisinde sahabe çok sıkıntıya düşer. Yahudiler ve Putperestler alay etmeye başlarlar. Kehf süresi nazil olduğunda artık onlar kesin delille cevaplarını almış oldular.²⁸

Müfessirler, burhana konu olan ayetleri açıklarlarken, *bütün şüpheleri ortadan kaldıracak açıklıkta ve itirazlara ve tereddütlere yer vermeyecek kesinlikte bir delil olduğuna işaret etmişlerdir.*

Kur'an-ı Kerim, muhatabın inancını tenkit etmeden, onun zayıf ve kötü yönlerini açığa vurmaktan önce, kendi görüşünü ortaya koymuş ve üstün yönlerini açıkça belirtmiştir. Bununla, muhatabına iki inanç arasında muhakeme imkanı tanıyarak neticeye gitmek istemiştir. İlk nazil olan ayetlerde bu metodun takip edildiği görülmektedir. Eğer bu metod takip edilmemiş olsaydı muhatabın kızıp öfkeleneyeceği söz konusu olabilirdi. Bu durum insan psikolojisinin gereğidir.²⁹ Bilindiği gibi, Bir fikir ne kadar iyi ve güzel olursa olsun kaba ve bozuk bir üslupla sunulacak olursa o fikrin benimsenmesi mümkün olmaz .

Ayrıca Kur'an-ı Kerim insanları düşündürmek ve gerçekleri sunmak amacıyla Allah'ın varlığını ortaya koymak,³⁰ Birliğini ortaya koymak³¹, Allah'ın birliği karşısındaki putların acizliğini,³² Müşriklerin vehim ve zanna dayandıkları

²⁸ Bkz. İbn Hişam, Siret-i İbn Hişam, Çev. İ. Hasan, N. Çağatay, Ank. 1992, s. 191. Yazır, Hak Dini..., c. V, s. 3217. Bkz. Kehf suresinin ilgili 10, 60, 83. ayetleri.

²⁹ Paul Guillaume, Ruhbilimi, Çev: Refia Şemin, İst. 1945, s. 149.

³⁰ Ra'd, 2-4.

³¹ Mü'minun, 91, Şüra, 11-12, İhlas, 1-4.

³² Fatır, 13-14.

rı³³ gibi konularda Kur'an-ı Kerim, muhataplarını, kesin deliller kullanarak **Hak Din** olan **İslâm**'a çağırıştır.

2-Cedel (Tartışma) Metodu:

Mantıkta meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyasa cedel denir. Bu, mantık, felsefe ve kelâm terimidir.³⁴ Cedel, bir tezin doğruluk veya yanlışlığını göstermek amacıyla yapılan tartışma kurallarından bahseden ilmin adı olarak da tanımlanmaktadır.³⁵ Bazı filozoflar cedeli, kesin bilgiye ulaşmanın bir hizmetçisi ve metodunun da burhan olduğunu kabul etmektedirler. Farabi'nin de belirttiği gibi cedel; bir fikri savunurken veya tenkit ederken çelişkiye düşmeme sanatı olup, ancak insana güçlü bir zan verir.³⁶ Farabi'nin ve İbn Sina'nın bu konudaki görüşlerini birbirine yakın buluyoruz. Çünkü her ikisinin de, Aristo'nun Organon adlı kitabının Topika isimli bölümünün etkisi altında kaldıkları görülmektedir.³⁷ İbn Haldun da, ilimlerde meleke sahibi olmak için en kolay metodun müzakereler ve ilmi tartışmalar olduğunu belirterek burhanın ilimleri elde etmede gerekli yollardan biri olduğunu vurgulamak istemiştir.³⁸

İlimlerde mesafeler kat edilmesi, gelişmelerin sağlanması ve iyi neticelerin alınması için şüphesiz müzakerelerin ve tartışmaların önemini inkar etmek mümkün değildir. Tartışmanın yerinde ve usulüne göre yapılması daha büyük önem arz ettiği herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir.

Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Peygambere hitaben; *“Onlarla en güzel şekilde tartış”*³⁹ emri, hakikata ulaşmak için tartışmayı teşvik ettiğini göstermektedir. Yalnız, hemen ardından çerçevesi de çizilmiş olup dikkatler, **“en güzel şekilde”**

³³ “ İyi Bilin ki göklerde ve yerde kim varsa Hepsi Allah'ın dir. Allah'ı bırakıp ta pullara tapanlar zanna uyanlardır. Onlar ancak tahminde bulunuyorlar” En'am, 48,

³⁴ Katibi, Şemsiye, s. 54.

³⁵ Farabi, İhsa..., s.77, İbn Rüşd, Fasl..., s.110.

³⁶ Farabi, a.g.e., s. 77.

³⁷ Mantıku Aristo, nşr, Abdurrahman Bedevi, Beyrut 1980 c. II, s. 489, 490, Krş. T.D.V. İ.A., c. VII, s. 208.

³⁸ İbn Haldun, Mukaddime, çev. Z. Kadiri Ugan, İst. 1983, c. I, s. 446.

³⁹ Ankebut, 29, 46.

ifadesi üzerine çekilmektedir. Aksini ise, Kur'an-ı Kerim tenkit ederek insanların sakınmalarını istemektedir.⁴⁰

Tartışmanın yumuşaklık ve güzellikle yapılması, psikolojik açıdan muhataplarını etki altında bırakmayı çabuklaştırır. Aksi söz konusu olduğunda gurun devreye girmesi muhtemeldir. Bunun da, istenmeyen sonuçlara götürmesi mümkündür. Bu nedenle, kaba davranışlardan sakınılması ve muhatabın itibarının zedelenmemesi göz önünde bulundurularak yapılacak bir tartışma Kur'an'ın ruhuna uygun bir davranış olacaktır.

Kur'an-ı Kerim'de, tartışma metodu, mantığın bilinen dar kalıpları içerisinde gerçekleşmez. Kur'an-ı Kerim çerçevesi içerisinde tartışma;

- Muhatabının durumu,

- Zaman ve değişik şartlar göz önüne alınarak çeşitli şekillerde tezahür eder.

Bunlar;

- Bazen karşılıklı olarak iki kişinin tartışması,⁴¹

- Bazen Mukayeseli sorular sorarak muhataplarından cevap istemesi,⁴²

- Bazen de karşı tarafa yöneltilmiş olduğu sorulara cevap verilmesi şeklinde⁴³

gerçekleşmiştir.

Kur'an-i Kerim'in ortaya koyduğu tartışma metodunda bir gerçeği ispat etme konusunda takındığı tavır önemlidir. Çünkü hakikatin ispat edilmesi için Kur'an-ı Kerim, **Kesin Delil** getirilmesini istemektedir. Bu metot da özellikle Tevhid inancını sağlamlaştırmak için getirilen deliller ve buna dayalı tartışmalar da kullanılmıştır. "*Gökleri ve yeri yaratan, kendilerinin benzerini yaratmaya kadir olmaz mı? Elbette olur Çünkü O, yaratan ve bilendir.*"⁴⁴

⁴⁰ Hac, 3.

⁴¹ Hz. İbrahim ile Nemrut arasındaki tartışma gibi, Bkz. Bakara, 258.

⁴² Allah'ın varlığı ve birliğine işaret eden fiil ve sıfatlara karşılık İnkârcılara Tanrı diye taptıkları putların bu zikredilen özelliklerin hiç birini taşımadıkları, böylece onların Tanrı olamayacakları fikrini ortaya koyduğu gibi. Bkz. Neml, 59-64.

⁴³ *İnsanların öldükten sonra dirilmeye inanmayan müşrikler Bu çürümüş kemikleri mi diriltecek sizin Allahınız diye yönelttikleri bir soruya karşılık Allah'ın vahiy yoluyla verdiği cevapta bu tartışma usulüne verilebilecek bir misaldir.* Bkz. Yasin, 77-79. Geniş Bilgi için Bkz. Zahir b. Awad el Elmai Kur'anda tartışma Metodları, Çev; Ercan Elbinsoy, İst. 1984, s. 479. Tartışma konuları için bkz. s.139.

⁴⁴ Enbiya, 22.

Yine, Kur'an-ı Kerim, uzun ve zor anlaşılır felsefi ve mantıki önermeler yerine, kolay ve anlaşılır deliller ortaya koyarak tartışma usulu yürütür. Tartışan tarafların bilgili olmasını şart koşan Kur'an-ı Kerim, bilgisizlerin tartışmalarını, “Allah hakkında **bilmeden tartışan... insanlar vardır**”⁴⁵ diye **tenkitvari** bir ifade kullanır.

Biz, bu ayetten, tartışanların bilgili olmaları gerektiği sonucunu çıkarmaktayız. Özellikle, günümüzde olduğu gibi, insanlar, din konusunda yeterli bilgiye sahip olmayınca, yapılan tartışmalar bir sokak kavgasını andıracak seviyeye ine-bilmektedir. Herkesin kendi fikrini kabul ettirebilmesi için sesini yükseltmesi ve karşısındakini susturmaya çalışması, “Onlarla en güzel şekilde tartış” ayetinden habersiz bir tavırla hareket ettikleri görülmektedir.

3-İkna (Hitab Etme) Metodu:

Mantıkta, kendisine güvenilen bir şahıstan sudur eden makbul veya zanni önermelerden meydana gelen kıyastır.⁴⁶ İknadan maksat, insanların lehine olan şeyleri teşvik etmek, aleyhlerine olan şeylerden de kaçınmaktır. Mesela, Ahlâkı güzelleştirmek ve dini hususlarda teşvik etmek gibi.⁴⁷

İbn Rüşd, hakikati anlamada insanların üç kısım olduğunu belirtirken bunlardan birinin de, **hatabe ehli** olduklarını belirtir. İnsanların bir kısmı bir hükmü **Burhanla**, bir kısmı **cedelle**, bir kısmı da **hatabî** yani **iknaî** sözlerle kabul ederler demektedir.

Hatabe ehlinin: *geniş halk yığınları* olduğunu ifade eder.

İknai sözlerden: *daha fazlasını anlamayan geniş halk yığınlarının* onlar için farz olan nassları anlamalarının yeteceği kanaatindedir.⁴⁸

Farabi'ye göre ise; felsefede iknai sözlerin kesin bilgi elde etmeye yaramadığını belirterek muhatabını kandırma ihtimalinden sözeder.⁴⁹ Yalnız, Farabi'nin

⁴⁵ Hac, 3.

⁴⁶ Katibi, Şemsiye, s. 55, Porphiryus, İsagoci, s. 16.

⁴⁷ Katibi, a.g.e. s. 55, Porphiryus, a.g.e. s. 16.

⁴⁸ İbn Rüşd, Fasl..., s.110.

⁴⁹ Farabi, İhsa..., s.79.

bu görüşü belki mantıki delillerin kullanılmasında veya felsefi düşünce çerçevesi içerisinde ele alındığında haklılığını koruması muhtemeldir, ancak, dini konular da iknai ifadelerin ne kadar önemli olduğu “Emr-i bil ma’ruf ve nehy-i ani’l münker” müessesesinden anlaşılmaktadır. Çünkü bunun en önemli metodu ikna olduğu bilinmektedir.⁵⁰

Kur’an-î düşünce sisteminde, ikna metodunun kullanılmasına bakıldığında muhatabını ikna etmek için, çok çeşitli deliller sunmasından anlaşılmaktadır.

Kur’an-ı Kerim, **ilmi düşünce** yoluyla ikna metodunu kullanmıştır. Bu metotla dikkatleri, bazen, semavat alemine,⁵¹ bazen de insanın yapısı ve yaratılışı konusuna çekmiştir.⁵² “Gerçeği anlayıncaya kadar varlığımızın belgelerini onlara hem dış dünyada, hem de kendi içlerinde göstereceğiz. Rabbinin her şeye şahit olması yetmez mi?”⁵³ İlmî düşünceyle, ikna metoduyla Kur’an-ı Kerim, insanların dikkatlerini hem kainatın yaratılışı ve mükemmel düzeni üzerine çekerken aynı zamanda insanın yaratılışı onun ana rahmindeki ve doğduktan sonra geçirdiği evreler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Böylece ilmi düşünce metoduyla muhatabı düşünmeye ve iknaya çağırmaktadır.

Bir başka ikna metodu da, **Cennet ümidi ve Cehennem korkusuyla** uyarma metodudur. Kur’an-ı Kerim, bu iki yerin tasvirini insanların günlük hayatlarında karşılaştıkları sahnelerden sunar. Meselâ, altlarından ırmaklar akan cennetler, akla hayale gelmedik dünya nimetlerinden kat kat üstün, cennet yiyecek ve içecekleri gibi,⁵⁴ Kur’an-ı Kerim, bu iki mekânın insanlar için korku ve ümit yeri olduğunu göz önünde bulundurulmasını ister. Allah, lütfü, rahmeti, affi ve cenneti ile sevilir, kendisine ümit bağlanılır. Azabı, kahrı ve Cehennemi ile de endişe duyulur ve korkulur. O zaman Allah’a iltica edilir ve tövbeye koşulur. Kur’an’da

⁵⁰ Katip Çelebi, Mizanü’l Hak fi İhtiyari’l Ehak, çev: Orhan Şaik Gökyay, İst.1993, s.80.

⁵¹ Mülk, 3, 4, 5.

⁵² Zariyat, 20, 21, Tarık, 5, Mü’minun, 12-14.

⁵³ Fussilet, 53.

⁵⁴ Beyyine, 6.

ümidin kaynağı olan Cemâl sıfatlarıyla, endişenin kaynağı olan Celâl sıfatları genellikle yanyana zikredilmiştir.⁵⁵

Yine, Kur'an-ı Kerime göre, **kıssalar, geçmiş peygamberlerin ve toplulukların maruz kaldıkları ibretli olayların anlatımı**, ayrı bir ikna metodu olarak gözümüze çarparmaktadır. Kıssaların asıl gayesi, hadiselerin ibretli yönlerini insanların gözleri önünde cereyan ediyormuş gibi çok canlı bir şekilde ortaya koyarak, onları ikna etmek, uyarmak ve doğru yola çekmek içindir.⁵⁶ Aynı zamanda, Kur'an-ı Kerim, geçmiş olayların ibret verici bölümlerini kendine has bir üslup içinde anlatarak insanlara öğüt ve nasihat vermektedir. Ancak, Kur'an-ı Kerim'de göze çarpan şey, bu kıssaların değişik surelerde tekrar edilmesidir. Bu tekrarlar, bir sıkıcılık veya bir teferruat gözüyle bakılması düşünülemez. Çünkü, her tekrar edilğinde ayrı bir tazelik ve tatlılık görülmektedir.⁵⁷ Aynı durumu, günlük hayatımızda da devamlı yaşamaktayız.. Defalarca vaazlarda dinlediğimiz pek çok kıssa, bizlere, anlatanın anlatış kabiliyetine ve ihlasına bağlı olarak, her dinleyişimizde ayrı bir heyecan ve ayrı bir şevk verdiğini hissetmişizdir. İşte, Kur'an-ı Kerim'deki tekrarlar, bütün bir tekrar değil, nispi bir tekrar olup, insanlara öğüt vermek gayesiyle böyle bir metot kullanılmıştır. Bu da, gösteriyor ki, Kur'an-ı Kerim, kıssalardan hareketle, ikna metodunu kullanmıştır.

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Gazali, İhya, c. IV, s. 123-143, Kur'an-i Kerim ayetleri için bkz. Enbiya, 90, Secde, 6, Bakara, 218, Zümer, 53, Nur, 20-23, 62.

⁵⁶ Kutup Seyyid, Kur'anda..., s. 219. Draz Muhammed A., En Mühim Mesaj Kur'an, çev. Suat Yıldırım, İzmir, 1994, s. 122, vd.

⁵⁷ Celalu'd Din es Suyuti, el İtkan fi Ulumi'l Kur'an, et Tab'atu'l Ula, Mısır, 1306, c. II, s. 70-71.

B- KUR'ANÎ HAKİKATLERİN ANLAŞILMASI İÇİN

KULLANILAN EDEBİ SANATLAR

Kur'an-ı Kerim, insanların doğrudan anlayamayacakları hakikatleri duygularla anlaşılacak edebi sanatlarla tasvir ve temsil ederek anlatmıştır. Bundan dolayı, vahyin indiği dönemde kullanılan edebi sanatlar, maddi teşbihler, temsiller ve mecazların hepsine vukuu mümkün hakikat diye bakmalı ve onların ötesindeki manayı sezmeye çalışmalıdır. Kur'an-ı Kerim'de kullanılan mesellerle, yani edebi sanatlarla, sözleri az, manaları çok, konuşanın söylemesi kolay olduğu için, uzun sözlerle ifade edilenlerin tesirinden daha çok tesir bırakır.⁵⁸ Hz. Peygamberden nakledilen bir hadiste; “*Kur'an, beş vecih üzere nazil oldu. Helâl, haram, muhkem, müteşabih ve emsal. Helâli işleyin, haramdan kaçının, muhkeme tabi olun, müteşabihe inanın, ve emsallerden de ibret alın*” denilmektedir.⁵⁹ Buradaki mesellerden maksat, edebi sanatlar olup insanların anlayışlarına daha iyi hitap etmek ve en iyi bir şekilde etkilemek için kullanıldığı görülmektedir.

Arap edebiyatında yaygın edebi sanatların büyük bir kısmı, Kur'an-ı Kerim'de de kullanılmıştır. Bizim zikredecek olduğumuz edebi sanatlardan telmih, teşbih, mecaz, istiare sanatı yanında, kinaye,⁶⁰ tariz,⁶¹ kasr,⁶² alaylı anlatım, gibi sanatlara da yer verilmiştir. Ancak biz, önemine binaen sadece zikrettiklerimizi açıklamakla iktifa edeceğiz.

⁵⁸ el Askeri Ebu Hilal, Cemheratu'l Emsal, Kahire 1384/1964, c.1, s. 4-5, Cerrahoğlu İsmail, Tefsir U-sulü, Ank. 1985, s. 177, W. Montgomery Watt, Modern Dünyada İslâm Vahyi, çev, M. Sait Aydın, Ank. 1982, s. 47-48, Geniş bilgi için bkz. Turan Koç, Din Dili, Kayseri, 1995, s. 98, vd.

⁵⁹ ez Zerkeşi, Bedruddin, el Burhan fi Ulûmi'l Kur'an, Mısır, 1376/1957. C. I, s.486.

⁶⁰ Bir fikri kapalı söylemek, Edebiyatta, hem hakikat, hem de mecaz manası anlaşılabilen sözdür.

⁶¹ Sözle sataşma sanatı.

⁶² Bir şeyin başka bir şeye tahsisi, yani bir şeyin başkalarında bulunmayıp sadece birinde olduğunu söylemektir

1- Telmih:

Söz arasında, daha evvelden geçen, çoğunluk tarafından bilinen, bir kıssanın, bir misalin, bir şiirin, bir olayın tamamını değil de, konuyla ilgisi olan bölümüne işaret etmektir.⁶³

Telmih sanatında hatırlatılmaya çalışılan şeyin tamamı açıklanmaz, yalnızca bir ipucu verilerek işaret edilir.

Kur'an-ı Kerim de Hz. Peygambere geçmiş ümmetlerden bazı hatırlatmalar yapılır.

Hani..., vakti ki..., haberi gelmedi mi..., görmedin mi...,

gibi başlayan ayetlerde o toplumların kendi davranışlarının karşılığında başlarına gelenlerin hatırlatmaları yapılırken **telmih** sanatıyla mevzuya işaret edilir.

Burûc suresinde geçen ayette: “*Ey Muhammed sana Firavun ve Semûd ordularının haberi geldi mi?...*”⁶⁴ ayeti ile Fecr suresindeki “*Ey Muhammed Rabbinin hiç bir memlekette benzeri ortaya konmayan sütunlara sahip İrem Şehrinde oturan Ad Milletine ne ettiğini görmedin mi? Vadide kayaları kesip yontan Semûd Milletine, memleketlerinde aşırı giden, oralarda bozgunculuğu artıran, sarsılmaz bir saltanat sahibi Firavuna Rabbinin ne ettiğini görmedin mi...?*”⁶⁵

Bir başka örnek, Al-i İmran suresinin 124. ayetinde geçmektedir. Bu ayette Bedir harbindeki zaferin sayı üstünlüğü ile değil, Allah'ın yardımı ile gerçekleştiğini bildirdikten sonra “*Ey Muhammed hani sen o zaman ümmetine şöyle demiştin:...*” İfadesi Hz. Peygambere söylediği söze karşılık bir hatırlatmada bulunmak ve olayı çağrıştırmak için yer aldığı görülmektedir.

Biz, telmih sanatının, Kur'an-i Kerim'de yer aldığı şekliyle iki türlü kullanımıyla karşılaşmaktayız. Bunlardan biri, Hz. Peygambere ve dolayısıyla ümmetine, geçmiş ümmetler hakkında yapılan hatırlatma ve haklarında bilinen geçerli olaylara işaret edilmesiyle yapılan telmih,

⁶³ et Taftazani Mes'ud b.Ömer, Muhtasaru'l Meani, İst.1977 s.455, Kazvini, Telhisu'l Miftah, İst. 1034 s. 166.

⁶⁴ Burûc, 17.

⁶⁵ Fecr, 6-12.

Diğeri ise Hz. Peygamber ile ümmeti arasında geçen bir olaya işaret edilerek gerekli uyarı veya hatırlatma yoluyla yapılan telmihtir.

2- Teşbih:

Sözlük anlamı “benzetme” demektir. Terim olarak, Aralarında çeşitli yönlerden ilgi bulunan iki şeyden güçsüz olanı güçlü olana benzetme sanatına teşbih denir.⁶⁶

Kur’an-ı Kerim’de teşbih ve çeşitleri sıkça kullanılmıştır. Bunun sebeplerinin başında muhatabın anlayışı ve ilmi seviyesi gelmektedir. Çünkü, edebiyatın ve edebi sanatların kullanımının zirvede olduğu, şiir sanatının ustaca kullanıldığı bir dönemde nazil olan Kur’an-ı Kerim, döneminin meşhur olan edebiyatçıları hayran bırakmak, ustaca kullandıkları edebi anlatımlarını susturmak ve gölgede bırakmak için böyle sanatlar kullanılmıştır.

Aslında, Kur’an-ı Kerim, bu gibi anlatımlardan hiç birini kullanmadan da kendini en iyi bir şekilde muhataplarına sunabilirdi. Ancak, kullanılan üslup itibariyle insanların seviyesinde bir anlatım tarzı kullanılmış olup, asıl gayesi olan anlaşılma hedefi böylece gerçekleşmiştir. Mesela, Kur’an-ı Kerim’de meydan okumalar vardır. “Eğer bu Kur’an’dan şüphe edeniniz varsa bir benzerini getirin” denmektedir.⁶⁷

Ayrıca edebiyattan, şiirden veya edebi sanatlardan anlamayan kültür seviyesi düşük halkın anlayacağı anlatımlar bulunmalıydı. Bu anlatımlar ve sanatlar yapılırken de halkın ilgi ve ihtiyaç duyduğu tabiat olaylarından veya günlük hayatlarından benzetmeler yer almalıydı. İşte, teşbih sanatı, bu her iki halk kesiminin düşünce ve fikri yapılarına cevap veren sanatlardan biri olduğu görülmektedir.

⁶⁶ Kazvini, Telhis. s. 109, Taftazani, Muhtasar, s. 279-280. Ayrıca bkz. Yivli Oktay, Edebi Sanatlar, Ank., 1995, s. 99.

⁶⁷ Bakara, 23-24.

Bakara suresinin 171. ayetinde; “*Kâfirlerin hali, bağırip çağırma dışında bir şey anlamayan hayvanlara bağıran çobanın haline benziyor. Çünkü onlar sağırlar dilsizler ve körlerdir. Düşünmezler*”. Bu ayette,

inkâr edenlerin durumu.....

benziyor,

cümlesinde teşbih çeşitlerinden ***mücmel ve mürsel teşbih*** çeşidi yer almıştır. Bu cümlede benzetilen ***çoban, sürü*** gibi ifadeler muhatapların devamlı hayatıyla iç içe buldukları bir durumdur.

Yine aynı ayette ki ***sağırlar, dilsizler ve körler*** benzetmesinde de ***teşbihi belîğ*** olduğu görülmektedir. Yani onlar hakkı işitmede sağırlar gibi, Kur’an’dan faydalanmada da körler ve dilsizlere benzemektedirler.

Bir başka teşbih örneği de malını, iyi anılmak ve övülmek için harcayan birinin durumu hakkında yapılan benzetmedir. Bu ayet Al-i İmran suresinin 117. ayetinde geçmektedir. “*Övülmek ve iyi anılmak için dünyada malını harcayanların durumu, şiddetli ve çok soğuk bir kasırganın durumu gibidir....*”. Bu ayetteki benzetme gösteriş için malını sarf edenleri helak edici kasırganın isabet ederek yakıp kavurduğu ve kupkuru sap haline getirdiği ekine benzetilmiştir. Bu ayette de ***teşbih-i temsili*** sanatının olduğu görülmektedir. Yine muhatabının psikolojik durumu göz önünde bulundurularak yapılan bu teşbihte insanların en çok korktukları yakıcı ve helak edici kasırganın ekinlere vurması olayına yapılan benzetme dikkatleri daha çok çekmek içindir.

Kur’an-ı Kerim’de kâfirlerin ve münafıkların düştükleri hallerin anlatılmasında,⁶⁸ gösteriş için yapılan iyiliklerin, infakların⁶⁹ ve ibadetlerin teşbih sanatıyla benzetmelerin yapılmasının yanında, Allah rızasını gözeterek yapılan ibadetlerin ve iyiliklerin de aynı şekilde benzetmelerle ifadesi sağlanmıştır.⁷⁰

⁶⁸ A’raf , 176-179, Haşr, 16, Münafikun, 4.

⁶⁹ Bakara, 264.

⁷⁰ Bakara , 265.

Kur'an-ı Kerim'de, teşbih sanatının en ağırı, **Hakkı** işittikleri halde ona kulak tıkayanlar hakkındadır. Bu gibilerini Kur'an-ı Kerim, **hayvanlar gibi** ve hatta daha da aşağı benzetmesi yapılır.⁷¹

3- Mecaz:

Kelime ve söz dizinlerinin sözlük anlamlarının üstünde daha zengin manalar ortaya çıkartacak tarzda kullanılması demektir. Mecaz manalarında kullanılan kelimeler, asli manalarının haricinde kullanılırlar.⁶⁹

Kur'an-ı Kerim de anlatım zenginliği ve çeşitliliği katan sanatlardan biri olan mecaz, kelimelerin zengin ifade gücünden yararlanılarak kullanılmıştır. Mesela; Bakara suresinin 144. Ayetinde geçen ve kible yönünün değiştirilmesiyle alakalı ifadede

Yüzünü çevir cümlesindeki,

Yüz ifadesi, mecaz manada kullanılmış olup, zatının, yani, **yönünün çevrilmesi** istenmektedir.

Yine **yüz** ifadesinden hareketle **zat manasını** teşkil eden bir başka ayette Rahman suresinde geçmektedir.

Rabbi'nin yüzü baki kalır derken

Allah'ın zatı Baki' dir geri kalan her şey fanidir ifadesinde yine mecazi ifade yer almıştır.⁷²

Mecaz mananın derin ve zengin ifadesinin yer aldığı bir başka ayette, Karia suresinde görülmektedir. Tartıları hafif gelenlerin sığınacakları yer olarak tarif edilen Cehennem ateşine sığınmaları konusunda **Ümm** ifadesi kullanılmıştır. *Nasıl ki bebek annesine veya bakıcısına sığınırsa bu kimseler de ateşe sığınacaklardır.* manasında mecazi ifade yer almıştır.⁷¹

⁷¹ A'raf, 179.

⁶⁹ Tahiru'l Mevlevi, Edebiyat Lügati, Neşre haz. K.E. Kürkçü, İst. 1973, s. 90, Kabaklı Ahmet, Türk Edebiyatı, c. III, İst., 1985, s. 150-153, Akalın Sami, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, İst. 1980, s. 188, Mahmut bin Abdullah el Antaki, Metni Alaka, İst. 1304, s. 9, Kazvini, Telhis, s. 119.

⁷² Rahman, 26-27.

4- İsti'are:

Kelime olarak, “ödünç almak”, “bir şeyi geçici olarak kullanmak”, “aktarmak” gibi manalara gelir. Terim olarak ise bir ifadenin hakiki manasını kaldırarak benzerliği olan diğer bir anlamı iğreti olarak yüklemektir. Bir başka ifadeyle, başka bir şeye ait olan bir ismin bir başka şeye verilmesi gibi de tarif edilebilir.⁷³

İsti'are sanatı, Kur'an-ı Kerim'de en çok yer verilen edebi sanatlardandır. Kur'an-ı Kerim; kendini tanıtırken, Allah'ın varlığını ve birliğini anlatırken, İnanan ve inanmayanları tanımlarken, dünya hayatını tarif ederken, tabiatı anlatırken, kıyamet sahnesini, cenneti ve cehennemi anlatırken isti'are sanatına başvurmuştur. İsti'are vasıtasıyla anlaşılması zor olan ve anlatımı kapalı olan ifadelerin insanların anlayışları seviyesinde sunulması ile birlikte sanat zenginliği ön plâna çıkarılmıştır.⁷⁴

Şimdi, isti'arenin kullanım alanı olarak Kur'an-ı Kerim'de yer verilen konulara bir göz atmak yerinde olacaktır.

a- Kur'an-ı Kerim, Kendini Tanımlanırken Başvurulan İsti'are Sanatı:

“İnsanları karanlıklardan aydınlığa çıkarman için sana Kitabı indirdik.”⁷⁵

Ayetinde, **zulümat** ve **nur** kelimeleri ile isti'are metodu kullanılarak bir düşüncenin aktarımı gerçekleştirilmiştir.

Zulümat kelimesi; inançsızlık, bilgisizlik, kararsızlık, ve şaşkınlık.

Nur kelimesi; inanç, bilgi, sorumluluk, kararlılık şeklinde değerlendirilebilir. Bu ve bu manaya gelen ayetlerde dikkat çeken en önemli husus; zulüm kelimesinin bütünüyle çoğul, nur kelimesinin ise tekil olarak kullanılmasıdır. Bu da

⁷¹ Draz, Mebahis..., s.327.

⁷³ İbn Manzur, L. Arab, c. II, s.448, ş. Sami, Kamus-i Türki, Dersaadet, 1317, s. 101. Akalın, Edebiyat Terimleri Sözlüğü, s. 150. Cuddon S.A. A Dictionary of Literary Terms, Newyork 1991, s. 543, Ayrıca Geniş bilgi için bkz., Saruhan M. Selim, İslâm Düşüncesinde İsti'are, Basılmamış Yük. Lis. Tezi. Ank. 1994. s. 10, vd.

⁷⁴ İstiare çeşitleri olarak Kur'an-ı Kerim de yer alan şekliyle üç çeşit istiare karşımıza çıkmaktadır. 1- **Temsili İstiare**; Kendisine benzetilen ya da benzeyen ögesinin bütün metin boyunca tekrarlanmasından oluşan istiareye Temsili istiare denir. 2- **Açık İstiare**; Yalnızca kendisine benzeyen ögesiyle yapılan istiareye açık istiare denir. Askerler geçerken; “Şu Aslanlara bak” cümlesinde aslan kelimesi asker yerine kullanılmıştır. 3- **Kapalı İstiare**; Yalnızca benzeyen ögesinin yer aldığı istiareye kapalı istiare denir. “Gözümden uyku akıyor” ifadesi bu tür istiareye örnek verilebilir.

hak yolun bir, batıl ve karanlık yolların ise birden çok olduğunu ifade etmek maksadıyla yer aldığı şeklinde değerlendirilebilir.

b- Allah'ın Varlığı Tanıtılırken Kullanılan İsti'are Sanatı:

Yer yüzünde bulunan her şey, yok olacaktır. Yalnız Celâl ve İkrâm sahibi olan Rabbi'nin **Yüzü** baki kalacaktır.⁷⁶ Allah'ın **eli** onların elinin üzerindedir.⁷⁷ Allah'ın **ipine** hepiniz yapışınız.⁷⁸ Ayetlerinde insanlara mahsus organlar ve aletler Allah'a atfedilmiştir. Bu ayetlerde geçen müste'ar ifadelerin yorumlanması hakkında, İslâm düşünürleri iki farklı görüş sergilemişlerdir. Bunlardan birinci görüş; Bu ifadelerin Kur'an da hakiki manalarında anlaşılması gerektiği ve keyfiyetinin bilinmesi sadece Allah'a ait olduğu yönündeki görüştür. Diğer bir görüş ise; Te'vil metodudur ki, mecazi manalarda yorumlanması gerektiği görüşü ağır basmaktadır.⁷⁹

Hedef, insanlara mesajın doğru ulaştırılması olunca, kapalı olan ifadelerin, Kur'an'ın bütünlüğüne ve düşünce sistemine aykırı düşmeyecek şekilde teviline yapılması en doğru yol olacaktır. Vech (yüz), Ayn(göz), Yed(el), İstiva(oturmak), Nüzul(inmek) gibi kelimeler Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın kudretini belirtmek için kullanılan kelimelerdir. Aşırı metne bağlılık yerine bu gibi ifadeler, halkın anlayabileceği bir şekilde, Allah'ın rahmeti, bağışlaması, gücü, kudreti, sevmesi, koruması, gibi manalara nüfuz edilerek, insanlar öğüt alsınlar ve bunları hayata geçersinler diye, istiareler ve misaller yoluyla konuştuğu vurgulanmalıdır.

c-İnanmayanları Tanımlayan İsti'areler:

Bu konuda, Kur'an-ı Kerim'de inkar edenlerin durumu şu şekilde tablolandırılmıştır. **“İnkârcıların işleri de buna mukabil düz arazideki serap gibidir. Susa-**

⁷⁵ İbrahim, 1.

⁷⁶ Rahman, 26-27.

⁷⁷ Fetih, 10.

⁷⁸ Al-i İmran, 103.

⁷⁹ Suyuti Celâleddin, el İtkan fi Ulumi'l Kur'an, Mısır 1368, c.II, s. 36-40, Salih Subhi Mebahis, s. 329, Ateş Süleyman, İşari Tefsir Okulu, Ankara 1974, s. 307, vd.

yan kimse onu su zanneder. Fakat, oraya geldiğinde hiç bir şey bulamaz...”⁸⁰
Kendi içindeki iman cevherini işlemeyen inkarcının halinin anlatıldığı bu ayette; Hakkı duyduğu halde inanmaması, bütün çabalarını boşa çıkaracağını ortaya koymaktadır. *Çöl ve serap* ifadeleri, *inanmayanların işlerinden müstear* olarak kullanılmıştır.

d- Dünya Hayatı Tarif Edilirken Kullanılan İsti'areler:

Dünyanın geçiciliğini ifade etmek için yağmurun bitirdiği, bitkinin sonra sarararak *çör çöp* vaziyetine düştüğü benzetmesi yapar.⁸¹ Dünya hayatının geçiciliği anlatılırken daha kalıcı şeylere yönelmek için de **ameli salih**'i gündeme getirir. Bunu da, her başağı yüz deneli olmak üzere yedi başak bitiren bir **tohumun** haline benzetir ve istiare yolunu kullanır.⁸²

e- Kıyameti Sahneleyen İsti'arelerin Kullanımı:

Kur'an-ı Kerim'de, kıyamet saati sahnelenirken, gökler; erimiş maden, dağlar; renkli yün ifadeleriyle istiarelere yer verilir.⁸³

f-Cennet ve Cehennem İsti'areleri:

Kur'an-i Kerim'de, cehennem ve cennet istiareleri dünyevi kavramlarla vasıflandırılmışlardır. Cennetteki temiz su ırmakları, tadı bozulmayan süt ırmakları, süzme bal ırmakları,⁸⁴ meyveler, hurmalıklar, nar ağaçları,⁸⁵ çeşitli kuş etleri,⁸⁶ gibi ifadelerle insanların arzuladıkları şeylerle cennet istiareleri yapılmıştır. Aynı

⁸⁰ Nur, 39.

⁸¹ Bkz. “*Bilin ki dünya hayatı ancak bir oyun eğlence bir süs, aranızda bir övünme, ve daha çok mal ve evlat sahibi olma isteğinden ibarettir. Tıpkı yağmurun bitirdiği ve ziraatçıların de hoşuna giden bir bitki gibi önce yeşerir sonra kurur da sen onun sapsarı olduğunu görürsün; sonra da çer çöp olur.*” Hadid, 20.

⁸² “*Allah yolunda malını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir tane gibidir ki, her başakta yüz dane vardır...*” Bkz. Bakara, 261.

⁸³ Karia, 5, Mürselat, 8.

⁸⁴ Muhammed, 15.

⁸⁵ Rahman, 68.

⁸⁶ Vakıa, 21.

durum cehennem için de söz konusu olup, obur ve kızgın ateş, çılgın alev ve ateş gibi istiarelere yer verilmiştir.

Ahiret'e ait, özellikle cennet ve cehennem istiareleri yapılırken bilinen, devamlı yaşanan veya ulaşılmaması arzulanan şeylere istiarelerin yapılmasının, biraz da, Kur'an'a ilk muhatap olanların durumları göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerekmektedir. Çünkü, o insanlar, çölün kavurucu sıcaklığıyla iç içe yaşamaktaydılar. En çok arzuladıkları su, yeşillik, meyvelik, gölgelik, bağ, bahçe gibi yerlerdir. Korktukları ise, kavurucu sıcaklıklar ateş, kasırga ve fırtınadır. Bu nedenle, aynı sonuçların, öldükten sonra da başlarına gelmemesi için arzu ettikleri şeylerin Kur'an-ı Kerim de tasvirleri yapılarak cennete doğru bir teşvikin olduğu görülmektedir.

Bu açıklamalarımızdan anlaşılıyor ki, Kur'an-ı Kerim, insana, beşer sözüyle hitap etmektedir. İnsanların dili kullandıkları şekliyle, ama en güzel şekliyle istimal etmektedir. Çünkü, anlaşılma, vahyin gereğidir. Zaten, anlaşılma gibi bir iddia ile vahyedilmiş olmasaydı o zaman Kur'an-ı Kerim, belirli kişilerin elinde bulunan, ilimde derinleşmiş olanların dışında kimsenin anlayamayacağı ve sadece bu kimselerin anlatmaları ve yorumlarıyla anlaşılacak efsunlu bir kitap halinde kalması söz konusu olması mümkündür. Bu durum, aydınlanma devri öncesi Hıristiyan batıda en acı sonuçlarıyla birlikte yaşanmıştır. Yeni gelişmelere, ilmi buluşlara ellerinde bulunan kutsal metinler adına karşı çıkanlara ve kiliseye karşı başlatılan mücadele, sonuçta din adamlarının keyfi tahakkümlarına son verilmiş oldu.

C- HAK DİNİN ANLAŞILMASI HUSUSUNDA KUR'ANÎ METOD.

İslâmiyeti anlatan kitapların büyük çoğunluğunda İslâm, üç ayrı kategori halinde sunulmuştur. Bu ayırım, halka yönelik pratik el kitapları halinde hazırlanan İlmihâl kitaplarında, **inanç, ibadet ve ahlâk** diye yapılırken, ilmi ve hacim olarak biraz daha geniş olanlarında ise, dinin hukuki yönüne de yer verilerek, **itikat, ibadet ve muamelat** olarak bir ayırma gidildiği görülmektedir. Buradaki muamelattan maksat, **hukuk, ahlâk, toplumsal düzen, iktisat, siyaset** gibi konulardır. İslâm fıkıhçıları, gerek tedvin devrinde ve gerekse nakil ve haşiyeciliğin yapıldığı devirlerde bu alanlarla ilgili konularda detaylı bilgiler vermişler, bazen de, yerine ve zamanına göre yeni fikirler ortaya koymuşlardır.

Biz de, çalışmamızın bu bölümünde Hak Din'in anlaşılması ve halka anlatılması konusunda kısaca, Kur'an-ı Kerim'in **inanç, ibadet ve muamelât** ile alakalı anlatım usulünü ele almaya çalışacağız.

1- İtikat (inanç) İle İlgili Usûl:

İman ve itikat kavramları , aynı manada olup, “eman vermek”, “emniyette olmak”, “güven vermek” ve “güvende olmak” manasına geldiği gibi, “tasdik etmek”, “kalbini ve gönlünü bağlamak” manalarına da gelir.⁸⁷ İman kelimesinin müştaklarından olan **mümin**, Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın isimlerinden biri olarak da zikredilmiştir.⁸⁸

Mümin kavramından, hem kendisine emniyet edilen bir varlık olarak, hem de kullarına emniyet ve güven veren bir varlık olarak tanımlamış oluruz. Aynı zamanda mümin kelimesi insanlar hakkında kullanıldığında, onun Allah'a inanıp güvenen inançlı bir kimse olduğunu ifade etmekle beraber, mümin bir insanın

⁸⁷ el Mu'cemu'l Vasit, (heyet) , İst., 1989, s., 614.

⁸⁸ Haşr, 23.

kendine emniyet edilip güvenilebilecek biri olduğunu da belirtmiş oluruz. İman, bu karşılıklı güvenin işleyiştir.

İman sahibine mümin denir. Bunun bir anlamı da emanet taşıyan kişi demektir. Bu emanet, insanların kalbindeki imandır. Böyle bir imana sahip kişiyi, Kur'an-ı Kerim, “*Allah'ın yardımcısı Allah'ın dostu*” olarak da nitelendirmektedir.⁸⁹

Kur'an-ı Kerim, imanı, gönülden bir benimseme ve tasdik olayı olarak da değerlendirir. Onun yıkıcı görünümünün bulunabileceğine de dikkat çeker. “*Onları uyarsan da uyarmasan da birdir. Onlar iman etmezler*”⁹⁰ ayetinde, iman etmeyenlerin durumu söz konusu olup, imanın aksi yönde gelişmesi üzerinde, yani inanmayacakları hususu ortaya konulmaktadır. Ankebut suresinin 52. ayetinde “*Bâtıla inanıp Allah'ı inkâr edenler, işte onlar ziyan edenlerdir*” ifadesinde **bâtıla iman** etme kavramı kullanılmıştır. Bu demektir ki; mutlak manada ele alındığında, inkâr da, bir iman dır. O halde her imanda bir inkâr, her inkârda da bir iman söz konusudur.⁹¹

Yine, Kur'an-ı Kerim, imanı, Allah'a sevgide iyice derinleşmek olarak tanımlamıştır. İmanın temel ve genel manası tevhitir. İman başlığı altında toplanan hususlar Kur'an-i Kerim'de insanı **kopmaz, çürümez** bir **bağa** kavuşturur ve uçuruma yuvarlanmasını önler.⁹² Bu kulptan uzak kalan insanı da hayvanların en şerlisi olarak zikreder. Ancak, yine de, insanlık tarihi boyunca her devirde insanlığın büyük bir kısmı, imandan mahrum olmuş, inananlarla devamlı mücadelelerini sürdürmüşlerdir. Kur'an-ı Kerim'in bu konuda beyanları açıktır.⁹³

Kur'an-ı Kerim'de, peygamberlik müessesesinin en önemli hususiyetlerinden biri, **tebliğ** vazifesidir. Bu vazifede, Hz. Peygamber'e şu uyarı yapılmaktadır. “*İnsanları müminler haline gelsinler diye sen mi zorlayacaksın?*”⁹⁴ Allah dileydi insanları bütünüyle tek bir ümmet yapmaya gücü yeterdi. Fakat, böyle bir

⁸⁹ Muhammet, 7-11, Saff, 14, Âl-i İmran, 68.

⁹⁰ Yasin, 10, Secde, 29, Yusuf, 106.

⁹¹ Öztürk Y.Nuri, Kur'an'ın Temel Kavramları, İst. 1997, 'İman' mad. s, 233.

⁹² Bakara, 165, 256.

⁹³ Hüd, 17, R'ad, 1,31, Yunus, 99, d, 17, R'ad, 1,31, Yunus, 99, Yusuf, 103, 163.

şey yapmamış olup, **dileyenin iman etme, dileyenin de inkâr etme** hususunda hür irade devreye konulmuştur. Bu konuda Hz. Peygamber'in kendisine, zorlama, hatta, karışma yetkisi dahi verilmediği görülmektedir.⁹⁵ Buna göre, Yunus suresinin 99. Ve 100. ayetlerinde şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

1- Tüm insanların aynı imanda birleşmeleri mümkün değildir. Yani, İmanda, tek blok halinde bir iman ve dünya istenmemektedir.

2- Hz. Peygamber tarafından dahi, ikrah ve zorlamaya gidilemez. Tebliğ edilmeli, kabul edip etmeme konusunu, insanların hür iradelerine bırakılmalıdır.

Kur'an-ı Kerim, imandan sonra küfre sapanlara karşı sert bir tavır takınmaktadır. Bunlar için Kur'an-ı Kerim, *imanlarını zulümle lekeliyorlar* tabirini kullanmaktadır. Buna, Kur'an-i Kerim ıstılahında **tebdil** veya **irtidat** denmektedir. **Tebdil** ifadesi, imanı küfürle değiştirme, **irtidat** ise, İslâm dininden çıkmak anlamlarına gelmektedir.⁹⁶

İman, bir sevgi ve samimiyet keyfiyeti olduğundan **İkraha** yer yoktur. Zorlamayla yapılacak dil ile ikrar, iman sayılamayacağı gibi, zorlama ile yapılacak inkâr da dinden çıkma sayılmaz. Burada gözümüze çarpan önemli bir nokta, kalbi tasdik ve sevginin ön plana çıkması olayıdır.

*“Ey Müminler bilin ki, içinizde Allah'ın Resûlü vardır. Eğer o birçok hususta size uysaydı, müşkilât ve zahmete düşerdiniz. Fakat Allah size imanı sevdirdi. Ve onu kalbinizde süsledi. Küfrü, fasıklığı ve isyanı çirkin gösterdi. İşte bu vasıfta olanlar hidâyete erenlerdir.”*⁹⁷

Bu ayete göre iman sevgisi kalbi süsleyen bir melekedir. **Küfür, fısık ve isyan** ise sevginin karşısı olarak ortaya konmaktadır.

Mümin, saf ve samimi bir yapıya sahiptir. Bu nedenle küfür ehli tarafından daima küçümsenmişler ve alay konusu edilmişlerdir. Peygamberimize; *“En basit ve aşağılık kişiler sana uyarken, sana mı uyacağız”* demişlerdir. Kur'an-ı Keri-

⁹⁴ Yunus, 99.

⁹⁵ “Eğer Rabbin dileseydi, yeryüzündekilerin hepsi elbette iman ederlerdi. O halde sen inanmaları için insanları zorluyormusun? Allah'ın izni olmadan hiç kimse inanamaz. Allah murdar azabı akıllarını kullanmayanlara verir.” Yunus, 99, 100.

⁹⁶ Âl-i İmran , 86,90, Bakara, 217, En'am, 82.

min buna cevabı ise , “*aşağılık olanlar onlardır. Bunu bilmiyorlar*”⁹⁸ demektedir. Görülüyor ki, Kur’an-ı Kerim, kâfirlerin küçük görücü tavrına karşılık iman sahiplerini yüceltmekte ve inançlı insanı taltif etmektedir. Hatta, imanlı bir insanı kasten öldürmek, ebediyyen Cehennemde kalmayı gerektiren sebepler arasında zikredilmiştir.⁹⁹ Müminleri varlık dünyasının zirvesine yerleştiren Kur’an-ı Kerim, onlara yaratılanların en hayırlısı gözüyle bakar; “*Şu bir gerçek ki; İman edip salih amel işleyenler, yaratılanların en hayırlısıdır.*”¹⁰⁰ Yalnız unutulmaması gereken en önemli hususlardan biri, imanla kazanılan bu şeref, bedava olmayıp bir bedelinin varlığı söz konusudur. Yani, imanın, bir **imtihan**, **istırap** ve **çile** işi olduğu hususuna dikkat çekilmektedir.¹⁰¹

Kur’an-ı Kerim, menfaate dayalı imanı, iman saymadığı gibi, korkuya dayalı imanı da iman saymamaktadır. Menfaate dayalı imanı, Kur’an-ı Kerim, Bedevi Arapları örnek göstererek, samimi olarak inanmadıklarını vurgulamaktadır. Korkuya dayalı iman ise, **Firavun imanıdır** ki boğulurken “**iman ettim**” demesi, makbul imandan sayılmamaktadır.¹⁰²

Kur’an-ı Kerim’e göre, mümin olan insanın imanında bir parçalanma söz konusu olamaz. Yani iman bir bütün olup her hangi bir kayıt veya şarta bağlı olmaksızın topluca iman etmenin gerekliliği vurgulanır. “*Yoksa kitabın bir kısmına inanıyor, bir kısmını inkâr mı ediyorsunuz. Sizden bu işleri yapanların cezası dünya hayatında zillet ve hakarettir. Kıyamet gününde en şiddetli azaba itileceklerdir.*”¹⁰³

Kur’an-ı Kerim, “*müslüman olmak*” ile “*iman etmek*” arasında ince bir çizgi koymuştur. **Mümin olmayı müslüman olmanın üzerinde** bir “değer” olarak ortaya koymuş ve müslüman olmayı imana doğru atılmış **ilk adım** olarak

⁹⁷ Hucurat, 7.

⁹⁸ Bakara, 13, Şuara, 111.

⁹⁹ Nisa, 93, Ra’d, 29, Mücadele, 22. Fetih, 4.

¹⁰⁰ Beyyine, 7.

¹⁰¹ “*İnsanlar sadece “iman ettik” demekle bırakılacaklarını ve imtihana çekilmeyeceklerini mi zannediyorlar. Doğrusu biz, onlardan evvelkilerini de imtihan ettik, Allah, sâdik olanları da yalancı olanları da bilir*” Ankebut, 2-3.

¹⁰² Fetih, 11, 16, Yunus, 90,91.

¹⁰³ Bakara, 85.

göstermiştir. Yani *müslüman olmak*, imana hazırlık ve **imanın kalbe yerleşme safhasıdır**. Söylediklerimize konu olan Hucûrat suresinin 14. ayetindeki Beni Esed kabilesinin ganimet almak maksadıyla müslüman olanlara hitaben gelen bu ayet, onların iman etmediklerini, sadece müslüman olduklarını söylemeleri durumunda yalan söylemeyecekleri belirtilmektedir. Yani, bu ayette, “**amentü**” demeyin, “**eslemna**” deyin uyarısı yapılmaktadır. Bu ve bunun devamı olan ayette müminlerin şüpheye bulaşmamış bir iman ile hakiki mümin olunacağı ifade edilmektedir. Başlangıçta iman etmek için kalpten şüpheyi atmak ve imanın devamı için şüpheden uzak kalmak gerekir.

Kur’an-ı Kerim’de imanda bütünlüğün, imanın şüpheden uzaklığının yanında imanda **sebat** da önemlidir. İman, yalnız Hz. Peygambere ve ona indirilene imanla kalmayıp, ondan öncekilere ve onlara indirilenlere de inanmayı gerektirir. İnanıp da daha sonra inkâr edenleri ve tekrar imana dönmeyi sapıklık olarak vasıflandırmaktadır.¹⁰⁴

Kur’an-ı Kerim, müminlerin birbirlerinin dostu olup, mümin kardeşlerini bırakıp başkalarını dost edinmelerine izin vermemektedir. Bunun yanı sıra, kan bağından ziyade din bağı ön planda tutan Kur’an-ı Kerim, imanda ortak noktası olmayanların kan bağı hangi derecede olursa olsun, hukuki sorumluluklarının yerine getirilmesinin dışında hiç bir bağının olmadığından söz eder.¹⁰⁵

Kur’an-ı Kerim’e göre, imanın sahih olabilmesi için şu üç şart yerine getirilmelidir.

1- *İman, ye’s halinde olmamalıdır*. Yani, kişi, can çekişirken iman etmek değil daha önceden iman etmiş olmalıdır.

2- *İnanılması gereken esasların bazısına iman ve bazılarını inkâr ediyor durumunda olunmamalıdır*.

¹⁰⁴ Nisa, 136.137.

¹⁰⁵ Mesela, Hz. Nuh’un gemiye kendisine iman etmeyen oğlunu, “bu benim ehlimdendir”, diyerek, oğlunun da gemiye alınmasını istemesine karşılık Allah’ın Nuh peygamberi böyle bir şeyi yapamayacağını, çünkü, onun inanmadığını, inanmadığı için de senin ehlinden olmadığını belirtmiştir. Bkz. Hûd, 42, 46-47. Ayrıca, Mücadele, 22.

3- *Dinin emirleri hafife alınmamalıdır.* Bazı hükümleri beğenip bazılarını beğenmemek, veya alay konusu yapmak.¹⁰⁶

Son olarak, Kur'an-ı Kerim'de, itikat usulünün tespiti konusunda söyleyebileceğimiz şu hususu da zikretmek yerinde olacaktır. Kur'an-ı Kerim, iman sahiplerinden beklediği davranışları, veya onlara yapacağı emir ve yasaklamaları, **“Ey iman edenler”** hitabıyla başlar. Bu ayetlerin sayısı 90 civarında olup genelde Medine de nazil olan ayet ve surelerde görülmektedir.

2- İbadet İle İlgili Usûl:

İbadet kelimesinin kökünü teşkil eden **“abd”** ve **“ubudiyet”** kelimelerinde **kulluk ve itaat** manaları bulunmaktadır. Eğer kulluk ve itaat Allah'a yapılıyorsa, **abd**; **“hür insan”**, kula itaat ediliyorsa, köle manasına gelir. Kur'an-ı Kerim de Hz. Muhammed'e **“abd”** ifadesi kullanıldığı gibi, diğer peygamberler, cinler ve melekler için de bu kelime kullanılmıştır.¹⁰⁷

Kur'an-ı Kerim de **abd** ve **ibad** kelimeleri, **“O'na iman eden, kendisinin sevdiği kullar”**, anlamını taşımaktadır.¹⁰⁸ Yine, **“teslimiyet”** ve **“itaat”** manalarının yanında **“şefkat”**, **“merhamet”** ve **“himaye”** manalarını da taşımaktadır. İnsan, bütün samimiyeti ile Allah'ın kulu olduğunu idrak edince, Allah da kuluna merhamet eder ve onu himayesine alır. Özellikle, Kutsi Hadislerde görüldüğü üzere Allah'ın sevdiği insanlara hitabı, **“abdi”**(kulum) **“İbadi”**(kullarım) tarzındadır.¹⁰⁹ Kur'an-ı Kerim'de, göklerde ve yerde mevcut olan her şeyin, Allah'ın huzuruna, **“abd”** olarak çıkacağı haber verilmektedir.¹¹⁰

İnsanın başkalarına karşı isteyerek veya istemeyerek yerine getirdiği çeşitli kulluk hizmetleri de vardır. Bu durumda söz konusu olan, istenen hizmeti ve verilen emri yerine getirmekten ibarettir. Ancak insanın Allah için ifa ettiği kulluk

¹⁰⁶ Sofuoğlu, M.Cemal, İslâm Dini Esasları, İzmir, 1996, s. 78

¹⁰⁷ Bkz. Nisa, 172, İsrâ, 1, Zariyat, 56.

¹⁰⁸ Abdülbaki M.F. el Mu'cemu'l Müfrehes lif Elfazı'l Hadisi'n Nebevi, “Abd” mad. c. 1-7, Leiden, 1936-1969. Ragıp el İsfahani, el Müfredat, fi Garaibi'l Kur'an, Neşr. M.S. Kilani, Kahire, 1961, “Abd” mad.

¹⁰⁹ Bkz. H.H. Erdem, İlâhi Hadisler. Ank., 1985, s. 16, 35.

¹¹⁰ “Göklerde ve yerde olan herkes Rahman'a ancak kul olarak gelecektir”. Meryem, 93.

vazifesinde, O'nun emirlerini yerine getirmekle yetinmez, aynı zamanda, rızasını kazanmak üzere mümkün olan en samimi söz ve davranışlarıyla saygı, sevgi ve bağlılık gösterir. İşte, Allah'a yönelen bu söz ve davranışlara **ibadet** denilmiştir.¹¹¹ Başka bir ifadeyle, Yaratıcı kudret karşısında, insan benliğinin derinden duyduğu azamet (yüceltme) duygusundan kaynaklanan kendine has bir boyun eğiştir.

Kur'an-ı Kerime göre bütün ibadetlerin nihai hedefi, insanı Allah'ın huzuruna götürmektir. Allah'ın huzuruna gitmek, O'nu şuuruna yerleştirmek olduğundan yapılan her ibadetin özü, bu şuur hareketidir. Allah'ı şuura yerleştirmek, ancak O'nu hatırlamak ve zikretmekle mümkündür. Bu nedenle ibadetin bütünü, aynı zamanda bir **zikir hareketi** olarak da değerlendirmek mümkündür. Tâhâ suresinin 14. Ayetindeki; “*Şüphesiz ben Allah'ım, benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et ve beni zikir için namaz kıl*” emri, zikir hareketine ibadetlerin de katıldığını göstermektedir.

İbadetin, adetten ayrıldığı en önemli nokta, **niyettir**. Bu da, daha ibadete başlamadan önce Allah'ı hatırlamaktan başka bir şey değildir. Bunun için niyetsiz ibadet ibadetten sayılmamış olup, fıkıh kitaplarında ibadete başlama farzlarından biri olarak zikredilmektedir.¹¹² Her çeşit ibadet, Allah'ın huzurunda ve onun karşısında olma halidir ve ibadetler insanı bu hale sevkettir.¹¹³

İslâm dininin ibadet anlayışına göre, ibadet yapmak için özel bir mekâna gerek yoktur.

Bakara suresinin 115. ayetindeki “*Doğu da Batı da Allah'ın dır. Nereye dönerse-
niz Allah'ın yönü orasıdır. Doğrusu Allah her yeri kaplar ve her şeyi bilir*” ifadesi bütün kainatın bir ibadethane ve her yerin ibadete müsait bir mekân olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. Ayrıca, yine bu ayetten Allah'a isyan olmayan bütün davranışların ibadet olacağı sonucunu da çıkaran alimler olmuştur.¹¹⁴

¹¹¹ T.D.V.İ.A. c. I, s. 57. Ayrıca bkz. İzutsu, Kur'an'da..., s. 207.

¹¹² Cezîrî Abdurrahman, İslâm Fıkıhı, çev. Mehmet Keskin, İst. 1989, s. 283.

¹¹³ Bayraktar Mehmet, İslâm'da İbadet Fenomenolojisi, Ank. 1987., s. 9.

¹¹⁴ Bkz. Yazır, Har Dini..., c. 1, s.477.

Kur'an-ı Kerim'de mutluluğu kazanmanın yolunun ibadetten geçtiği vurgulanır. Bu nedenle yapılan ibadet, yalnız Allah için yapılmalıdır.

Kur'an-ı Kerim'e göre, Yapılan ibadetlere kesinlikle **şirk** bulaştırılmaması gerekir.¹¹⁵ İnsanların ve cinlerin yalnız Allah'a ibadet etmeleri için yaratıldığını belirtirken,¹¹⁶ yaptıkları ibadetlerine Allah'ın ihtiyacı olmadığını da vurgular.¹¹⁷ Kibirleşip de ibadet etmeyenlere ise, sonucun aleyhlerine olacağını çünkü Allah'tan başka dost ve yardımcılarının olmadığını belirtir.¹¹⁸

Kur'an-ı Kerim'e göre, ibadetlerin, **ihlâs** ve **samimiyetle** yapılması istenirken, **gösteriş (riya)** için yapılmaması gerektiği vurgulanmaktadır.¹¹⁹ Gaflet ve gösteri içinde yapılan ibadetler, değersiz sayılır, failleri lanetlenir.¹²⁰ Ayrıca, insanlardan yapılması istenen her türlü ibadet ve davranışlarda güçlerinin yeteceği nispette sorumlu tutuldukları. gözlerden kaçırılmaması gereken en önemli hususiyetlerden biridir.¹²¹

3- Muamelât (hukuk, iktisat, siyaset, ahlâk) İle İlgili Usûl:

İnsan, tabiatı itibariyle medenidir. İnsanın, diğerleriyle beraber yaşaması, kendisi gibi insanlarla birlikte bulunması gerekmektedir. İnsan, bir topluluk içinde doğar ve topluluk dışında da yaşayamaz. Bunun aksinin düşünülmesi ise, bir vehim ve hayalden ibarettir.¹²²

Bu ortak yaşayıştan fertler arası muameleler, ilişkiler ve anlaşmazlıklar doğar. Kişinin toplumda sonsuz bir hürriyeti yoktur. Aşırı hürriyet, insanları devamlı çekişme ve ihtilaflara sürükler. Neticede, toplumun mahvına sebep olur. Bunun için, her ferdin emniyet içinde yaşaması, toplumun emniyet ve asayişinin temin edilmesi uğruna hürriyetleri sınırlayan ve münasebetleri tanzim eden kai-

¹¹⁵ Nisa, 36.

¹¹⁶ Zariyat, 56, 57. Cin, 16-17.

¹¹⁷ Ankebut, 6.

¹¹⁸ Nisa, 172,173.

¹¹⁹ "De ki Rabbim adaleti emretti her secde yerinde yüzünüzü O'na doğrultun; dinde samimi olarak O'na yalvarın. Sizi yarattığı gibi O'na döneceksiniz." A'raf, 29, Ayrıca bkz. Nisa, 142,

¹²⁰ Maûn, 4,5,6.

¹²¹ Bakara, 286.

¹²² İbn Haldun, Mukaddime, c. I, s. 101.

deler gereklidir. İşte bu kaidelere **kanun** denir. Cemiyet, insan hayatı için nasıl bir zaruret ise, kanun da, cemiyetin dirlik ve düzeni için zaruridir. Bu bakımdan geçmişte ve zamanımızda, fertlerin fertlerle ve fertlerin cemiyetlerle münasebetlerini düzenleyen, hak ve vazifelerini, ve de hürriyetlerini gösteren kaideleri olmayan bir cemiyet yoktur.

Hukuk kuralları, Allah tarafından konulduğu gibi, insanlar tarafından da konulmuştur. İnsanların koyduğu kanunlar içerisinde krallar, örf ve adetler, sözü dinlenir büyükler, kabile reisleri, kanun yapma yetkisi taşıyan meclisler tarafından konulan kanunlardır. Bu kanunların kaynağı insan olduğundan, her zaman değişmeleri söz konusudur. Halbuki, Allah tarafından vazedilen ve vahiy yoluyla insanlara bildirilen ilâhi hukuk kuralları değişmezdir. İlâhi hukukun temeli, Allah fikrine dayandığından, bütün yaratılmışların muhtaç olduğu, tabiatına uygun yaratıldığı gayeyi gerçekleştiren şeyleri hazırlamak, Allah'ın hikmet ve Rab'lık sıfatlarının icabındandır. Kur'an-ı Kerim'de mahlukatlar içinde en şerefli varlık olarak yaratıldığı belirtilen insan, Yaratanının doğru yolu göstermesinde, Yaratılmış olan her şeyle münasebetini ve yaratılış gayesini, genel yaşama halleriyle, cemiyetteki davranış kaidelerini bilmesi gerekmektedir. Zaten insanın tamamen başıboş bırakılması, çeşitli kuralların konulmayıp uyulmasının istenmemesi gibi bir durum Allah'ın yaratma sıfatının hikmetine uymaz.¹²³ Bu nedenle, vahiy açısından din, bir taraftan Allah ile insan arasında, temeli sevgi saygı itaat ve hür irade ile kabule dayanan bir bağ iken, diğer taraftan temeli ahlaka dayanan insanlar arası ilişkileri düzenleyen dinamik bir sosyal nizamdır. Bu nizamın getirmiş olduğu sosyal ahlak kendini ferdin Allah'la ferdin fertle, ferdin cemiyetle, ferdin içinde yaşadığı cemiyetin başka cemiyetlerle cereyan eden ilişkilerde siyasi iktisadi ve hukuki alanlarda gerçekleştirir.¹²⁴ Öyle ki, ferdin hayatının hiç bir sahası hukukun tatbik sahası dışında kalmaz.

Muamelât, kısaca; *ferdin dış dünyayla ilişkisini ele alan bir ilimdir*. Buradaki dış dünya ifadesinden, insanın diğer insanlarla hatta mülkiyeti gerçek veya

¹²³ Kıyame, 36.

¹²⁴ Zeydan Abdülkerim, İslâm Hukukuna Giriş, Çev: Ali Şafak, İst. 1995, s. 35.

hükmi şahıslara konu teşkil eden diğer canlı veya cansız varlıklar ile ilişkilerini kastetmekteyiz. Bu ilişkilerde zaman zaman birbirinden tamamen bağımsız birer bilim olan **hukuk, ahlâk, siyaset ve iktisat** gibi disiplinlerin kuralları geçerli olmaktadır.

İslâm düşüncesinde **muamelat; Kur'an-i Kerim** ve onun tatbikat sahası olan **sünnetle** başlamıştır. Özellikle Medine de nazil olan surelerde genel çerçevesi ortaya konulmuş ve Hz. Peygamberin uygulamalarıyla hayata geçirilmiştir. Bu uygulamaların zamanla farklı yorumlanmasıyla ve İslâm coğrafyasının gelişmesiyle çeşitli mezheplerin doğmasına zemin hazırlamıştır¹²⁵.

Hak Din'in anlaşılması hususunda Kur'ani metotlardan üçüncüsü olarak zikredilecek olan, muamelat ile ilgili bölüme geçmeden önce, Kur'an-ı Kerim'deki muamelat hususlarının **genel karakteristik özelliklerine** kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

İslâm düşüncesinde muamelata bakıldığında, bunlar ile ilgili düzenlemeleri Kur'an-ı Kerim'deki konumu itibariyle, insanların, fiilen yaşadıkları ve muhtemelen gelecekte karşılaşılabilecekleri menfaatlerinin gerçekleştirilip, zararlarının önlenmesi için gönderildiği görülmektedir.¹²⁶

Meselâ; "*Kıyas 'da sizin için hayat vardır*"¹²⁷ ayetinde olduğu gibi, insanlar arasında meydana gelen ve cezai müeyyideyi gerektiren bir durumda karşı tarafın mağduriyetinin giderilmesi için yapılan fiilin aynısının kendisine uygulanması şart koşularak menfaatler korunmuştur. Kıyasın uygulanmasıyla belki de ileride ortaya çıkabilecek kan davaları ve başka felaketler önlenmiş olur.

Zararların önlenmesi hususunda ise, bizzat Kur'an-ı Kerim de yasaklamaların uygulanması konusunda, ifadesini bulan şekliyle niçin zararlı olduğu açıklanmıştır. Şöyle ki; "*Kumar, ancak aranızda düşmanlık ve kin düşürmek, sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık siz vaz geçtiniz değil mi*"¹²⁸ ayetinde kumarın neden zararlı olduğunu ve nelerden alıkoymadığını, düşünen

¹²⁵ Döndüren Hamdi, Delilleriyle İslâm Hukuku, İst. 1983, s. 33.

¹²⁶ eş Şatibi ebu İshak İbrahim, Muvafakat, Tunus, 1302, c. II, s. 6, 37.

¹²⁷ Bakara 178,179, Maide, 45.

¹²⁸ Maide, 91.

insan için bunun bir muhasebesini yaparak ona göre hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Kur'an-ı Kerim'e göre, muamelatın tatbikatında güçlük görülen şeylerde **hafifletme** veya **kolaylaştırma** söz konusudur.¹²⁹ Bu meyanda, darda kalındığında bile haram olan şeylerin zaruret ölçüsünde yenilip içilmesine müsaade edilmiştir. İşte bu ruhsat hali, *muamelatta*, **meşakkatin kaldırılması**, **zararın giderilmesi**, **menfaatin temini** prensibine dayanmaktadır. Meselâ; yaşama hakkını temin etmek için zorlama karşısında küfrü gerektiren sözleri sarf etmek gibi davranışlar misâl verilebilir. Yine, ramazan orucunun, yolculukta veya hastalık durumunda meşakkat olmaması bakımından sonraya bırakılmasına izin verilmesi gibi uygulamaların, insanların maddî ve manevî menfaatlerinin göz önünde bulundurulması teşri kılınması dikkat çekicidir.

Bütün bu uygulamalardaki kolaylıklardan hareketle şu sonuca varılabilir. Kur'an-i Kerim'e göre muamelat hükümleri, zaruret halleri, normal ihtiyaçlar, ve güzel durumları korumak ve onları gerçekleştirmek için gönderilmiştir. İbn Kayyim el Cevzî'nin; "*İslâm'da muamelat hükümlerinin temel esası, kulların dünya ve ahiretteki menfaatleridir. İslâmi hükümlerin hepsi rahmet, menfaat ve hikmetlerle doludur*"¹³⁰ ifadesi muamelât hükümlerinin insanların dünya ve ahiret menfaatleri için sağlanmasına yardımcı olduğunun göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hz. Peygamber'in, vahiy aldığı yirmi üç yıllık dönemin, Medine de geçen son on yıl içinde, daha çok muamelatla ilgili hükümler indirilmiştir. Bu hükümlerin geliş şekli olarak,

-Ya, yeni bir olayın meydana gelmesiyle,

-Yahut, sahabe tarafından soru sorulmasıyla ,

-Yahut ta, zamanı geldikçe hüküm ve kaidelerin vahyolunması suretiyle tedricen(aşamalı olarak) teşri kılınmıştır.

¹²⁹ Bakara, 185, 286, Al-i İmran, 159,

¹³⁰ İbn Kayyim el Cevzi, İ'lamu'l Muvakkiin an Rabbi'l Alemin, Delhi, 1314, c. III, s. 1.

Bir toplumda yapılacak değişim ve gelişmelerin benimsetilmesi için ağır ağır olması, insan yaratılışına daha uygundur. Bu sebeple İslâm'da muamelat uygulamaları toplu olarak gelmemiş, gelenler de zamanla tekemmül etmiştir.

Meselâ;

Cihad emrine ve uygulamalarına bakıldığında,

-Müslümanların sayısı az iken düşmanlarla savaş emredilmemiştir.

-Önceleri onlara sabır tavsiye edilmiştir.

-Sonra, önce Habeşistan'a, daha sonra da, Medine'ye hicret etmelerine izin verilmiştir.

-Müslümanlar teşkilatlanıp bir güç haline geldiklerinde önce savunma harbine izin verilmiş,¹³¹

-Daha sonra da din yüzünden baskılar kalkıncaya, din ve vicdan hürriyeti sağlanıncaya, ve hakkın hakim kılınıncaya kadar savaş farz kılınmıştır.¹³²

Buna benzer aynı durum, içki yasağında da **tedricilik ve olayların olgunlaşması** söz konusudur.¹³³

İslâm muamelâtının karakteristik özelliklerinden biri de **nesh** meselesidir. Nesh, şer'i bir hükmün, daha sonra gelen bir hüküm tarafından kaldırılması demektir. Nesihte, zamanları farklı olan iki nass bulunur. Bunlardan sonrakine "**nâsih**", öncekine ise, "**mensûh**" denir.¹³⁴ Kur'an-ı Kerim'de nâsih ve mensûh ayetlerin var olduğunu iddia eden alimler bulunduğu gibi, neshin olmadığını iddia eden alimler de mevcuttur.¹³⁵ Biz, çalışmamızın bu noktasında, Kur'an-ı Ke-

¹³¹ Hac, 39, 41.

¹³² Bakara, 190-193, Enfal, 39. Krş, el Behiy Muhammed, Menhucu'l Kur'an fi Tatviri'l-Müctema', çev. M.Beşir Eryarsoy, (Kur'an ve Toplum) İst., 1986, s. 13.

¹³³ Bkz. Sırasıyla. Bakara, 219, Nisa, 43, Maide, 90. İslâm düşüncesinde tedricilik hususu İslâm düşüncesinin oluşum aşamasını teşkil eder. Bu aşamaların her birinin belirli özellikleri vardır.

İlk aşamada, Kur'an-ı Kerim, geçmiş toplumların olumsuzluklarını eleştiren ayetler söz konusudur.

İkinci aşamada, bu geçmişi yasaklayan bir nehiy söz konusudur.

Üçüncü aşamada ise, geçmişteki durumun aksini ortaya koyan, her hangi bir işin yapılmasını teşviki ya da emredilmesi ile gerçekleşir.

¹³⁴ el Cürçâni Seyyid Şerif, Tarifat, s. 110, ez Zerkani Abdu'l Azim, Menahilu'l İrfan, Mısır, (tarihsiz), c. II, s 72.

¹³⁵ Geniş bilgi için Bkz. Mustafa Zeyd, en Nesh Fi'l Kur'an-i'l Kerim, Mısır, 1987, c.I. s.70-72. Ayrıca krş. M.Sait Şimşek, Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele, İst. 1997, s. 84. Cerrahoğlu İsmail, Tefsir Usûlü, Ank. 1985, s.122.

rim’de neshin olup olmadığı yönündeki tartışmaları tefsir sahasına bırakarak, sahamızı ilgilendiren yönünü ele almaya çalışmak durumundayız. Kur’an-ı Kerim’in anlaşılması ve halkın anlayabilmesi için, onu anlatan ve ilmîni yapanların nesh meselesini de iyi bilmeleri gerektiği kanaatindeyiz. Bu nedenle, özellikle ayetlerin tarihi bir yolla izah edilip, açıklanması hususunda bu meselenin de önemli rol oynadığını göz önünde bulundurmak gerekmektedir.

Kur’an-ı Kerim’in anlaşılmasında, Kur’ani metotlardan biri olarak seçtiğimiz, muamelat ile ilgili, Kur’an-ı Kerim’in, **hukuk, iktisat, siyaset ve ahlâk** konularındaki anlatım usûlü üzerinde durulacaktır.

Kur’an-i Kerim de, Hz Peygamber hayatta olup vahiy devam ediyorken, **kanun koyma yetkisi, sadece Allah’a ve onun Resulüne** aitti. Yalnız Hz. Peygamberin göndermiş olduğu valilere de bu yetkinin verildiğini görmekteyiz.¹³⁶ Ancak, Hz. Peygamber vefat ettikten sonra, **Kur’an’a ters düşmemek şartıyla**, bu yetki, ümmetin kullanımına sunulmuştur.

Kur’an-ı Kerim’de Hz. Peygambere hitaben Allah’ın koyduğu kanunla hükmedilmesi istenmekte, ona göre hükmetmeyenlerin ise, şiddetle cezalandırılacakları bildirilmektedir.¹³⁷ Hatta, Allah’ın hükmettiği ile hükmetmeyenlerin zalim olacağı da vurgulanmaktadır.¹³⁸

Kamu hukukunu ilgilendiren alanda Kur’an-ı Kerim’in ortaya koyduğu usul, hiç kimsenin bir başkasının yaptıklarından dolayı muhakeme edilemeyeceğidir. Nasıl ki; **her insan çalıştığına erişir, çalıştığına karşılığını görür,**¹³⁹ öyle de, **birinin günahı da bir başkasına yüklenemez,**¹⁴⁰ ayetleri bu gerçeği ortaya koymaktadır. İslâm hukukçuları, bu prensibe dayanarak kimsenin başkasının işlediği suçtan dolayı muhakeme edilemeyeceği kuralını çıkarmışlardır.

¹³⁶ Muaz bin Cebel’i Yemen’e vali olarak gönderirken aralarında geçen muhavere de bu uygulamayı görmekteyiz. Bkz. eş Şafii m. Bin İdris(204/819), el Ümm, Bulak (Mısır), 1329, c. VII, s, 373.

¹³⁷ Nisa, 13-14.

¹³⁸ Maide 45.

¹³⁹ İnsan Ancak çalıştığına erişir. Onun çalışması şüphesiz görülecektir, sonra ona karşılığı eksiksiz verilecektir. Necm, 38-40.

¹⁴⁰ Günahkâr kimse, diğerinin günahını çekmez. Günah yükü ağır olan kimse, onun taşınmasını istese yakını olsa bile yükünden bir şey taşınmaz. Fatir, 18.

Kur'an-ı Kerim, aşağıdaki suçların işlenmesi durumunda suç faillerine verilecek cezaları açık olarak belirlemiştir;

- 1-Ridde,(dinden dönme),
- 2- Zina,
- 3- Yeterli delil olmadan zina iftirası,
- 4- Eşcinsellik,
- 5- Hırsızlık,
- 6- Yol kesme ve yağmacılık,
- 7- İnsan öldürme suçlarında cezaların tatbiki söz konusudur.

Bunların dışında kalan suçların cezaları ise, yetkililerin takdirine bırakılmıştır. Bu cezalara ise, yola getirici cezalar “**tazir**” denir.¹⁴¹

Kur'an-i Kerim'in ön gördüğü cezalarda;

- 1- Adalet,
- 2- Suçlunun suç işlemesini önlemek,
- 3- Cemiyetin menfaatlerini korumak

gibi toplumu ve fertleri karşılıklı ilgilendiren esaslar gözetilmiştir.¹⁴²

Mahkemelerde şahitlik yaparken veya muhakeme edilirken, kendilerinin, ana babalarının ve yakınlarının aleyhine, ya da zengin veya fakir dahi olsa, Allah için şahitlik yapmak ve adaleti ayakta tutmak gerektiği istenmektedir.¹⁴³ Ayrıca bir topluluğa olan bir kızgınlıktan dolayı, o topluluk için bile adaletli davranılması emredilmektedir.¹⁴⁴

Özel hukuk alanına giren **evlenme** ve **boşanma** gibi konulara temas eden Kur'an-ı Kerim, kadın ve erkeğin aile içerisinde birbirlerine karşı olan ve yerine getirmeleri gerektiği vurgulanan hak ve vazifelerinden bahsedilmektedir. Çeşitli sebeplerden dolayı yürümeyen evlilik müessesesinin tarafların incitilmeden ayrılmaları telkin edilmektedir.¹⁴⁵

¹⁴¹ Muhammed Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, çev: Abdülkürdür Şener. Ank., 1986, s.223.

¹⁴² Zeydan, İslâm Hukuku..., s. 95, Ebu Zehra, İslâm Hukuku..., s..223. Geniş bilgisi için bkz. Şamil Dağcı, İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller, Ank., 1996, s., 24.

¹⁴³ Nisa, 135,

¹⁴⁴ Maide, 8.

¹⁴⁵ Bakara, 228, vd.

Kur'an-ı Kerim'in iktisatla ilgili muamelât usullerine bakıldığında, üzerinde tekrar tekrar durulan en önemli prensip, bütün üretim araçlarının ve insanın, hayatını sürdürdüğü her türlü kaynağın, Allah tarafından yaratıldığı prensibidir.¹⁴⁶ Geçimlikler konusunda insanların eşit konumda bulunmamaları, verilen nimetlerden bir kısmına çok, bir kısmına az, bir kısmına da yeteri kadar verilmesi Kur'an-ı Kerim'e, göre bir ölçüye göre olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁷ Ancak herkese çalıştığının karşılığı verileceğinden dolayı rızık kazanmaları için çalışmaları gerekmektedir.¹⁴⁸

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın emri doğrultusunda ve onun çizdiği sınırlar içinde olmak üzere özel mülkiyet hakkı tanımıştır. Ancak, mal ve mülkün yalnızca meşru yollardan elde edilmesi gerektiği ve mal edinme hususunda gayri meşru yolların asla kabul edilebilir olamayacağı belirtilir. “Ey inananlar, malları aranızda haksızlıkla değil, karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle yeyin”¹⁴⁹ ayetinde belirtilen haksız yollardan malları yememe olayı bu gerçeğe dikkatler çekilmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Yerde olanların hepsini, sizin için yaratan O'dur. Bakara 28, Ayrıca bkz. A'raf, 10, Ra'd, 3, İbrahim 32.

¹⁴⁷ Rum, 37.

¹⁴⁸ Rum, 23, Cum'a 10.

¹⁴⁹ Nisa, 29. Ayrıca bkz. Maide, 86, A'raf, 31, 32.

¹⁵⁰ Bu “haksız yollar”, Kur'an-ı Kerim'de anlatıldığı şekliyle şöyle sıralanabilir.

a-“Aranızda malları haksızlıkla yemeyin, bildiğiniz halde günaha girerek insanların mallarından bir kısmını yemek için onu hakimlere yakınlaşmak için kullanmayın.” Bakara, 188.

b-“Halkın malını kim haksız bir şekilde dağıtırsa, Kıyamet günü o haksız dağıttığıyla gelir; Orada haksızlık yapılmadan herkese kazanmış olduğu ödenir.” Al-i İmran, 161.

c-“Erkek olsun, kadın olsun hırsızın, yaptığından ötürü elini kesin.” Maide 41.

d-“Yetimlerin malını haksızca yiyenler, karınlarına ancak ateş sokmuş olurlar, zaten onlar çılğın bir ateşe atılacaklardır.” Nisa, 10.

e-“İnsanların kendileri bir şey ölçerek aldıkları zaman tam alan, ama onlara bir şeyi ölçüp tartarak verdikleri zaman eksik tartan kimselerin vay haline.” Mutaffifin, 1-3.

f-“Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için iffetli olmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın.” Nur, 33.

g-“Ey inananlar! İçki, kumar ve fal okları şüphesiz şeytan işi pisliklerdir. Bunlardan kaçın ki saadete eresiniz.” Maide, 93. Kur'an-ı Kerim de haram kılınanların imalatını yapmak haram kıldığı gibi, onun ticaretini yapmak da haramdır.

h-“Allah alışverişi helâl, faizi haram kıldı.(Bakara, 275). Ey inananlar! Allah'tan sakının, gerçekten inanmışsanız faizden artakalan hesaptan vazgeçin. Böyle yapmazsanız, bunun Allah'e ve peygamberine açılmış bir savaş olduğunu bilin.” Bakara, 278-280.

Kur'an-ı Kerim'in "Allah yolunda malların sarf edilmesi" "**zekât**" veya "**sadaka**" gibi çok çeşitli ifadelerle andığı, mal mülkün sarf edilmesi, yalnız iyi bir hareket olmakla kalmayıp, aynı zamanda İslam'ın beş şartından biridir. Kur'an-ı Kerim de **zekat, namaz(salat)** la birlikte otuz sekiz yerde geçmektedir. Bu nedenle bu ibadetin **İslâm'ın özü** olarak tarif edilmekte olup, yerine getirilmediği takdirde insan için hiç bir kurtuluşun söz konusu olamayacağı vurgulanır.¹⁵¹

Kur'an-ı Kerim'in, **yönetim metodu** hakkında uygulamaya konulmasını istediği ana prensipler şunlardır:

- 1- Danışma(şûra),¹⁵²
- 2- Adaleti sağlamak,¹⁵³
- 3- Vazifeyi ehline vermek,¹⁵⁴

İyiliği ayakta tutmak ve kötülüğü engellemeye çalışmak (emri bi'l-Ma'ruf, ve nehyi ani'l-Münker).¹⁵⁵

Kur'an-i Kerim'de, **ahlâki usûle** gelince, "**İman**" ve "**İslâm**" terimleri, insanın Allah'a karşı ahlâki sorumluluğunu ifade ederken, "**salih amel**" ise, Allah'ı gözeterek, insanlara karşı ahlaki sorumlulukları ifade eder. Ahlâk, insanın hür iradesiyle zorlama olmaksızın niyete bağlı ve sürekli olarak ortaya koyduğu değer içerikli, eylem, tutum ve davranışları ifade eder.¹⁵⁶

Kur'an-ı Kerim'in ideal toplum anlayışı, tüm aşırılıklardan kaçınan, **orta yolu izleyen** sağlıklı bir toplumdur.¹⁵⁷ İnsanlar kendilerine sunulan, iyi şeyleri almak, aşırılığa kaçmadan giyinmek, yemek içmek durumundadır.¹⁵⁸ İnsana, **dünya hayatındaki payını unutmaması** tavsiye edilmiş, insanları rahata ka-

¹⁵¹ Bakara 83, Meryem, 21, 30, 55.

¹⁵² Al-i İmran, 159.

¹⁵³ Nisa, 135.

¹⁵⁴ Nisa, 58.

¹⁵⁵ Al-i İmran, 104., Hacc, 41.

¹⁵⁶ Altıntaş Hayrani, İslâm Ahlâkı, Ankara 1996, s.3. Ayrıca bkz. Akseki A. Hamdi, Ahlâk İlmi Ve İslâm Ahlâkı, Ank., 1991, s. 14.

¹⁵⁷ Bakara, 143.

¹⁵⁸ A'raf, 32.

vuşturan ve hoşlarına giden mal mülk, şükretmeyi gerektiren nimetler olarak tanımlanmıştır.¹⁵⁹

Ahlâki muameleler içerisinde Kur'an-ı Kerim, **olumlu ve olumsuz** değerlerden bahsetmektedir. Olumlu değerlerden bazıları; **adalet, sevgi, iyilik, güzellik** gibi değerlerdir.

Adalet, Kur'an'ın, ahlâki bir ideal olarak benimsememiz gerektiği bir ilâhi sıfattır.

Sevgi, insanın tüm ahlâki değerlerinin mükemmel bir hulasası olarak, Allah'ı her şeyden fazla sevmeyi gerekli kılan bir idealdir. İnsanın ailesini, özellikle kendisini büyük acılar çekerek doğuran annesini sevmesinin, onlara müşfik davranmasını gerektirir. Ayrıca, bütün müminleri ve diğer yaratılmışlara karşı merhametli olmak da tavsiye edilmektedir.¹⁶⁰

Kur'an-i Kerim'de müminlerin vasıfları sayılırken; birbirlerini sevmeleri, birbirlerine karşı merhametli olmaları, mütevazi bir şekilde yürümeleri, birbirlerinin bağışlamaları, dostane davranmaları, öfkelendiklerinde bile onların hatalarını görmezlikten gelip, affetmeleri gibi vasıflar sayılmaktadır.¹⁶¹

İyilik de Allah'ın sıfatlarından. Bu yüzden insanlar arası muamelelerde iyilik yapmaya yönelik yaratılışlarına mutabık davranmaları bir zorunluluk olmaktadır. Bu nedenle bütün insanların iyilikte, hayırda ve fazilette hep birlikte çaba harcamaları öğütlenmektedir. Ayrıca, Allah'ın en büyük lütfü, iyi işlerde öne geçenlerdir.¹⁶²

Kısaca, temas ettiğimiz olumlu değerler yanında, Kur'an-ı Kerim'de **olumsuz değerler** de zikredilmektedir. Olumsuz değerler, şeytanla sembolleştirilmiştir. Kur'an-ı Kerim'de şeytan, insanın düşmanıdır. Bu yüzden de insanların onun

¹⁵⁹ Kasas 77, Müddessir, 10, İsrâ, 16.

¹⁶⁰ Bakara, 165, En'am, 151, Ankebut, 8, Enbiya, 14, Ahkaf, 15, Enbiya, 107.

¹⁶¹ Fetih, 29, A'raf, 199, Bakara, 28, 109, Nisa, 144, Maide, 10, Şûra, 37.

¹⁶² "Sonra bu kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere miras bırakmışızdır. Onlardan kimi kendine yazık eder, kimi orta davranır, kimi de Allah'ın izniyle iyiliklere koşar. İşte büyük lûtuftur budur". Fatır, 32, Bakara, 148, Maide, 151.

tuzaklarından haberdar olmaları ve onun hilelerine karşı hazırlıklı olmaları öğütlenmektedir.¹⁶³

İnsanın hayatla olan bağlantılarını zayıflatan her şey, Kur'an'da yasaklanmıştır. İnsanoğlu,

-Sürekli kedere ve ümitsizliğe kapılmamak,

-Allah'ın rahmetinden ümit kesmemek, konusunda sürekli uyarılır. Fakat, bunun aksine bir takım değerlerin feda edilmesi pahasına aşırı dünyaya bağlılık da Kur'an-i Kerim'de yerilen davranışlardandır.¹⁶⁴

Kur'an-ı Kerim'e göre, **insan hayatı kutsaldır**. Bu yüzden, **intihar etmek ve haksız yere adam öldürmek** haramdır.

- Haksız yere bir mümini öldürmek bütün insanlığı öldürmek gibidir.

- Fitne katilden daha kötüdür. Fitnenin ortadan kaldırılması için silah kullanmak meşrudur.¹⁶⁵

- İnsanları alaya almak,

- Suçsuz bir insana iftira etmek,

- Böbürlenmek,

- Gıybet etmek, dedikodu yapmak,

- Lanetlenmiş hareketlerdendir.

Kur'an-i Kerim'de hem **kadınlara**, hem de **erkeklere**, birbirlerini alaya almamalarını, birbirlerine iftira etmemelerini, birbirlerini kötü lakaplarla çağırma-malarını, birbirleri hakkında zan etmekten sakınmalarını ve birbirlerini çekiştir-memelerini öğütler. Hucûrat suresinin 11 ve 12. ayetlerinde zikredilen bu gayri ahlâki davranışlar, bir benzetme ile noktalanır.

Alay, eğlenceye alma, başkalarını ayıplama, kötü lakaplarla çağırma, gıybet, günah olan kötü zan, birbirinin arkasından çekiştirme gibi davranışlar;

Ölü kardeşinin etini yeme fiiline benzetmiştir. İnsanların dikkatlerini çekmek ve bu fiillerden kaçınmalarını sağlamak için, Kur'an-i Kerim'de bu benzetmeden daha ağır bir başka benzetme yoktur.

¹⁶³ Nisa, 117, Fatır, 6,

¹⁶⁴ Zümer, 53, Âl-i İmran, 139, Tevbe, 40.

Yine, Kur'an-ı Kerim'in **yerdığı davranışlar** arasında;
-her hangi bir güçlük karşısında zayıflık göstermek,
-gevşemek,
-bıkkın ve yüreksiz olmak,
-övünmek,
-gururlanmak,
-huysuz ve aceleci olmak,
-insanlara gösteriş yapmak,
-övlük için yapmadıkları şeyleri yaptım diye söylemek, gibi davranışlar,
yerilen ve hoş görülmeyen davranışlardır.¹⁶⁶

Görülüyor ki; Hak Dinin anlaşılması için, kısaca temas edilen bu konularda anlaşılmayacak veya uygulamalarda zorluk olacak hiç bir prensip yoktur. Muamelât ile ilgili usûlde de, insan, devamlı ön plandadır. Onun hem maddi ve manevi, hem de, toplum içerisindeki menfaatleri, devamlı korunup gözetilmektedir. Bu noktada insana düşen görev, dünyevi ve uhrevi mutluluğu kazanması için gösterilen yolların ve usullerin iyi öğrenilmesi ve tatbik edilmesidir. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim, bütün bu olumsuz davranışların bertaraf edilebilmesi için doğru düşünen insanlara ihtiyaç olduğunu vurgulamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de, doğru düşünebilme melekesinin kazanılabilmesi, yanlışlardan dönülebilmesi için, insana çeşitli formüller sunulmuştur. Namaz, oruç, hac, zekât gibi ibadetler, insanı, Allah'a karşı gerçekten boyun eğmeye ve her türlü kötülükten alıkoymaya yönelik ibadetler olduğu vurgulanır. Bu prensipleri uygulayanların Allah'ın yolunda (sırat-ı müstakim) doğru yol üzerinde oldukları belirtilir.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Bakara, 169, Maide 35, En'am, 131, 141.

¹⁶⁶ Enfal, 46, Âl-i İmran , 146, Muhammed, 35, Hadid, 23, Mearic, 19, 21, Bakara, 167, 264, Âl-i İmran , 188.

¹⁶⁷ Lokman, 5, Kadir; 5. Ankebut, 45.

D- KUR'AN'A YAKLAŞIMLAR

Kur'an-ı Kerim, kendini, "Allah'ın yüce kelâmı",¹⁶⁸ "arştan arza uzatılmış kopmaz ip" (habl-il metin),¹⁶⁹ "sağlam kulp",¹⁷⁰ "Allah katından indirilmiş",¹⁷¹ "yegâne bir mucize",¹⁷² "önceki kitapları tasdik eden",¹⁷³ "doğruyu söyleyen ve doğru yola götüren",¹⁷⁴ "ayetleri sağlam esaslara ve kuvvetli delillere oturtulmuş",¹⁷⁵ "sonra da bir bir açıklanmış",¹⁷⁶ "gönüllere bir şifa, inananlara bir rehber ve rahmet, inanmayanların kalbine ise azaplarını artıran",¹⁷⁷ bir kitap olarak tanıtmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in, insan düşünce ve hayatında yer eden en önemli özellik, "*Rabbi'nin izniyle karanlıklardan aydınlığa çıkararak, sapık yollardan doğru yola götüren,*"¹⁷⁸ bir kitap olmasıdır. Dikkat edilecek olursa **karanlıklar ve sapık yollar çoğul, nur ve doğru yol** ise tekil olarak kullanılmıştır.¹⁷⁹ Çünkü, Allah'ın yolu tek olduğu için böyle bir ifade tarzının kullanıldığı gözümüze çarpmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in, böyle bir özelliğinin olması münasebetiyle ona inananların bir esas ve usûl üzerine okumaları gerçeğini unutmamalıdır. Bu usûlün ise, Kur'an-ı Kerim'in beyanlarından çıkarılması mümkündür. İşte, bu bölümde Kur'an-ı Kerim'in ifadelerinden yola çıkarak Kur'ani düşünce sisteminin ortaya çıkarılmasına ve anlaşılmasına ışık tutacak önemli hususlar üzerinde durmak istiyoruz.

¹⁶⁸ Bakara, 75, Tevbe, 6

¹⁶⁹ Al-i İmran , 103, 112.

¹⁷⁰ Bakara, 256.

¹⁷¹ Neml, 6.

¹⁷² Ankebut, 51.

¹⁷³ Fatır, 31.

¹⁷⁴ Hûd, 1, 2, Nisa, 59.

¹⁷⁵ Hûd, 1.

¹⁷⁶ Yunus, 57.

¹⁷⁷ İsrâ, 81.

¹⁷⁸ İbrahim, 1.

1- Kur'an-ı Kerim'i Önyargısız Okumak:

Kur'an-ı Kerim, insanlara hitap etmektedir. Bunlardan, inanan, inanmayan, bütün insanları kapsamaktadır. Bu da, Kur'an-ı Kerim'in evrenselliğini ortaya koymaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in okunmasının en önemli şartlarından biri, ileride anlatılacağı gibi, **anlayarak** ve manası **üzerinde düşünerek** okumaktır. Anlaşılmamasına ve üzerinde düşünülmemesine etki eden faktörlerin başında ise, Kur'an-ı Kerim'e önyargıyla yaklaşmaktır.¹⁸⁰

Toplumumuzda bir kısım insanların düşüncelerinde yer etmiş bazı yanlış anlayışlar Kur'an-ı Kerim'e karşı nasıl bir önyargının hakim olduğunu gözler önüne sermektedir.

Bunlar;

- Kur'an'ı, anlamak için değil, sevap kazanmak için okuyun.
- Onu bizler anlayamayız.
- Çocuklarınıza Kur'an-ı Kerim meali okutursanız sapıtırlar,

gibi düşüncelerdir.

Halbuki, Kur'an-ı Kerim'de, bunun tam aksi söz konusu olup, anlaşılması, üzerinde düşünülmesi, kavranılması, incelenmesi teşvik edilmiştir.¹⁸¹ Hatta, bir kısım alimler tarafından, üzerinde düşünülmeden, anlamı üzerinde durmadan, Kur'an-ı Kerim'in okunması, mekruh kabul edilmiştir.¹⁸²

Bakara suresinin 171. ayetinde; “ *Kâfirlerin durumu, bağırap çağırma dışında bir şey duymayan, yine de haykıran çobanın haline benziyor. Onlar, sağır-lar, dilsizler ve körlerdir. Onun için düşünmezler*” ifadesinde yapılan benzetme hakkında **Fahrettin Râzî**'nin yaptığı yorumda; dine gereken önemi vermeyenlerin hayvan derekesine nasıl düştüklerini anlatırken, onlar sağır dilsiz ve kördürler

¹⁷⁹ Kadı Beydavî, Tefsiru'l Beyzavi, Beyrut, 1306, c.III, s. 155.

¹⁸⁰ Atay Hüseyin, Kur'an'a Göre Araştırmalar, II, Ank. 1993, s.40.

¹⁸¹ Bu Kur'an. Ayetlerini inceden inceye düşününler, ve temiz akıl sahipleri öğüt alsınlar diye sana indirdiğimiz feyz ve bereket dolu bir kitaptır. Sad, 29.

ifadesinde, bu üç duyu organının ilim elde etme ve müktesep aklın yardımcılarıdır demektir. Bunları kullanmayanlar müktesep akli kaybetmişlerdir demektir.¹⁸³ **Hamdi Yazır**'ın da yaptığı yorum, bu yoruma benzediği görülmektedir.¹⁸⁴ Ancak, **Zeki Duman**, bu ayete farklı yorumla yaklaşmaktadır.

Duman;

*“...âyetteki bu teşbih ve yorumlar, inanmalarına rağmen, Allah'ın kelâmını sadece ses ve müzik olarak dinleyen, fakat manasını anlamaya yaklaşmayanların zarf durumundaki kelimelere kör ve sağır olarak taparcasına takılıp kalan, fakat, zarfın içini bir türlü açamayan ve ona gereken önemi vermeyenlerin vahim durumlarını da çarpıcı bir tarzda dile getirdiğini söylerken hata etmiş olmayı ne çok isterdim. Bilinemez!...”*¹⁸⁵

yorumunu yapmaktadır.

Duman'ın bu yorumu biraz ağır olabilir, veya tefsir usulü açısından kafirler hakkında nazil olan bu ayeti inananlara hasretmesinin yanlış olabilme durumu gündeme gelebilir. Ancak, Kur'an'a inanmayanlar ile, inanıp ta gereği gibi anlamaya ve uygulama sahasına koymaya çalışmayanların zihniyetlerinin benzerliklerini gözler önüne sermek açısından bu benzetmenin doğruluğunu ortaya koymaktadır kanaatındayız.

Kur'an-ı Kerim okurken, önyargıdan kurtulma yollarının başında Kur'an-ı Kerim'e göre, şeytanın **vesvesesinden** Allah'a sığınarak başlamak gerektiği ifade edilmektedir.¹⁸⁶ Kur'an-ı Kerim'i önyargılı dinleyenlerin ondan asla yararlanamayacaklarını belirten ayette, Kur'an ile o kimselerin gönüllerine ve kulaklarına bu peşin hükümler sebebiyle perdenin çekildiğinden bahsedilmektedir.¹⁸⁷

¹⁸² Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez Zerkeşi, (1344-1391), El Burhan fi Ulûmi'l Kur'an, Kahire, 1957, c.I, s.445.

¹⁸³ Fahrettin Râzi, Mefatihü'l Gayb, c. IV, s.7, 8.

¹⁸⁴ Yazır, Hak Dini., c.I, s. 587.

¹⁸⁵ Duman M. Zeki, Doğuştan Günümüze Kur'an ve Müslümanlar, Ank. 1996, s. 285.

¹⁸⁶ Nahl, 98.

¹⁸⁷ İsrâ, 46-46. Krş (“Ve kendilerine Rablerinin ayetleri hatırlatıldığı zaman onlara karşı *kör ve sağır davranmazlar*” Furkan, 73),

Demek ki, Kur'an okurken, insanın önceden kafasında yer etmiş kalıplaşmış bir takım teori ve hayallerin tamamından gücü yettiği nispette arındırılmalıdır. Özellikle insana dışarıdan ve içeriden gelebilecek her türlü vesveseden dolayı Kur'an okumaya başlamadan önce Allah'a sığınmanın hikmeti bu olsa gerek. Aksi halde **Mevdûdî**'nin de belirttiği gibi "*Kur'an'ı, zihinlerindeki bir takım hayalleri önlerine koyarak okuyanlar, onun sayfaları arasında ancak ve bizzat kendi hayallerini ve tasavvurlarının ürünlerini okurlar.*"¹⁸⁸

2-Kur'an-ı Kerim Ayetleri Üzerinde Düşünmek:

İnsan açısından diğer varlıklara kıyasla ayırıcı vasfı olan akıl, dinin insani yapıdaki temelini oluşturur. Dinin insanlara yüklediği sorumluluklar akıl üzerinde bina edilir. Çünkü insan akıl aracılığıyla, duyu organları vasıtasıyla elde ettiği verileri değerlendirip yorumlar, anlamlı kılar ve bilgi niteliği kazandırır.

Kur'an-ı Kerim, doğrudan insanın aklına (düşünce organlarına) hitap eder. Israrla, aklını, idrakini, mantığını, şuurunu ve basiretini çalıştırmasını ister. Düşünmek denilen akli fonksiyonu, Kur'an-ı Kerim, daha çeşitli kavramlarla ifade eder.¹⁸⁹ Bu kavramlar, bazen birbirlerinin yerine, bazen de iç içe kullanılmışlardır. Şüphesiz, bu kavramlardan her biri, düşüncenin çeşitli boyutlarını ele almaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de, ayetler üzerinde düşünme, iki yönde teşvik edilmiştir.

1- Kur'an ayetlerinin okunup üzerinde düşünülmesi.¹⁹⁰

2- Dikkatlerin kâinat yönüne çevrilerek kâinat ayetlerinin okunması.¹⁹¹

¹⁸⁸ Mevdudi Ebu'l Alâ, Kur'an'ı Anlamak İçin Temel Prensipler, çev. Mehmet Söylemez, Adana, (tarihsiz), s. 62.

¹⁸⁹ Bunlar; akletmek, fihketmek, tefekkür, tedebbür, teemmül, şuur, basiret, re'y, nazar, ilim, i'tibar, ulû'l elbab, ulû'n nüha, gibi ifadelerle anlatılmaktadır.

¹⁹⁰ "*İşte bu Kur'an, ayetleri tedebbür etsinler ve temiz akıl sahipleri de tezekkür etsinler diye indirdiğimiz mübarek bir kitaptır*". Sad, 29. "*Hâlâ Kur'an Üzerine gereği gibi Düşünmeyecekler mi?*" Nisa, 82. *Onlar Kur'an'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?* Muhammed, 24.

¹⁹¹ Allah'ın gökten su indirmesi, insanların ondan içmesi ve hayvanlarını sulaması, bitkilerin, zeytinlerin, hurmaların, üzümün ve her türlü ürünlerin bitirilmesi, gecenin, gündüzün, güneşin, ayın, yıldızların, yaratılması ve insanların istifadesine sunulması, gemilerin denizlerde yürümesine kadar, kâinat ayetlerinin üzerinde düşünmek, tefekkür ve tedebbür ederek düşünmemiz istenmektedir. Rum, 20-24, Nahl, 10-17.

Hız. Peygamber'e ilk olarak indirilen beş ayette, iki defa geçen **Oku!** emri, yazılı ayetlerin okunmasının yanında, kevnî ayetlerin de okunması gerektiği hususunda dikkatler çekilmektedir. Gazali, bu ikinci tür düşünmeye **tefehüm (idrak etmek, farkına varmak)** adını vermektedir.¹⁹²

Kur'an-ı Kerim'de okuma usûlünü şöyle sıralamak mümkündür.

- 1- Tilavetin hakkını vererek okumak: (anlayarak okumak),
- 2- Kur'an-ı Kerim'i huşû içinde ve duygulanarak okumak,
- 3- En uygun zamanı seçmek.

Hız. Peygamber ve asrı saadet döneminde Kur'an okumayla alakalı tatbikatlara bakıldığında, onların anlamaya ve uygulamaya yönelik okuduklarını görmekteyiz. Seyit Kutup'un bu konudaki ifadeleri, konumuza ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

*"İlk nesillerin dinamizmi ve bereketi, Kur'an'ı uygulamak amacıyla okumalarından kaynaklanıyordu. Onlar Kur'an'a kültürlerini geliştirme, bilgi edinme, haz duyup tatmin olma gibi maksatlarla yanaşmazlardı. Onlar Kur'an'ı Allah'ın emirlerini öğrenmek üzere okurlar ve her emri de savaş alanında, aldığı günlük emri hemen uygulayan bir ordu gibi duyar duymaz hemen yerine getirirlerdi."*¹⁹³

Sonuç olarak, daha önce de belirtildiği gibi ve Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde geçen,

Üzerinde;

-tefekkür ederek,

-tedebbür ederek,

-tezekkür ederek, aklederek,

-i'tibar(îbret) ederek şuurla ve basiretle okunması tavsiye edilmektedir.

¹⁹²Gazali, Kur'an-ı Kerim ayetleri üzerinde düşünerek okumayı, Kur'an-ı Kerim tilavetinin batını şartlarından saymaktadır. Tefekkür, kalp huzurunun ötesinde bir manadır. Gazali, günümüzde olduğu gibi kendi yaşadığı dönemde de insanların Kur'an'ın lafızlarına takılıp kaldıklarını ve manasını anlamaya çalışmadıklarını vurgulamaktadır. Bkz. Gazali, İhya., c. I, s. 807.

¹⁹³ Kutup Seyyid, Yoldaki İşaretler, Çev. Salih Uçan, İst. 1992, s.18.

3- Bilgi Kaynağı Olarak Kur'an-ı Kerim:

Kur'an-i Kerim, Hz. Peygamber'e vahiy yoluyla gelen bilgilere ilim demektir. İlimin zıddı olarak da **zann** kelimesi kullanılmaktadır. Müşriklerin zandan kaçınıp, gerçek bilgi kaynağına uymaları istenmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, pek çok ilim dalına ışık tutan ayetler bulunmaktadır. Ancak, bütünüyle o ilim dalının ana kaynak kitabıdır denmesi mümkün değildir. Ancak insanın mesleği veya meşguliyeti ne ise, onunla alakalı ayetleri bulmak ve öğrenmek durumundadır. Böylece mesleğinde Kur'an'a aykırı hareket etmiş olmaz. Ayrıca kendi meşguliyet dahlıyla alakalı ayetlerin ilmini yapmalı ve başkalarına da öğretmelidir.

Bilgi açısından, Kur'an-ı Kerim'in ilgilendiği konu, **bilginin ahlâki yönüdür**. Yani, asıl amaç, bilginin hangi amaçla kullanılacağı noktasındadır. Özellikle **itikât** ve **ahlâk** alanlarında insanların akıllarını doğru kullanmaya teşvik ve doğru davranışa yöneltme faaliyetidir. Kur'an-ı Kerim'de pek çok tekrarların bulunması, bu konunun doğruluğunu ortaya koymaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de bitmez tükenmez bir bilgiden bahsedilmektedir. Bu, Allah'ın her şeyi kapsayan **ezelî bilgisinin** yazılı bulunduğu **Levh-i Mahfuz** dan ve bir **kitap** tan söz edilmektedir.¹⁹⁴

Bu , **ilâhi bilgi** olup;

*“Onun bilgisi dışında bir yaprak düşmez”*¹⁹⁵ ifadesiyle varlık alemindeki her şeyin O'nun bilgisi dahilinde gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Ayrıca, Allah'ın ilminin genişliğinin ve büyüklüğünün anlaşılabilmesi ve insanların idraklerinin daha iyi kavrayabilmesi için, yabancı olmadıkları dünyevi bir benzetme yapılarak, anlatılmaktadır. *“Ağaçlar kalem, denizler mürekkep olsa yine de Allah'ın sözleri yazmakla bitmezdi.”*¹⁹⁶ ifadesi kullanılmakla Allah'ın ilminin genişliği vurgulanmaktadır.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Buruc, 21,22, Neml, 75.Yunus, 61.

¹⁹⁵ Enam, 59.

¹⁹⁶ Lokman, 27.

¹⁹⁷ Neml, 65, Ahzab, 63, En'am 59.

Kur'an-ı Kerime göre, bilgi edinme yollarının başında **vahiy** gelir. Vahiy, doğru bilgi edinmenin yegâne kaynağı olduğundan doğruluğundan asla şüphe edilmez.¹⁹⁸

Kur'an-ı Kerim'in, bilgi kaynaklarından bir diğeri de, **tarih ve tabiattır**. Bu iki bilgi kaynağı mutlak hakikatin bilgisine vakıf olmak, ve Mutlak Hakikatin işaretlerini, insanın duygu ve sezisinin kapsamına giren her şeyi tüm doğada müşahede etmek için önem arz etmektedir. Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen tarih, ahlâki ve manevi ilkeleri öğretmekten yoksun, sıradan insanlık tarihinin insanını anlatmayı amaçlamamaktadır. Kur'an-ı Kerim'in anlattığı tarihten alınabilecek ahlâki ve manevi dersler vardır. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'in nüzulünden önceki insanlık tarihiyle ilgili dersler bulunmaktadır.

Muhammet İkbâl'e göre, bu iki bilgi kaynağı vasıtasıyla, İslam'ın ruhu ve canlılığı ortaya çıkmıştır.¹⁹⁹ Müslümanlar, bu bilgi kaynakları vasıtasıyla Mutlak Hakikatin işaretlerini, tarihte ve tabiatta bulacaklardır. Yalnız, tarihe ve tabiata bakarken, sadece "**sağır ve kör gibi**"²⁰⁰ görüp geçmek, gelecek hayatın gerçeklerine karşı kör kalmak olacaktır.

Kur'an-ı Kerim, bilgi edinmede önemli bir **metot** sunmaktadır. Enbiya suresinin 7. Ayetindeki "**bilmiyorsanız bilenlere sorun**" ifadesi, bir yandan, araştırmaya, sorup öğrenmeye teşvik ederken, öte yandan, bilmediklerimiz hakkında uluorta fikir yürütmemek ve konuşmamak gerektiği tavsiye edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu düşünce sistemi açısından, cehaletin kaynaklarını şöyle sıralamak mümkündür.

- Zanna uymak,²⁰¹
- Allah yolundan sapmış kalabalıkları **taklit ekmek**,²⁰²
- Yanlış yol üzerinde bulunan **atalarının yolundan**²⁰³ gitmek,
- Aklını, heva ve hevesin güdümüne vermek.²⁰⁴

¹⁹⁸ Zümer, 23.

¹⁹⁹ İkbâl Muhammed, The Reconstruction..., s. 174.

²⁰⁰ Bakara, 18.

²⁰¹ Yunus, 36.

²⁰² En'am, 116.

Görülüyor ki, Kur'an-ı Kerim, cehaletin kaynakları olarak tanıttığı bu maddelerin hepsi, Hz. Peygamber'in tebliğinin ilk dönemlerinde karşılaştığı ve mücadele ettiği zihniyettir. Aynı durum günümüz için de söz konusudur.

²⁰³ A'raf , 28, Bakara, 170.

²⁰⁴ Yunus, 42.

E- KUR'AN-I KERİM'İN İNSAN DÜŞÜNCE VE HAYATINDAKİ YERİ

Buraya kadar olan bölümlerde Kur'an-ı Kerim'in öğretim metotları, kullanıldığı dil ve edebi üslubunu ele aldık. Kur'an'ın ihtiva ettiği konuların insanlar tarafından iyice idrak edilmesi gerektiği ortaya çıktı. Görülüyor ki, Kur'an-ı Kerim, insan hayatının her safhasına ışık tutmakta ve lüzumlu olan temel prensipleri ortaya koymaktadır.

Bu hususta ele alınması gereken iki önemli konu vardır. Bu iki konuyla bir yandan Kur'an'ın insana bakış açısını ortaya koyarken, diğer yandan da, insanın düşünce ve yaşayışında Kur'an'ın ne kadar yer ettiğini tespit etmeye çalışacağız.

1- Kur'an'da İnsanın Yeri:

Kur'an-ı Kerim, insanın yaratılışından bahsederken, onun, iki tür özelliğinden söz etmektedir.

*Birincisi, insanın topraktan yaratıldığı,*²⁰⁵

*İkincisi, ona ilâhi bir hayat kaynağının bahşedildiğidir.*²⁰⁶

İnsanın bu iki yönünden birincisi, faniliğe, diğerinin, sonsuzluğa işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu iki yön için, beşeri ve ilâhi, kalıp ve öz, şekil ve asıl, gibi ifadeler kullanılmaktadır.²⁰⁷

İnsanın özü itibariyle Yaratıcı Kudret'e yönelik bir yönünün olması, insan ile Yaratıcısı arasında bir ezeli ahitleşmeyi gündeme getirmektedir. Kur'an-ı Kerim, buna misak ve ahd demekte olup, insanın bu ahdi bozmaması gerektiği üzerinde durmaktadır.²⁰⁸

²⁰⁵ En'am, 2, Hicr, 28, Sad, 71.

²⁰⁶ Hicr, 29.

²⁰⁷ Öztürk Y. Nuri, Mevlâna ve İnsan, İst. 1993, s. 39.

²⁰⁸ A'raf, 172-173, Bakara 27, Taha, 115. Krş: Gardet Louis, Les Hommes de L'İslam, (Hachette nşr.) 1977, s.53.

İnsandaki bu ilâhi yönü münasebetiyle, insanın üstlendiği önemli bir vazifeden bahsedilmektedir. Bu, Allah'ın yer yüzündeki **halifesi** veya **ilâhi emanetin taşıyıcısı** olma özelliğidir.²⁰⁹ Bu önemli vazifeyi gerçekleştirmek için varlık aleminin insanın emrine verilmiştir.

Ancak, insanın bu ilâhi yönü ve büyük vazifeler altında olmasının yanında, olumsuz özellikleri de vardır.

Meselâ;

- Kan dökücülüğü,

- Bozgunculuğu,

- Aceleciliği,

- Nankörlüğü,

- Şehvetine düşkünlüğü,

- Menfaatçiliği,

- Şımarıklığı,

- Azgınlığı,

- Huysuzluğu, gibi yanları da Kur'an-ı Kerim'de insanın **olumsuz** yanları olarak bahsedilmektedir.

İnsan, **olumlu ve olumsuz** bu iki kutuplu yapıya sahip olup, bu iki kutup arasında gidip gelmektedir. Buna rağmen, maddi ve manevi yönüyle mükemmel bir varlıktır.

b- Geçmişten Günümüze İnsanın Düşünce Sisteminde Kur'an'ın Yeri:

Kur'an-ı Kerim, sadece bir bölgeye veya bir kavme gönderilmiş bir kitap değildir. Kur'an ayetlerine ilk muhatap olanlar, Hicaz bölgesi diye adlandırılan Mekke, Medine ve Taif şehirlerini içine alan bölgenin insanlarıydı.

Bu bölgede yaşayan şehirli halkın yanında çölde yaşayan ve konar göçer vaziyette hayatını sürdüren, yol kesen, kabilelere baskınlar düzenleyip mallarını ve hayvanlarını ellerinden alan, kadınlarını ve çocuklarını esir ederek bu durumu kendi aralarında meziyet sayan, küçük topluluklar da yaşamaktaydı. Bunlar, işgal

²⁰⁹ Bakara, 30, Ahzab, 72.

ettikleri yerleri harabeye çevirirler, gururlarına düşkün oldukları için başkanlık hususunda birbirlerini çekemezlerdi. Bağımsız ve sorumsuzca yaşarlar, kimsenin emri altına girmek istemezlerdi.²¹⁰

Kur'an-ı Kerim ayetleri nazil oldukça Arapların fikri ve sosyal yapısında büyük değişiklikler meydana geldi.

- Kinin ve nefretin yerini sevgi,

- Dağımlığın yerini birlik,

- Yağmacılığın yerini yardımlaşma,

- Birbirlerini öldüren insanlar artık Kur'an ve Hz. Peygamber etrafında birbirleriyle kardeş olmuşlardı. Hatta aralarındaki düşmanlıkları ve kan davalarını unutarak fazilet yarışı başlatmışlardı. Muhacirlerle Ensar arasında yapılan *kardeşlik antlaşması* buna en güzel misâl teşkil etmektedir.²¹¹

Bu devirde Araplar ilim ve felsefeden habersizdiler. Ancak sayılı kimseler okuma yazma bilmekteydi. Bunların sayıları da on yediyi geçmemekteydi. Kur'an-ı Kerim, okur yazar olmayan bir topluluğa indirilmişti. Onların en belirgin özelliklerinden biri de **nesep taasubuna girerek soy çokluğuyla övünmele-**riydi. Hatta bu durum, şiirlerine dahi konu olmuştu. Ancak, Kur'an-ı Kerim, bu övünç kaynaklarını eleştirmiş ve övünç kaynağının **takvayla** olabileceğini bildirmiştir.²¹² **Sihir ve kehanet**, hayatlarında önemli rol oynamaktaydı. Hatta, Hz. Peygamber'in getirdiklerine sihir dahi diyenler çıkmıştı.

Şiir ve hitabet, o dönem araplar arasında en gelişmiş sahaydı. Bu sahada kendi kahramanlıklarını, savaşlarını zaferlerini, sosyal ve ahlâki yaşantılarını hep şiir ve hitabetle dile getirirlerdi. Aynı zamanda şiir, kendilerini **övme** ve başkalarını **yerme** aracıydı. Arap edebiyatının büyük bir bölümünü kıssalar ve hikayeler teşkil ederdi.

Dini inançlarında, çok tanrıcılığın hakim olduğu görülmektedir. Bütün inançlarına küfür nüfuz etmişti. Yer yüzünde insan hayatına etki eden bir takım

²¹⁰ İbn Haldun Mukaddime, c.I, s. 302.

²¹¹ Bkz. İbni Hişam, es Siretu'n Nebeviyye, Mısır, Matbaatu'l Halebi, 1936, c. II, s. 150-153.

²¹² Tekasür, 1-2, krş, Hucurat, 13.

ruhların ve gizli güçlerin varlığına inanılırdı. Kayalar, ağaçlar ve putlar, bu güçlerin barınak yerleriydi. Arapların taptıkları putlara saygıları da yoktu. İşlerine geldiği zaman saygı duyarlar, işlerine gelmeyince kızar, onlara hakaret ederlerdi.

Diğer taraftan, kainatı yaratan, rızık veren ve bütün işleri düzenleyen bir Allah'ın varlığına da inanırlardı. Ayrıca, Hicaz bölgesinde yaşayan ehli kitap da, inanç yönünden sapıklık içerisinde idi. Yalnız, puta tapmayan, bu kötü adetleri tasvip etmeyen ve Allah'ın birliğine inanan, kendilerine **Hanifler** denen bir grup vardı. Fakat, bunların da sayıları çok azdı. Kısacası o dönemde dünyanın hiç bir yerinde ahlâklı, faziletli bir millet, adalet ve merhameti esas alan bir devlet veya her hangi bir peygamberden kalan sağlam bir inanç kalmamıştı. Ahlâki yapıları da dini inançlarından pek farklı değildi.

İşte böyle bir ortamda peygamber olarak gönderilen **Hz. Muhammed**, herkesin bildiği gibi, pek çok zorluklarla karşılaştı. Ancak bütün bu zorluklara katlanarak, insanları tevhit anlayışı etrafında toplamayı başarmıştı. Yukarıda sıraladığımız özelliklere sahip bir toplumda kısa sürede büyük değişim meydana getirdi. Onun gerçekleştirdiği bu değişimi takip edenler, onun vefatından kısa bir süre sonra hem maddi hem de manevi alanda büyük fütuhatlar gerçekleştirdiler.²¹³ Bunun en büyük sebebi kendisine nazil olan ve yirmi üç senede tamamlanan Kur'an-ı Kerim'dir. Çünkü, Kur'an'ın getirdiği düşünce sistemi, inanan insan topluluklarını, **değişime, yeniliğe ve terakkiye yönelik aksiyon toplumu olmaya** özendirir.

Hz. Peygamber döneminde, o örnek alınarak Kur'an-ı Kerim öğreniliyordu. Müminler, ondan işittiklerini birbirlerine aktarıyorlardı. O zamanın yazı malzemeleri üzerinde yazılan ayetler elden ele dolaşıyordu.²¹⁴ İnananlardan bir kısmı, Kur'an-ı Kerim'i ezberliyorlardı. Bunlar, ashabın büyüklerinden olanlardı. Ashabın, Kur'an'ı öğrenme konusundaki metodu, ezberlemeye yönelik değil, o zamana kadar inen ayetleri **anlamaya ve uygulamaya** yönelikti.

²¹³ Hodgson M.G.S. İslâm'ın Serüveni, çev. Heyet, İst. 1995, c. I, s. 201.

²¹⁴ Regis Blachère, Introduction au Coran, Paris, 1959, s. 13, 14. Ahmet Emin, Fecrû'l İslam, Mısır 1955, s.166. Sayıları 40 ile 400 arasında değişen ve genelde fakirlerden oluşan Mescid-i Nebevi'nin yanındaki odalarda barınan Ashab-ı Suffa, Kur'an ilimleriyle meşgul olmaktadır.

Hiz. Peygamber d6neminde Kur'an okuma ve 6ğrenmede **tertil metodu** uygulanmaktaydı. Kur'an'ın yirmi 6ç yılda indirilişinin sebebi bu olsa gerek. Muhammed Hamidullah'ın tabiriyle, "*Mekanik bir iş yapıyormuş gibi pek çabuk tilâvet edenler uyarılıyor, tefekkür ederek, murakabeye dalarak az, fakat lâıyıklıla okumaları tenbih ediliyordu*"²¹⁵

Sahabelerin Kur'an okumaları karşısındaki tavrına misal olarak Abdullah b. Mes'ud'un Şu ifadesini nakletmek istiyoruz. "*Biz Kur'an'ı on ayet on ayet 6ğrendik. Her on ayeti 6ğrenmedikçe muhtevasını anlamadıkça ve hayatla ilgili yönü varsa, uygulamadıkça Resülullah'a gelip yeni bir on ayet almazdık. Biz ayetleri ilmi ve onunla ameli bir arada 6ğrenirdik*". Bu ve buna benzer ifadeler, Ubey b. Ka'b, İbn Mes'ud, Hiz. Osman gibi sahabelerden de rivayet edilmiştir. Yine, Hiz. Enes'in, Bakara ve Âl-i İmrân surelerini biliyorum diyenleri gıpta ile seyrettiğini belirtmesi ve Abdullah b. Ömer'in, Şu ifadesi, bu konuyu daha da teyit etmektedir. "*Ben, sadece Bakara Suresini 6ğrenmek için, tam sekiz yıl, bu sure üzerinde durdum.*"²¹⁶ Anladığımız kadarıyla sahabenin 6ğrenmekten kastettiğı mana, Kur'an-ı Kerim'i anlamaları ve onu pratik yönüyle hayatlarına uygulamaya koymaya çalışmalarıydı,. Yani, Kur'an'a ilk muhatap olanlar ayetlerin ince ve derin manalarına nüfuz edip Kur'an'ı hakikatleri ortaya çıkarmaktan ziyade, ahlâki yönüne önem vermeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Zaten üzerinde düşünmeye zamanları müsait olmadığı gibi, eğitim ve kültür seviyeleri de bunu kaldıracak güçte değildi.

Hiz. Peygamber zamanında başlatılan Kur'an 6ğretim ve eğitim faaliyetleri, halifeler, özellikle Hiz. Ömer zamanında aynı anlayış ve usulde devam etmiştir. Kurtubî'nin ifadesine göre, Hiz. Ömer tarafından, fethedilen her beldeye bir vali,

²¹⁵ Hamidullah Muhammed, İslâm Peygamberi, çev. S. Tuğ, M.Sait Mutlu,(İki cilt bir arada) İst. 1969, c. II, s. 74-84.

²¹⁶ el Kurtubî Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed el Ensârî, al Cami'u li Ahkâmî'l Kur'ân, Mısır, 1950, c. I, s. 39. Ayrıca Bkz., İbn Kesir, Ebu'l Fidâ İsmail, Tefsiru'l Kur'ani'l Azim, Beyrut, 1969, c. II, s. 4.

bir de kurra gönderilmiştir. Kur'an öğreticisi durumundaki kurrular hemen ders halkaları kurarak eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.²¹⁷

Asr-ı Saadet ve Hulefa-i Raşidin döneminden sonra gelen devirlerde Kur'an-ı Kerim, daha önceki etkinliğini, fert ve toplumlar arası ilişkilerdeki düzenleyici rolünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamıştır. Özellikle, Hz. Osman'ın son dönemlerinde baş gösteren karışıklıkların sonucunda, müslümanların çeşitli gruplara ayrılmalarına ve birbirleriyle mücadelelere girmelerine sebep olmuştur. Bu da, Kur'an-ı Kerim'in, henüz o dönemde yeterince üzerine düşülmediği ve iyi bir şekilde özümsemediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Gerçekten, henüz Hz. Peygamberin vefatının üzerinden otuz yıl dahi geçmeden halkın ve siyasilerin Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamberin getirdiklerini ikinci plana itip siyasi ve kabile menfaatlerini ön plana çıkararak mücadelelere başlamaları, üzerinde düşünülmesi gereken dikkat çekici bir husustur.²¹⁸

Hilâfetin, saltanata dönüşmesiyle birlikte ortaya çıkan karışıklıklar ve çeşitli mücadelelere sahne olmuştu. Neticede, Kur'an-ı Kerim ilimleriyle uğraşan pek az kimse kalınca, mevâli denilen azatlı kölelerin, Kur'an ilimleriyle uğraşmaya başladıkları görülmektedir.

Emeviler döneminde çeşitli siyasi karışıklıklar bazı fikri hareketliliği ve fırkaları da beraberinde getirmiştir. İslâm tarihindeki fikir hareketlerinin büyük bir bölümünün kökleri, Emeviler döneminde ortaya çıkan fikri cereyanlarda bulur. Bunlar, Şiilik, Haricilik, Mutezile, Mürcie, Cebriye, gibi gruplar ve bunlara bağlı alt gruplar, hep Emeviler devrindeki siyasi karışıklıklardan ortaya çıkmışlardır.²¹⁹ Bu fırkaların hemen hepsi Kur'an adına hareket ettiklerini iddia ettikleri gibi kendi anlayış ve düşüncelerine Kur'an'dan temeller bulmaya kalkışmışlardır. Başlangıçta bunların bir kısmı, Kur'an adına, samimi olarak hareket ettiklerini

²¹⁷ Kurtubi, a.g.e., c. I, s. 18.

²¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Wellhausen Julius, İslâmiyetin İlk Devrinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri, Çev. Fikret İşıltan, Ank. 1989, s.89. Watt W. Montgomery, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. E. Ruhi Fırlalı, İst, 1981, s.11, v.d.

²¹⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (Heyet),İst. 1989, c. III, s. 375. Aycan İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan, Ank. 1990, s. 189. vd.

veya kendi kendilerini öyle tanıtmaya çalıştıklarını görmekteyiz.. Ancak mesele- nin arka planına bakıldığında, öyle olmadığı görülmektedir.

Ayrıca, yine bu dönemde, Kur'an-ı Kerim, hayat sahnesinden uzaklaştırılıp din ile direkt alakası olmayan tartışmalar gündeme getirilmiştir.

- Kur'an'ın mahluk olup olmadığı,
- Aklın mı önde, yoksa naklin mi önde olduğu,
- İnsanın fiillerinden sorumlu olup olmadığı,
- Firavun'un imanının makbul olup olmadığı, gibi hususlar ortaya atılıp tartışılmıştır.

Hatta bu tartışmalara katılmayan ve sadece fıkıh ilmini tedvin ile meşgul olan Ahmet b. Hambel, Ebu Hanife, İmam Malik gibiler, siyasiler tarafından çeşitli şiddet eylemlerine maruz bırakılmışlardır.

Kısa süren Emevi saltanatının ardından gelen Abbasi döneminin, **ilmi gelişmeye ve canlanmaya** büyük katkısı olmuştur. Bu canlanma, hem dini ilimler alanında hem de müspet ilimler alanında gerçekleşmiştir. Abbasiler döneminin ilk halifeleri devleti güçlendirmeye çalışmışlardır.

İlk dönem, herkesin kabul ettiği gibi **kitap tasnif dönemidir**. Müslümanlar, önce dini ilimlerin tasnifine çalışmışlardır. Bu dönemde, nakli ilimler denilen tefsir ve hadis ilimlerini tedvin etmişlerdir. Bir önceki dönemde rey ile tefsir yapmaya sıcak bakılmadığından sadece bazı ayetlerin tefsiri yapılmaktaydı. Ancak şimdi ise, ilk defa Kur'an-ı Kerim'in, baştan sona tefsiri yapılmıştı. Buna ihtiyaç duyulmasının en önemli sebebi, büyüyen coğrafyada Kur'an'ın daha iyi anlaşılması düşüncesi yatmaktaydı.

Yine bu dönem, her mezhebin kendi düşüncesine Kur'an'dan mesned aramaya çalıştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Mutezile, akli en çok kullanıp rey ile tefsir ederken, nahivciler dil yönünden, fıkıhçılar hukuki yönünden tefsir etmekteydiler. İnsanlar, sosyal alanda da çeşitli yönlerden Kur'an-ı Kerim'den dayanak aradılar. Kısaca, Kur'an-ı Kerim, insanların ihtiyaçlarına cevap

veren bir hakem durumundaydı. Özellikle, İslâm coğrafyasında çeşitli kültür sahalarının mensupları, aradıklarını Kur'an'dan bulmak için ona sığınıyorlardı.²²⁰

Hadis ve hadis ilimleri de, tefsir ilmi gibi bu dönemde ortaya çıkmış ve Hz. Peygamber'in hayatının iyi anlaşılması ve İslâm'ın yaşanması için ortaya çıkmıştır. Bu alanda da önemli alimler yetişmiş ve kıymetli eserler vermişlerdir. Aynı durum, fıkıh ilmi için de söz konusudur. Bu dönemde fıkıhçılar arasında **rey ehli** ve **hadis ehli** diye de iki grup oluşmuştur.

Nazari ilimler arasında yer alan **Kelâm ilmi** ise, ayrı bir sahada ve Kur'an-ı Kerim'e dayalı bir noktada doğmuştur. İlk devir müslümanları vahyi ve hadisi duyduklarında hemen onu kabul eder ve üzerinde tartışmada bulunmazlardı. Fetihler sonucunda coğrafyanın büyümesiyle karşılaşılan çeşitli dini ve felsefi kültürler, İslâm'ın temel esaslarını, Allah'ın varlığını ve birliğini, sıfatları ve yaratılış konularında inkarcı bir tutumla İslâm'a saldırmalarından dolayı, hem Kur'an'ın prensiplerini savunmak, hem de, kendi iç bünyelerinde meydana gelen çeşitli sapık mezheplere karşı mücadele etmek için, bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır.

Tasavvuf ve tasavvuf felsefesi de İslâm düşüncesinin kendi iç bünyesinde ortaya çıkan bir reaksiyon hareketidir. İslâm'ın ilk asrında böyle bir harekete veya müesseseye isim olarak rastlanmamaktadır. Ancak daha sonraları Emevi ve Abbasi yönetimleri döneminde sosyal refahın artması dini bazı problemleri de peşinden getirmiştir. İslâm'ın soğuk baktığı **lüks ve israf, eğlence ve şaşaa**, bu dönemde insanların her kesiminde göze çarpan bir hayat tarzıydı. Bu da dini yaşayışta ve düşüncede bir gevşekliliği peşinden getirmekteydi. Ayrıca, siyasi mücadeleler, dini ve fikri ihtilafların artması sonucu ortaya çıkan çeşitli felsefi düşünceler ortaya çıkmıştı. Bütün bu olaylar, müslümanların kendi iç bünyesinde bir kısım insanları rahatsız etmiş ve **takva yönünde bir temayülün** doğmasına zemin hazırlamıştır. İlk anda manevi selametini toplum dışına çıkmakla mümkün olabileceği düşüncesi ağırlık kazanmıştı. Ancak, daha sonra Kur'an-ı Kerim üze-

²²⁰ Rivayet tefsirleri için ilk dönemlerde şunlar sayılabilir: Taberi'nin, Camiu'l Beyanı, Kurtubi'nin Ahkamu'l Kur'an'ı, İbn Kesir'in Tefsiru'l Kur'ani'l Azim'i. Sayılabilir. Dirayet Tefsirleri için, Zemahşeri'nin Keşşaf'ı, Fahrud'd Din er Razi'nin Mefatihü'l Gayb'ı bu tefsir usulüne misal verilebilir.

rinde derin bir tetkikle ve Hz. Peygamber'in sünnetine harfi harfine uymakla takva yolunun ve hedeflerinin gerçekleşebileceği kanaatine varılmıştır. Daha sonra bu hareket, kendine has, sade bir dindarlık ve aşk çağrısı olarak müntesipleri tarafından geniş kitlelere yayılmak suretiyle sistemli bir hale getirildi. Bu hareket, bir manada Kur'an-ı Kerim'in öngördüğü ve Hz. Peygamberde modelinin çizildiği bir İslâmi hayatın yeniden yaşanması ve insan hayatına kazandırılması gayesini gütmekteydi. Ancak, ilk anda Kur'an ve sünnete dayanan bu hareket, kendi bünyesinde pek çok önemli şahsiyetler yetiştirmesine rağmen, daha sonraları yozlaşarak Kur'an çizgisinden ayrılmıştır.²²¹ Biz bu konuya daha sonraki bölümde ele alacağımızdan dolayı burada noktalamak durumundayız.

Kur'an'ın sağladığı fikir hürriyeti ortamından yararlanan çeşitli şahsiyetler, İslam öncesi kültürlerden aldıkları çeşitli fikirleri Kur'an'la karıştırarak çeşitli fırkalar meydana getirmişlerdir. Bunların başında ilk dönemlerde karşımıza çıkan, **Tabiiyyun** denilen mezheptir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in zahiri manasından ziyade batını manasının geçerliliğini kabul eden ve harflere çeşitli manalar vererek tevil yapan **Batınîler** de bu dönemde sapık mezhep olarak ortaya çıkmışlardır. Bunlara göre kendi inançlarını yaymak için takiyye yapmak gerekir. İmamlar masumdur fikrini taşımaktaydılar. Herkes tarafından kabul edilen bir görüşe göre bunların asıl gayesi. İslâm dinini yıkmak, ve siyasi zaferler elde etmek gibi faaliyetleri göze çarpmaktadır.

Ayrıca **İbahîlik**, İslâm düşüncesi ortamında ortaya çıkmış ve kendi döneminde yayılma temayülü göstermiştir. Genel olarak, her türlü dini yasağı mübah sayan, muayyen bir şeriata bağlı olmayan şehvetlerine düşkün bir grup tarafından ortaya atılmıştır. **Gazali**, bunlarla pek çok tartışma yapmış ve bunların fikirlerini çürüten bir risale de kaleme almıştır.²²²

²²¹ Molé Marijan, *Les Mystiques Musulmans*, Paris, 1965, s.27, İz Mahir, *Tasavvuf*, İst. 1990, s. 24., Fazlurrahman, *İslâm*, çev. M. Dağ, M. Aydın, Ank. 1990, s. 178 vd. Öztürk Y. Nuri, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İst. 1990, s.99 vd.

²²² Gazali, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, *Hamakat Ehl'el İbaha*, nşr, Otto Pretzl, 1933, s. 6, Ebu'l Ferec Abdurrahman İbnu'l Cevzi, *Nakd el İlm ve'l Ulema*. Ev Telbis-i İblis, Mısır, 1340, s. 389. Çubukçu İ. Agâh, *İslâm Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ank. 1983, s. 89.

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de zaman zaman devam eden bu gibi sapık cereyanlar, dönemin sultanları tarafından yakın takibe uğramışlar yahutta sürgün veya öldürülmek suretiyle cezalandırılmışlardır.²²³

Kur'an-ı Kerim düşünce sisteminin **ilme ve araştırmaya teşviki**, Hz. Peygamberin **hikmeti müminin yitik malına** benzetmesi, ilmin **Çin'de dahi olsa alınması** gibi ifadelerin müslümanları bir başka yönde faaliyet göstermesine zemin hazırlamıştır. Gerek Emeviler ve Gerekse Abbasiler döneminde gerçekleştirilen fetihlerde değişik milletlerin inanç ve kültürleriyle hakim müslüman yöneticiler arasında bir kültür alışverişi olması pek tabiidir. İslâm devleti bünyesinde müslüman olmamış halk, müslümanlarla yekpare bir toplum halinde yaşamışlardır. Toplum içinde, aynı zamanda din ve dil kökenlerindeki çeşitliliklerini de korumuşlardır.

Bu dönemde girişilen en önemli faaliyetlerin başında, başka kültürlerle ait **çeşitli kitapların tercümelerinin yapılması** faaliyetidir. İslâmi devirde kaydedilen ilk tercüme faaliyeti, Halid b. Yezid b. Muaviye (öl. H. 85/ m. 704) tarafından yaptırılmıştır. Özellikle Abbasiler döneminde, akli ilimlere önem verilmiş, Süryanca, Yunanca ve Farsça eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesi teşvik edilmiştir. Müslümanlar, bu faaliyetlerle Hint, Mısır, İran ve Helen kültürüne ait pek çok eseri, Arapça'ya kazandırmışlardır. Sonuçta, **İhvan-i Safa, Meşşaiyyun, İshrakiyyun** gibi felsefi ekollerin doğmasına ve bu sahada da önemli filozofların ve talebelerin yetişmesine zemin hazırlamıştır.²²⁴

Toplumun gelişmesi ve medeniyetin oluşmasında halifelerin himayeleri pek büyük olmuştur. Özellikle halife Me'mûn devrinde (H.813-8133) tercüme çalışmaları dahada hızlanmıştır. Felsefe, Mantık, Matematik, Astronomi, Tıp, Riyazet, Kimya gibi ilimlere ait pek çok eser Arapça'ya kazandırılmıştır.²²⁵

²²³ İbnu'l Esir, İzzüddin Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed, el Kâmil fi't-Tarih, Beyrut 1966, c. X, s.345, 348.

²²⁴ Ülken H. Ziya, Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü İst. 1935, s.19, Krş aynı yazar, İslâm Felsefesi, İst. 1993, s.56, vd.

²²⁵ İbn Nedim, Ebu'l Ferec, Muhammed b. İshak, el Fihrist, Leibzig, 1871, s. 340. Kâtip Çelebi, Keşfu'z Zunûn, Leibzig, 1835, s. 1594. Özellikle Halife Me'mun, tercüme faaliyetleri için **Beytü'l Hikme**, isimli bir enstitü kurdu muştur.

Doğuşu ve gelişmesi, Abbasilerin iktidar devresine rastlayan bu ilim dallarının getirdiği düşünceler, iç bünyelerindeki tartışmalar, yöneltilen tenkitler, İslâm alemine yaptığı etkiler, İslâm düşünce tarihi açısından önemlidir. İslâm dünyasında, her dönemde, filozof, kelamcı, fıkıhçı, tefsirci, hadisçi ve mutasavvıflar gibi, hem dini ilimler sahasında hem de müspet ilimlerde önemli şahsiyetler yetiştirmişlerdir.

Müslümanlar, **sanat alanında** da önemli başarılar göstermişlerdir. Kendi iç bünyesinde resim ve heykele soğuk bakan bir düşünceden hareketle, mimari, minyatür ve süsleme sanatında ileri derecede mesafe kat edilmiştir. Hat ve tezminat sanatında esas unsur, bitkisel ve geometrik resimler olmuştur. Cami, tekke, ev ve saray süslemelerine bakıldığında Kur'an'ın ve İslâm'ın **sonsuzluk ve sonsuzluğu arama** arzusunun sanata yansması şeklinde göze çarpar. Beşir Ayvazoğlu'nun da ifade ettiği gibi, *"Uygulandığı sath sınırlı olmasına rağmen, yöneldiği her istikamette sonsuzluğa doğru hareketine devam eden, geriye dönüşleri, tekrarları ve hamleleriyle ebediyeti telkin ederek cezbeli kompozisyonlar çizen "arabesk" bilgisizlik hakkındaki bilgiyi tatmine varan düşünceyi ve makrokozmos'un ritmik düzenini ifade etmektedir."*²²⁶ Bu üslubun ilk belirtileri, camilerin mimari ve süsleme yapılarında görülür. Her devrin karakteristik özelliğinin kendi dönemine yansıtılmış olduğu, temelini Kur'an'ın ruhundan aldığı mimari ve sanat çalışmaları, bütün İslâm coğrafyasında Selçuklularla beraber Osmanlılarda da aynı tarz ve anlayış bütün mimari ve süsleme yapılarında çeşitli şekillerde tezahür etmiş olup, bu alanda pek çok sanatkâr ve mimar yetiştirilmiştir.

Müslümanlar, sosyal ve iktisadi hayatta da, belirli döneme kadar Kur'an'ın ruhuna göre hareket etmişlerdir. Özellikle, sosyal yardımlaşma alanında **hastaneler** ve buna bağlı olarak hastane giderlerinin temini için gelir getiren araziler vakfetmişlerdir. Buralarda fakirlerin ve yardıma muhtaçların bakım ve masrafları tamamen ücretsizdi.²²⁷

²²⁶ Ayvazoğlu Beşir, İslâm Estetiği ve İnsan, İst. 1989, s.108.

²²⁷ Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Ank. 1988, c. II, 637.

Kur'an-ı Kerim'in yardımlaşmayı ve dayanışmayı ön planda tuttuğu ve teşvik ettiği bir inançla müslümanlar **wakıflar** kurmuşlardır. Fethedilen ülkelerde,

- Dini kültürün yayılması,
- Ordunun teçhizi,
- Donanmaya yardım,
- Medreselerin eğitim öğretim giderlerinin karşılanması,
- Fakir ve muhtaçların barınma, tedavi ve yiyecek ihtiyaçları için, bu ve bu-

na benzer sahalarda **wakıflar ve imaretler** kurulmuştur.

Bu tür kuruluşların devamlı işleyebilmesi için, düzenli gelire ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu gibi vakıfların umumi masraflarının karşılanabilmesi için, vakıf kurucuları tarafından taşınır ve taşınmaz mallar vakfetmişlerdir.

Vakıflar, hayat şartları bakımından insanlar arasında büyük ölçüde sosyal adaletin sağlanması ve sosyal farklılıkların kaldırılması açısından önemli bir rol üstlenmiştir.²²⁸ Vakıflar, VIII. asrın ortalarından XIX. asrın sonlarına kadar uzanan bir dönemde İslâm diyarlarının, özellikle Selçuklular ve Osmanlılar zamanında sosyal, kültürel ve ekonomik hayatında ehemmiyetli bir rol oynamış olan, dini hukuki ve sosyal bir müessesedir.

Kanaatımızca vakıflar, Kur'an ve hadislerin teşvikiyle ortaya çıkmış, sosyal bir müessesedir. Çünkü, Kur'an-ı Kerim, *Gönül hoşluğu ile ödünç vermek*²²⁹, *Allah yolunda mal harcamak*²³⁰, *malını akrabalara, yetimlere yoksullara vermek*²³¹, gibi ayetler ve "*Bir insan öldüğünde ameli kesilir, defter-i amali kapanır, yalnız sadak-i cariyesi, ilmi bir eseri, kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan kimsenin defter-i a'mali kapanmaz*".²³² hadisi, vakıf müessesinin temel fikrî dayanağını oluşturmaktadır.

²²⁸ Barkan Ömer Lütfi, Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, Vakıflar Dergisi, Ank. 1942, cII, s. 354, vd. Krş. Yediyıldız Bahaddin "Vakıf" İ.A. XXII/2, s.156.

²²⁹ Bakara, 245, hadid, 11.

²³⁰ Bakara, 262, Nisa, 39,

²³¹ Bakara, 215, Fatır, 29.

²³² en Nevevi, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahya ibn Şeref, Riyazu's Salihin, çev. S. Uçan, İst., 1986, c. III, s. 1078

Müslüman halkın Kur'an'dan uzaklaşması, mezhep ve grupçuluk taassubunun başlamasıyla ortaya çıkmaktadır. Hatta insanları öyle bir inanç sarmıştı ki, mezhep görüşleri Kur'an'ın hükümlerinin önüne geçmişti. Yapılanların en büyük olumsuz yönü ise, sanki Allah, Kur'an'ı ve Sünneti, kısacası vahyi, akaid esaslarını da açıklamak için göndermemiş gibi halk özellikle kelamcılarının ve bir kısım mezhep mensubu kimselerin kitaplarına sarılmış olup Kur'an-ı Kerim işlevsiz bir hale getirilmiştir. Hatta, çoğu zaman insanlara hidayet kaynağı Kur'an'ı okumaları değil, başkaların kitaplarını okumaları tavsiye edilir olmuştur. Sonuçta Kur'an, hiç bir fonksiyona sahip olmadan sadece okunan bir kitap haline dönüştürülmüştür.

Bu devirde, insanların yeniden Kur'an'la meşgul olmalarını sağlamak amacıyla bazı surelerin faziletlerine dair hadis uyduranlar dahi çıkmıştır. Ebu İsmâ Nuh b. Ebi Meryem isminde bir zat, (öl. M. 789) *“Ben, insanların Kur'an'dan yüz çevirip Ebu Hanife'nin fikhi, Muhammed b. İshak'ın Meğazi'si ve İbn Hişam'ın Siyre'si ile meşgul olduklarını gördüm ve onları, tekrar Kur'an'a çevirmek maksadıyla sevap ümit ederek hadis uydurdum”* diye bizzat kendisi hadis uydurduğunu ifade etmiştir.²³³

Selçuklular dönemine gelindiğinde, eğitim ve öğretim başta olmak üzere her dalda İslâm dünyasının çağının bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Dini ve diğer ilimlerin eğitim ve öğretimi bir sisteme bağlanarak devletin himayesine alınmıştır. Yıkıcı akımlara karşı Sünni fakihlere geniş imkanlar tanınarak devlete bağlı bir manevi kuvvet oluşturulmuştur. İlk defa İslâm dünyasında müderrisleri maaşlı, erzakları temin edilmiş, ders programları yapılmış, zengin kütüphanelerle donatılmış parasız öğrenim yapılabilen bir medrese kurulmuştur. Sultan Alpaslan tarafından kurulan ve **Nizamiye medreseleri** adı verilen bu büyük müessesede yetişenler her yerde itibar görmüştür. Gittikleri yerlerde önemli mevkilere gelmişlerdir. Ayrıca devrin ilim ve fikir hayatına çok önemli rol oynadıkları gibi çok önemli ilim ve fikir adamları yetişmişlerdir. Yine memleketin çeşitli yerlerine Nizamiye medresesi ekolüne mensup medreseler kurulmuş, **Bağdat Nizamiyesi-**

nin ders programları esas alınarak başta Osmanlılar olmak üzere, eğitim öğretim faaliyetleri bütün İslâm dünyasında takip ve tatbik edilmiştir. Bu medreselerde İslâmi ilimlerin yanı sıra filoloji, matematik, astronomi gibi müspet ilimler de tahsil edilmiştir. Matematik, astronomi, tıp, tarih, coğrafya dil ve edebiyat alanında önemli ilmi gelişmeler olduğu gibi çeşitli eserler de ortaya konmuştur. Ayrıca bu dönemde büyük fakih, mütekellim, muhaddis ve müfessirler yetişmiştir.²³⁴

Osmanlılar dönemine gelindiğinde Anadolu Selçukluları zamanından kalma medreseler ilmi faaliyetlerini sürdürmekte olduğu bilinmektedir. Osmanlılar zamanında **ilk medrese İznik'te** yapılmış, müderrisliğine de **Davud-i Kayseri** getirilmiştir. Daha sonra Orhan Gazi'nin Bursa'yi fethetmesiyle burada, Edirne'nin fethedilmesiyle de burada medrese kurulmuştur. Aynı süre içerisinde Anadolu'da da medreseler kurularak dini ve ilmi faaliyetler sürdürülmüştür. İstanbul'un fethini müteakip Fatih tarafından kurulan medresenin yanında sonraları İstanbul'da faaliyete geçen medreselerin sayısı on altıya çıkmıştır.²³⁵

Osmanlı medreselerinde ilk zamanlarda **nakli ilimlerin yanında akli ilimler** de okutulmuştur. Fatih döneminde akli ilimlere alakanın artmasının yanı sıra felsefi ve ilmi düşünüş birinci plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde pek çok latince eser Türkçeye çevrildiği gibi özellikle tıp, matematik, ve astronomi alanında yeni eserler yazılmıştır. Bunlardan **Ali Kuşçu**'yu zikretmek yerinde olacaktır. Osmanlılarda medrese eğitimi, Selçuklular döneminde olduğu gibi **ehli sünnet mezhebinden Hanefi fıkhı** üzerine ders verirdi. Osmanlılar döneminde kendi bünyesinde XVI. yüzyılın sonlarına doğru medreseler eski kalitesini kaybetmeğe başlamıştır. Kalitedeki bozulmuş, hem müderrislerde hem de talebelerde söz konusu idi. Bu bozulmaya hız veren sebeplerin başında, medreselerden **aklı ilimlerin kaldırılması** gelmektedir.

Başlangıçta, ilmi ve fikri gelişmelere halkın dini ve Kur'ani hakikatleri anlamalarında büyük katkısı olan medreselerde, sonraları

²³³ Zerkeşi, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh, el Burhan fi Ulumi'l Kur'an, Beyrut 1973, c. I, s.432.

²³⁴ Kafesoğlu İbrahim, Selçuklu Tarihi, İst. 1972, s. 241. Ayrıca bkz. Turan Osman, Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ank. 1965, s.249.

²³⁵ Kütükoğlu Mübahat S. 1869'da Faal İstanbul Medreseleri, İst. 1977, s. 8.

- Çocuklara dahi müderrislik payelerin verilmesi,
- Para ve rüşvet ile mezun edilmeleri,
- İyi yetişmiş kimselerin önemli yerlere getirilmemeleri,

medreselerin icra ettiği fonksiyonu artık yapamamasına zemin hazırlamıştır.²³⁶

Medreselerdeki ilmi gelişmelerin durması, **haşiyeciliğin ve nakilciliğin ön plana çıkması**, ilmi gelişmeleri tamamen durdurmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren de batılılaşma çabaları, savaşlar, iç karışıklıklar, ayaklanmalar gibi sebepler insanların cahil kalmalarına sebep olmuştur. XIX. ve XX yüzyılda batılılaşma çabaları ve bunun insanlar üzerine olan etkisi genellikle elit tabaka üzerinde görülmüştür. Bu dönemde, çeşitli fikri akımlar memleketi istila etmiştir. Bunlardan, Batıcılık, Türkçülük, İslâmcılık, Osmanlıcılık gibi akımlar hep bu yeni durumun ürünüydü.²³⁷

Aynı coğrafya üzerinde kurulan yeni ve genç devletin, batıya yönelik icraatları ve ilk otuz yıllık zaman içerisinde dine karşı, aşırı tavizsiz tutum, belirli bir dönemde insanların Kur'an'ı öğrenememeleri ve üzerinde ilim yapamamaları sonucunu doğurmuştur. Belirli bir süre sonra başlayan dini tedrisat ise, pek çok problemin yaşanmasını beraberinde getirmiştir.

Bugün Müslümanların dini yaşantılarına bakıldığında pek çok yönlerden onların Kur'an çizgisinde olmadıkları müşahede edilmektedir. Din diye yaşanan hayatın büyük bir kısmında ise, dinden uzaklaşma, hurafeler ve çeşitli bid'atlar görülmektedir. Hatta, her toplumda veya bölgeden bölgeye farklılık arz eden, kendine has bir din anlayışıyla farklı hayat tarzları sergilenmektedir.

Günümüzde, toplumun hangi kesiminden olursa olsun halkın, Kur'an-ı Kerim'i algılayışlarını, yaklaşımlarını ve yaşadıkları hayat tarzını ve bunların içerisinde Kur'an-ı Kerim'e karşı tutumlarını tespit etmeye çalışacağız.

İnanmayan insanlar konumuzun dışındadır. Ancak, inandıkları halde, yanlış bir inanç ve davranış içinde bulunanların durumu mevzumuzu teşkil etmektedir.

²³⁶ Uzunçarşılı İ. Hakkı, Osmanlı Devleti'nin İlimiye Teşkilatı, Ank. 1965, s.67-71.

²³⁷ Said Halim Paşa, Buhranlarımız, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İst. 1993, s. 183, vd. Hodgson, İslâm'ın Serüveni, c. III, s.272. Ayrıca bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. XII. S.58, vd.

Bu konuya geçmeden önce, din ve insan ilişkisinde, insanların tutum ve tavırlarını tespit etmek yerinde olacaktır. Bu ilişkide insanları beş kategoride ele alacağız.

İnsanların bir kısmı, *din ile ilişkisini sıcak tutar*, her alanda, özellikle fert ve toplumsal yaşayışında hak dine bağlılığını sürdürmeye çalışır.

Zikredecek olduğumuz gruplar içinde en koyu dindarlar, bu gruptakiler yer alır. Hak dine bağlılıklarının yanında, dini yaşayışları, geleneksel unsurlar içinde eritmiş bir şekilde de yaşarlar. Hatta bir çok geleneği, dinin emri imiş gibi algılar ve çevresindekilere de telkin ederler.

Hayatın, haramlar ve günahlarla donatılmış olduğunu kabul edenler de vardır. Dini konularda karşılaştıkları problemleri başkalarına danışırlar yahutta çeşitli bilgi kaynaklarından elde ederler. Genelde ya kendini mensup hissettiği bir gurubun ileri gelenleriyle danışır, ya da resmi veya resmi olmayan çeşitli ihtisas sahibi kişilerle görüşürler. Din ve ibadet anlayışında hak dine tabi olmak, bidat ve hurafelerden uzak durmak gibi hususlarda çok dikkatli davranırlar.

Bu gruptakilerin hak dine bağlılıklarında görülebilecek mezhep veya dini gruba mensubiyet taassubu nedeniyle bazen, hoşgörünün sınırlarını zorladıkları görülür. Bu da hak dinin orta yol prensibine uymayan bir davranış olarak değerlendirilebiliriz.

İkinci gurup, inancı ve bağlılığı sağlam, ancak, her alanda aynı bağlılığını birinci guruptakiler kadar sürdüremeyenlerdir. Çeşitli sebeplerden, dolayı aksattığı ibadetleri çeşitli dini gün ve gecelerde telafi etmeye çalışırlar. Bu guruptakilerin işleri nedeniyle ibadeti aksatmaları hak dinin en ön plana yerleştirdiği ibadet prensibine uymadığı görülür.

Üçüncü gurup, inancı olup, ibadetlerine çok az yer verenlerdir. Hayatlarında, dünya işlerinin kendilerini çok meşgul ettiğini bahane etmeleri nedeniyle ibadetlerini yapamazlar. Etrafindakilerin baskısıyla veya yaşlılığın verdiği bir tedirginlikle ibadete ilgi duyabilirler. Ancak, hak dinin yaşanması hususunda fazla zorluğa katlanamazlar. Dinin kolayına gelen ve işlerini aksatmayan yönlerini ele alıp yaşamaya çalışırlar. Genelde hak dinin ahlâki yönü üzerinde vurgu

yaparak, kalp temizliği, doğruluk ve dürüstlük gibi kavramları ön plana çıkarmaya çalışırlar.

Bu guruptakilerin, inanç yönünden hak dinine aykırı yanları yoktur. Ancak, ibadet ve ahlâk düşüncelerinde ön plana çıkardıkları fikirleri hak dinin ayrılmaz bir bütünün parçaları olan **inanç, ibadet ve ahlâk**ın birbirinden bağımsız halde algılanarak, hayatın bütününde değilde, belirli safhalarında tatbikat sahasına konulması gibi bir yanlışlığa düşülmektedir. Bunda da hak dine uymayan bir durum söz konusudur.

Dördüncü gurup, inancı olup ibadete ilgi duymayanlardır. Bunların inançları da çok sathi olup, inanç konularından pek azını gündemlerinde tutarlar. Özellikle halk tabakasındaki şekle bağlı ibadetlere tepki duyarlar.

Beşinci gurup, dine karşı ilgisiz olanlardır. Din sözünün altında her zaman olumsuzluk ararlar.²³⁸ Halk kesiminde bu kategorilerin hepsine rastlamak mümkündür.

Burada zikrettiğimiz bu kategoriler içinde görüldüğü kadarıyla müslümanlık, günümüzde, sadece bir isimden ibaret hale gelmiştir. Kur'an-i Kerim ise, klasik bir metin durumuna getirilmiştir. Ondan faydalanma, ve üzerinde düşünme yerine, yaşayan insanlara hitap etmeyen, güncel sorunlara çözüm getirmeyen **sırf ahirete yönelik bir kitap** gibi algılanmaya başlanmıştır. Sonuçta, teberrken ezberlenen ve sevap için, hastalara okunan şifa kitabı, nazar değmiş olanlara, cin arpmışlara okunan, bir frk kitabı gibi kullanılmaya başlanmıştır.

Bu durumu, Muhammed Kutup şöyle özetlemektedir. "*Din bilginleri, Kur'an'dan yaşanan pratik bir hayat nizamı çıkaracaklarına, onun yalnızca dil ve üslup özellikleri üzerinde durmuşlardır. Kur'an'ın hayata uygulanması demek*

²³⁸ Geniş Bilgi için bkz. Akyüz Niyazi, Ankara'nın Boğaziçi Semtinde Dini Hayat ve Kentleşme zerine Bir Araştırma, A...F. (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1994, s. 192. Ayrıca dindarlıkla alakalı tipoloji için şu kaynaklardan da istifade edilebilir. nver Günay, Din ve Sosyal Bütünleşme, E...F. Der. Kayseri, 1989, c. VI, s 1-14, Toplamacıoğlu Mehmet, Yaşlara Göre şiddet ve Kesafeti zerine Bir Anket Denemesi, A...F.D. Ank., 1962, c. X, s. 141-151: Toplamacıoğlu burada halkı beş kategoriye ayırarak şöyle sıralar. 1- Gayri amel, 2- İdare-i maslahatçı, 3- Amil gurup, 4- Sofular, 5- Softalardır.

olan fıkh, bir müddet sonra teferruat içinde kaybolup gitti. Kısaca el birliği ile Kur'an'ı hayattan uzaklaştırdık."²³⁹

Bugün, Kur'an-ı Kerim'in Müslüman insanın hayatındaki yerine bakıldığında, önce şu durum dikkatlerden kaçmamaktadır. Müslümanlar, ya Kur'an'ın ne olduğunu bilmiyorlar, ya da yanlış bilmektedirler. **Kur'an'ın ne olduğunun bilinmesi** demek, başta onun bir **hidayet rehberi**²⁴⁰ olarak kabul edilmesinin bilincinde olunması demektir. Bu bilinç, sağlanmadığı takdirde Kur'an, insanın düşünce ve hayatının kitabı olmaktan çıkar, kuru bir inancın, davranışlara intikal etmeyen bir teorinin kitabı haline dönüşür. Nitekim şu anda Müslümanların yaptıkları da bundan pek farklı olmadığı görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim hakkında insanların sahip olduğu yanlış veya yetersiz kanaatlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz.

- Kur'an'ın, mevcut bilgi seviyesiyle anlaşılamayacağı düşüncesi.
- Sadece okumakla meşgul olmak.
- Bazı gecelerde, ölmüşlerin ruhları için bağışlanmak üzere okumak.
- İbadet için lüzumlu ayetlerin öğrenilmesi ve sadece onunla amel edilmeye çalışılması,
- Başka kaynaklara göre Kur'an'ın açıklanmaya çalışılması.
- Kur'an-i Kerim'i, gelenek ve göreneklerle değerlendirmeye çalışmak.
- Bazı insanların bağlı oldukları büyüklerinin dediklerini Kur'an'dan daha önde tutmaları.
- Taklit ve taassup nedeni ile Kur'an'la doğrudan temasın engellenmesi.²⁴¹
- Fal bakmak. Yapılması tasarlanan bir işin doğru olup olmayacağı konusunda Kur'andan tesadüfen açılan bir sayfanın başında olumlu veya olumsuz ifadenin başlamasına göre işin hayırlı olup olmayacağına karar verilmesi.
- Kaza ve belalardan korunmak için belirli sayıda Kur'an hatimleri okumak.

²³⁹ Kutup Muhammet, Kur'an'ı Nasıl Okuyalım, çev.; Bekir Karlığa, İst., 1992, s. 28.

²⁴⁰ Bakara, 3.

²⁴¹ Duman M.Zeki, Kur'an ve..., s. 203.

- Nazardan korunmak için insanlar nazar ayetini yazıp üzerinde taşıma, ev veya işyerine asmak.
- Ölümcül hastalara şifa bulur ümidiyle çeşitli sureler okumak.
- Ölen insanların arkasından ölümlerinin 40. gecesinde veya 52. gecesinde Kur'an hatimleri indirmek veya Yasin suresi okutmak.
- Kur'an-ı Kerim'in her hangi bir sayfasını açarak, o sayfada geçen isimlerden birini, yeni doğan çocuğa vermek.

Bu misâlleri çoğaltmamız mümkündür. Bu yanlış tutumların yanında yazılan kitaplar, televizyon programları, ilmi çalışmalar ve araştırmalar gibi, Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması ve hayata geçirilmesi konusunda umut verici gelişmeler de vardır.

F- KUR'ANÎ GERÇEKLER VE İNSAN

Hak Dini, ilk peygamberden itibaren devam etmektedir. Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an'da, vahyin, yeni bir muhteva ile bildirilmesidir.

Kur'an-ı Kerim, dini bir metindir. Fakat, din ve felsefenin müştereken sahip olduğu meseleleri de ihtiva eder. Allah, alem, yaratılış, insan ruhu, iyilik ve kötülük, irade, hürriyet, insanın kökeni, ölümden sonrası hayat gibi konularda, Kur'an-ı Kerim, evrensel hakikatları ihtiva eder. Ancak, bu beyanları ifade ederken, vahye ilk muhatap olan insanların sahip oldukları ilmi ve fikri seviyelerini göz ardı etmez. Kur'an'ın evrenselliğini pekiştiren bir husus olarak da yalnız, indirildiği çağa ve insanların anlayışlarına göre değil, daha sonraki zamanların ve insanların anlayışlarına göre de bir anlatım üslubuna ve kolayca yorumlanabilecek bir ifade tarzına sahip olmasıdır. Bu nedenle, Kur'an-ı Kerim, bolca meselerden yararlanmışır.²⁴²

Kur'an-ı Kerim'in, kendini tanıttığı gibi anlamaya çalışılacak olursa, onun her asırda yeni bir tarzda anlaşılabilceği ortaya çıkar. Çünkü, Kur'an-ı Kerim, kendisini **yol gösterici** olarak tanıtmaktadır.²⁴³ "Hidayet"e götüren bir kitap olarak Kur'an, insan hayatının tüm yönlerine hitap etmeyi amaçlamaktadır. Kur'an-ı Kerim'in, insana biçtiği rol bakımından, inançlar, davranışlar, eğilimler, topluma karşı sorumluluklar yönüyle yol göstericidir.²⁴⁴

Kur'an-ı Kerim, insanı, Allah'a dönmeye davet eder. Ferdi ve toplumsal hayata rehberlik yaparak insana kökenini hatırlatır.²⁴⁵

a- Allah İnancı:

Kur'an-ı Kerim, insana ilk önce **Allah**'ı tanıtır. Bunu, o kadar açık ve canlı bir şekilde anlatır ki, Allah'ı kabul etmeyenleri "*...engin bir denizde karanlıklar*

²⁴² Ulutürk Veli, Kur'an'da Temsili Anlatım, İst. 1995, s. 9, vd.

²⁴³ Bakara, 2, Fetih, 28.

²⁴⁴ Açıkgenç Alpaslan, Bilgi Felsefesi, İst., 1992, s. 101.

²⁴⁵ Tarık, 5-10.

içinde kalmış...” birine benzettir.²⁴⁶ Kur'an-ı Kerim'in , Allah anlayışında, Âlemin yaratıcısı olarak sunulan âyetlerden sonra Allah, sadece bir yaratıcı olarak değil,²⁴⁷ düzen koyan,²⁴⁸ idare eden,²⁴⁹ İnsan gibi şuurlu varlığa yol gösteren,²⁵⁰ yaratılan varlıkların boşuna yaratılmadığını,²⁵¹ her şeyin bir gaye için yaratıldıklarını vurgulayan²⁵² bir Allah olarak tanıtılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de, insanın Allah'ın varlığı ve birliği, sıfatları, güzel isimleri, üzerinde düşünmesine izin verilmesine rağmen, zatı hakkında düşünülmesine izin verilmemiştir.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'a iman üzerinde önemle durulmuştur. Bazen Allah'ın yarattığı şeylere bakarak, düşünerek, ibret alarak Allah'a iman telkin edilir.²⁵³

Bazen Allah'a ve gönderdiği peygamberine inanmak konu edilerek, Allah'ın göndermiş olduğu peygamberlerin O'na inanmayı telkin ettiklerini belirtir.²⁵⁴ Bazen de Allah'a ve Ahiret gününe iman üzerinde durularak insanoğlunun akibetini düşünmesi hatırlatılır.²⁵⁵

b- Peygamber İnanç:

Kur'an-ı Kerim incelendiğinde, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar dinsiz bir toplumun bulunmadığı, onları ilâhi hakikatlerden ve hak dinden haberdar edecek uyarıcıların ve yol göstericilerin tarihin bütün dönemlerinde var olageldiği, Allah'a inananlarla birlikte, yozlaşma ve fitri ihtilaflardan dolayı inananmayanların da bulunduğu görülmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, nübüvvet felsefesinin dayandığı âyet, kesin olarak bize;
“İnsanların bir tek ümmet olduğunu,

²⁴⁶ Nur 40.

²⁴⁷ Rum 27, Alak, 1.

²⁴⁸ A'raf, 54, A'la, 2,3, Nahl, 12. Al-i İmran, 83.

²⁴⁹ Fetih,4,7.

²⁵⁰ Bakara,148, Necm, 42.

²⁵¹ Al-i İmran, 54.

²⁵² Bakara, 148, Necm, 42.

²⁵³ Mülk, 3-5.

²⁵⁴ Bakara, 285,

*sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdiğini, İnsanlar arasında anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları gönderdiğini, ancak kendilerine kitap verilenlerin apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa düştüklerini, bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izniyle gösterdiğini” beyan etmektedir.*²⁵⁶

Kur'an-ı Kerim’de peygamberlerin beşeri yönleri ön plana çıkarılmıştır ve insanlar arasından seçildikleri vurgulanmıştır. Ancak, beden ve ahlâk bakımından insanlar tarafından tenkide uğramayacak ölçüde mükemmeldirler. Peygamberlerin belirli nitelikleri vardır, günah ve hatadan korunmuşlardır. Hak dinde bütün peygamberler haktır. Onların elinde zuhur eden mucizeler, kendilerine değil, Allah’a nisbet edilir.²⁵⁷

Kur'an-ı Kerim’e göre, Allah, peygamber göndermediği toplumlara azab etmeyeceğini bildirerek²⁵⁸ insanların Allah’a karşı mesul olmalarının şartını peygamberlerin varlığına bağlamıştır.

Peygamberlik, Hz. Muhammed’le sona ermiş, insanlar arasında bundan sonra meydana gelecek ayrılıkların çözümü, onun getirmiş olduğu öğretilere sarılmak, vahyin canlılığını ortaya çıkarmak ve korumakla mümkündür.

Hz. Peygamber’in nübüvveti, önceki peygamberlerin getirmiş olduğu esasların bir evrimi veya neticesi değildir. Allah’ın göndermiş olduğu şeriatların esasları temelde farklılık arzemeseler dahi, o, tamamen yeni orjinal ve öncekilerini kapsayacak bir din getirmesidir.

İlâhi dinlerin esasları aynıdır, fakat İslam, önceki dinlerin geliştirilmesi sonucunda ortaya konmuş değil, en son din olması sebebiyle tümünü kapsayacak yapıda Allah tarafından vahyedilmiş orjinal bir dindir.²⁵⁹

²⁵⁵ Bkz. Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, çev, Alpaslan Açıkgenç, Ank., 1987, s.41 vd. Ayrıca, ayet için bkz. Nisa, 136.

²⁵⁶ Bkz. Bakara, 213, Yunus, 19.

²⁵⁷ Ra’d, 38.

²⁵⁸ İsra, 15.

c- Ahiret İnancı:

Kur'an-ı Kerim, Allah'a imandan sonra içinde yaşadığımız dünyanın Allah'a nasıl işaret ettiğini hatırlatır.²⁶⁰ Bütün bunların bir sonucunun yani ahiretin olduğuna ihtar eder ve nihayet bir peygamber vasıtasıyla kendisine indirilen kitap içerisinde insanlara gönderildiğini ilan eder. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde, “Allah'a ve Ahiret gününe inananlar” şeklinde hitaplarla ahiret gününün önemi belirtilmiştir. Kıyamet'in ne zaman kopacağını Allah'dan başkası bilmez. Kur'an-ı Kerim'in ahiret tasvirleri genelde cennet sevinci ve cehennem azabı şeklindedir. Kur'an-ı Kerim'in, ahiret anlayışını temel olarak belirleyen görüş, her insanın yaptıkları işlerin müthiş ve daha önce hiç bahsetmediği bir şekilde şuuruna varılacağı bir ânın, “saatın” geleceğidir. Bu durumda insan artık kesin olarak yaptıklarını, yapmadıklarını, kötü yaptıklarını karşısında bulup onlar hakkında bir karar verilmesini bunların bir zorunlu neticesi olarak kabul edecektir.²⁶¹ İslâm'daki ahiret inancı, fert ve topluma sorumluluk duygusu kazandırır. dünyada yaptıklarının karşılığını göreceğini düşünen insan, ölçülü, dengeli olmaya; iyi ve meşru şeyleri yapıp kötülüklerden kaçınmaya çalışır. Ahirete iman, kişiyi ihtiraslardan kurtarır, hayatın acı ve sıkıntılı olaylarına tahammül ve sabretmesini sağlar.

d- Kâinatın Yaratılışı:

Kâinatın yaratılış ilmine Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın kâinat içinde yaratmak istediği her hangi bir şeyin, sırf “ol” emri ile her şeyin yaratıldığını beyan eder. O halde, Allah, kâinatın mutlak sahibidir ve kâinatın devamını sağlayandır.²⁶² Kur'an-ı Kerim ayetlerine bakıldığında yaratma sürecinin bir anda yokluktan varlık sahnesine çıkma ile değil, tedrici olarak gerçekleştiği bildirilmektedir.

²⁵⁹ Yavuz Salih Sabri, İslâm Düşüncesinde Nübüvvet, İst., 1995, s. 194, Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, s. 177.

²⁶⁰ En'am, 95-104.

²⁶¹ Ankebut, 20, Sebe', 3, Nazi'at, 34-35.

²⁶² Bakara, 117, En'em, 73, Yasin, 82.

“Görmüyorlarmı Allah yaratmaya nasıl başlıyor ve onu tekrarlıyor Şüphesiz bu Allah’a kolaydır.”²⁶³

Kur'an-ı Kerim, yeryüzündeki bütün varlıkları, Allah'ın kudretinin ve iradesinin bir ürünü olarak yarattığını belirtir.²⁶⁴ Uzay sistemleri içerisinde güneş sistemi teşekkül edip yeryüzü yaşamaya elverişli bir hale geldikten sonra yeryüzündeki türler ve en son insan yaratılmıştır.²⁶⁵

Kur'an-ı Kerim'e göre, Allah'ın ortak kabul etmediği alanlardan birisi mülktür. Yani, varlık alemini yöneten, mutlak ilim, kudret ve hikmet sahibi Allah'tır. Allah'a mutlak itaat gösteren melekler vasıtasıyla mülkü yönetir. Biyolojik yaratılışıyla Allah'ın iradesinin dışına çıkamayan insanın, inanç ve irade boyutuyla da Allah'a teslim olmaya çağırır.²⁶⁶

e- İnsanın Yaratılışı:

Kur'an-ı Kerim'de varlığın yaratılması, varlık içinde hayatın ortaya çıkması konularında ayrıntılı bilgi bulunmadığı halde, insanın yaratılışı hususunda bize geniş bilgi verilmektedir. Kur'an-ı Kerim'de, “*Biz insanı en güzel şekilde yarattık*”²⁶⁷ şeklinde tarif edilen insan, yaratılırken maddi unsurlarının yanında onun varlığında ilahi bir kaynağın da bulunduğu vurgulanmaktadır. “*Rabbın meleklerle: Ben balçıktan, işlenebilen kara topraktan bir insan yaratacağım. Onu şekillendirip ruhumdan üflediğimde, ona secde edin, demişti.*”²⁶⁸

İlmi verilere göre insan, bu alemin bir parçasıdır.²⁶⁹ Kur'an-ı Kerim'de, **insanın bu alemin maddesinden yaratıldığını** beyan ettiğini görmekteyiz.²⁷⁰ Bu, hem ilmin, hem de dinin, birlikte ortaya koydukları bir gerçektir.

²⁶³ Ankebut, 19.

²⁶⁴ “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları ancak bir gayeyle ve belirli bir süre için yarattık. İnkâr edenler uyarıldıkları şeylerden yüz çevirmekte dirler.” Ahkaf, 3.

²⁶⁵ Aydın Hüseyin, Yaratılış ve Gayelilik, Ank., 1991, s.87,

²⁶⁶ “Gökten yere kadar, işleri Allah düzenleyip yönetir. Sonra saydığımızdan bin yıl kadar tutan bir gün içinde işler O'na yükselecektir. O, görülmeyeni de görüleni de bilir. O, üstündür, merhametlidir. Secde, 5, Ayrıca Bkz. En'am, 59-65.

²⁶⁷ Tin, 4.

²⁶⁸ Hicr, 28-29, Sad, 72.

²⁶⁹ Morris Henry M., Yaratılış Modeli, çev. Adem Tatlı, Ank., 1985, s. 72.

²⁷⁰ “Biz sizi yeryüzün den yarattık, oraya oraya döndüreceğiz ve sizi tekrar oradan çıkaracağız.” Taha, 55.

Kur'an-ı Kerim, insanın ilk maddesinin **toprak** olduğunu ve yaratılışını da Allah'ın topraktan başlattığını²⁷¹ ifade buyururken, halkın zihninde tasavvur edebileceği bir şekilde tasvir ettiğine şahit olunmaktadır. Buradaki “toprak” mefhumu, mecazi bir ifade ile kullanılmıştır. Toprak ya da daha genel anlamda yeryüzü (arz), insan idrakine doğrudan doğruya verilmiş ve insan, bunların hayatındaki önemini her an yaşamaktadır.²⁷²

Öte yandan Kur'an-ı Kerim'e göre yaratmanın ikinci merhalesi olarak zikredilen ve aynı anlama gelen **su, meni ve nutfe** de topraktan alınan besinlerin bir hulasası ve kainatın unsurlarının bir karışımıdır. Kur'an-ı Kerim, insanın topraktan insan olma özelliğini kazanana kadar, çeşitli kademelerden geçtiği bir oluşum süreci yaşadığını beyan etmektedir.²⁷³ İşte bu sürecin bir safhasında, ona tamamen ilahi olan bir unsurun verilmesi, sonra da insan kılığına sokulup kişilik verilmesi, son derece önemlidir.

İnsanın “**kişilik**” kazanmış olması, üzerine alacağı “**emanet**”, yeryüzünde gerçekleştireceği “**halifelik**” görevi dolayısıyla gerçekleştireceği gaye için temel şartlardan birisidir. Bilindiği gibi, insanın, kişiliğini gerçekleştirme bilgi ile mümkündür. Allah yaratmış olduğu insanı, bilgisiz bırakmamıştır. Bu nedenle, “**Adem'e her şeyin adlarını öğrettik**”²⁷⁴ diyerek insanı, bilgi alan, bilgiyi üreten ve konuşan bir varlık halinde yarattığını belirtmektedir. Ayrıca insanın, bu kabiliyetleri ile hem içinde bulunduğu tabiat dünyasında hakimiyetini ilim yolu ile tesis edebileceğine, hem de **bilgi, irade ve hürriyetini** gerçekleştirebileceği ölçüde **meleklerden üstün** olabileceğine işaret edilmektedir.²⁷⁵

Allah insana, **yeryüzünün halifesi** görevini yüklemiştir. İnsanın yeryüzünde Allah'ın halifesi olması demek, Hüseyin Aydın'ın da belirttiği gibi, “*Allah'ın kendi kudret ve sıfatlarından ona pay vermesi ve böylece de insanın Allah'ın sı-*

²⁷¹ “Yarattığı her şeyi en güzel yaratan Allah, insanın yaratılışını çamurdan başlatmıştır. Sonra onun neslinin bayağı bir suyun özünden meydana getirmiş, daha sonra da onu şekillendirip ruhundan ona üflemiştir.” Secde, 7-9, Hac, 5.

²⁷² Aydın Hüseyin, Yaratılış ve Gayelilik, Ank., 1991, s. 117. Ayrıca bkz. Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'an, s. 67, vd.

²⁷³ “İnsan var edilip söz konusu bir şey olana kadar şüphesiz uzun bir zaman geçmemiş midir?” İnsan, 1.

²⁷⁴ Bakara, 31.

fatlarına insani plan ve ölçüler içinde sahip olması demektir."²⁷⁶ Descartes, insanın sahip olduğu bu kudret ve sıfatları tasvir ederken, irade ve irade hürriyetine dayanarak "*başlıca bu iradedir ki, bana Tanrının suret ve müşabehetini taşıdığını bildiriyor,*"²⁷⁷ demektir.

İnsanı, merhalelerden geçirerek yaratmış olan Allah, organik özelliklerinin üstünde şahsiyet, ruh, şuur sahibi yaptığı insana, kendi kudret ve sıfatlarından pay verircesine onu konuşan, bilen, irade sahibi olan, iradesini hür olarak gerçekleştirebilen .. vb. sıfatlarla donatmıştır. Yarattığı kainatı insana emanet eden Allah, bir yandan, pek çok olumlu meziyetlerle donatılan insanın, bir yandan da olumsuz meziyetlere de sahiptir. Ancak yine de, insanı, bir gaye için yaratmış ve o gayeyi gerçekleştirmek için herkese belirli bir ömür takdir etmiştir.²⁷⁹

f- İlmî Hakikatler:

Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın, ilmi hakikatlere ait zikrettiği ayetlerin, dinin temel hükümlerini bildiren ayetlerden daha fazla olduğunu görmekteyiz. İlmî hakikatlere ışık tutan ayetlere bakıldığında Allah insanları devamlı bir şekilde kainatta olup bitenleri ibret nazarı ile seyredilmesini istemektedir.

*"Gökte ve yerde olan şeylere bakın."*²⁸⁰

*"Yeryüzünde gezip dolaşın da Allah'ın mahlukatı nasıl yarattığına bakın."*²⁸¹

*"Başlarının üstündeki göğe bakmadılar mı? Biz onu nasıl bina ettik ve nasıl tezyin ettik."*²⁸²

*"İnsan neden yaratıldığına bir baksın."*²⁸³

²⁷⁵ Bakara, 31-34.

²⁷⁶ Aydın, Yaratılış ..., s. 125.

²⁷⁷ Descartes, Metafizik Düşünceler, çev., Mehmet Karasan, İst., 1962, s. 179.

²⁷⁹ Ahzab, 72.

²⁸⁰ Yunus, 101.

²⁸¹ Ankebut, 20.

²⁸² Kaf, 6.

²⁸³ Tarık, 5

“Güneş aya yetişemez, gece gündüzü geçemez. Hepsi birer felekte yüzerler”²⁸³

İşte, bu ve bunlara benzer Kur'an-ı Kerim ayetleri, insandan, bütün ilimlere ait, prensiplerin ve kanunların keşfedilmesini ve onlardan faydalanılmasını istemektedir. Bu keşiflerden faydalanmasını öğrenen insan, dünyada yaşamasının ve bütün bu ilimlerden elde edeceği imkanların asıl amacının, **hidayet, dünya ve ahiret saadetinin** kazanılması için olduğu belirtilmektedir.²⁸⁴

Kur'an-ı Kerim, dikkatleri, yaşadığımız dünyaya ve uzayda olup bitenlerin üzerine çekerek, insanların bunları ibretle seyretmesini istemektedir. Kaniatın üzerine çevrilen gözlerin sadece “bakmak” için değil baktıklarını “görmeye” çağırılmaktadır. Dolayısıyla ibret nazarıyla kainatı seyreden insanın Allah'ın gücünün ve kudretinin büyüklüğünü anlayacağına vurgu yapılmaktadır. Böylece insan, kainattaki yerini tespit edecek ve hayatına ona göre yön verecektir.

Ancak, insanların inanmadıklarını, Allah'ın bu denli azameti karşısında saygı ile eğilmediklerini ve dolayısıyla da Kur'an-ı Kerim ifadesi ile **hüsrana** uğradıklarını belirtmektedir.

Bilindiği gibi, düşünce tarihi boyunca kainatın yaratılışı, varlık, oluş gibi konular, insanların zihinlerini meşgul etmiş, yaşadığı çevreden edindiği bilgilerle yetinmeyip kainatta olup bitenler hakkında bilgi edinmek istemiştir. Ancak bu bilgilerin hepsi insan düşüncesinin ürünü olduğu için, belirli bir süre ve belirli noktadan sonra doğruluğu ve geçerliliği ortadan kalkmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu hakikatlerin böyle bir durumla karşı karşıya kalması mümkün değildir. Çünkü o, “**içinde hiç şüphe olmayan**”²⁸⁵ bir kitap olarak karşımızda durmaktadır.

Kur'an-ı Kerim, **astronomi** ilminin konularını teşkil eden ilmi hakikatlerden bahsederken, kainatın yaratılışına, dünyanın oluşumuna, dünyanın döndüğüne ve yuvarlak olduğuna, samanyolu galaksisi içerisindeki her gezegenin kendi yörün-

²⁸³ Yasin, 40.

²⁸⁴ Balaban Rahmi, İlim -Ahlâk-İman, Ank., 1974, s. 63.

²⁸⁵ Bakara, 2.

gesinde hareket ettiğine, uzayın genişlediğine, ayın hareketlerine ve onun aldığı şekiller hakkında ilmi gerçekler sunmaktadır.

Dikkatleri dünya üzerine çekerken, **jeolojinin** ve **botaniğin** konularını teşkil eden pek çok ilmi hakikatlere dikkat çekerken, yeryüzünde dengeyi sağlamak için dağların yaratılmasından, kömürün, petrolün, oksijenin, suyun madenlerin yaratılması konusuna kadar pek çok alanda ilmi hakikatlerden bahsetmektedir.

Ayrıca, fiziğin, biyolojinin, psikolojinin, antropolojinin tıbbın, kriminolojinin ve daha pek çok ilmi alanın konularını kapsayan ilmi gerçekler sunmaktadır.²⁸⁶ Kur'ani hakikatler ile ilmin verileri arasında bir farklılığın olmadığı, aksine paralellik arz ettiği, günümüzde ilim ve fikir erbabının dilinden düşmeyen bir konudur.²⁸⁷ Ancak, Kur'ani hakikatlerin anlaşılması hususunda İnsanlar, bu gibi konulara ışık tutan âyetleri, kendi dönemlerinde geçerli ilim ve kültür seviyelerine göre anlardı. Çünkü bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim'de manası kolay anlaşılabilir ayetler var olduğu gibi, birden çok manaya gelebilen ayetlerde mevcuttur. Her çağda Kur'ani hakikatleri anlamaya çalışan insanlar, kendi çağının ilmi seviyesine ve kavrayışına göre anlamaya çalışmışlar, Kur'an'ı hakikatleri insanların anlayacağı seviyede sunmaya gayret etmişlerdir.

Geçmişte Kur'an-ı Kerim ile sıkı münasebet kuranlar, bunun sonucu olarak köklü ve büyük bir medeniyet oluşturmuşlarken, aynı münasebeti kurmakta bugünün insanının zorluk çekmekte olduğuna şahit olunmaktadır.

Müsbet ilim sahalarında araştırmalar yapan ve buluşlar gerçekleştiren alimler, aynı zamanda ileri derecede dini bilgiye sahip insanlar olup, din ile bilimi birlikte götürmekle meşgul idiler. Yani, okuma yazma, fizik, kimya, matematik, biyoloji, astronomi sahalarında çalışırken ibadet eder gibi hareket ettikleri görülmektedir. İnsanların, bunları yapmalarının tek gayesinin ilâhi marifeti elde etmek olduğuna şahit olunmaktadır.

Günümüzde, insanlar Kur'an'ı hakikatlerin anlaşılması hususunda, hak dine uymayan ve Kur'an'ı gerçeklere ters düşen bir tavırla hareket ettikleri görülmek-

²⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Kırca Celâl, Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri, İst., 1989, s. 57, vd. Nurbaki Haluk, Kur'an-ı Kerim'den Âyetler ve İlmi Gerçekler, Ank, 1993.

tedir. Şöyle ki, Kur'an ve ilimler münasebetinde bugün Kur'an mevcut ilimlerin peşinden koşturulmakta ve ilimlere Kur'an tabi kılınmaktadır. Ayrıca ilimler Kur'an'dan, dinden ve imandan ayrı sayılarak müstakil görme gibi bir hataya düştüğü gibi, Kur'an, adeta bir fizik, kimya, astronomi veya bir tıp vb. kitabı olarak görülmeye çalışılmaktadır. Bugün, her hangi bir ilmi meselede “**Kur'an bunu anlatıyordu**” deyip Kur'an'dan delil bulmaya çalışmak, ille de pozitif ilimlere Kur'an'ı teyit ettirmek ve her yeni buluş karşısında, “**Kur'an'da bu da vardı,**” “**şu ayet şununla ilgiliydi**” gibi iddialarda bulunmak, ilimler karşısında içine düşülen bir kompleksin ve Kur'an'ı ikinci derecede görmenin ifadesi olduğu kanaatindeyiz.

g- İnsanlar Arası İlişkiler (Ahlâk)

Özellikle son on yılda nazil olan ayetler incelendiğinde Kur'an ın ilgilendiği ana konu, **insan davranışlarıdır**. Kur'an-ı Kerim'e göre Allah ve ahiret inancı olmadan hiç bir ahlâk sisteminin gerçekçi olması mümkün değildir. Hatta Kur'an-ı Kerim, maddi ve manevi kalkınma için gerekli ahlaki değerlerin bağlanacağı noktanın ön şartı olarak, bu iki inancı kabul etmektedir. Aynı zamanda Kur'an'ın insanı doğrudan ve önemle yükümlü kıldığı Allah'a kulluk görevini teşkil etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygambere vahyedilen hakikatlerin özü, insanın bu dünyadaki davranışlarını ilgilendirmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de, tekrar tekrar insana **fiillerinin sonuçları** hatırlatılır. Allah, insandan iyi, adaletli, merhametli ve muttakî olmasını ister.²⁸⁸ Hırsızlık, zina, öldürme gibi günahlar yanında iyi ve kötünün genel kaideleri, Allah'ın iradesine uygun şekilde yaşamının gerekliliği ve bu iradeye muhalefet etmenin sonuçları da Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinde zikredilmiştir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de en önemli ifade “**Takva**”²⁸⁹ kavramıdır. Kur'an-ı Kerim, insanı, sürekli olarak takvayla yaşamaya çağırır.²⁹⁰

²⁸⁷ Bkz. İlim ve Din, editör: Prof. Dr. İrfan Yılmaz, İst. 1998, c.I, s. 61.

²⁸⁸ Nahl, 90.

²⁸⁹ Bkz.Cebeci Lütfullah, Kur'an'a Göre Takva, İst, 1991, s. 46.

²⁹⁰ Bakara, 2-5, 45-46. Nur, 52,

Kur'an-ı Kerim'e göre insanın Allah'a karşı ahlâki sorumlulukları vardır.

- Allah'a karşı saygılı olmak,
- O'nu sevmek ve onu anmak,
- O'na şükretmek,
- İçten bağlı olmak,
- Bağışlanma dilemek,
- Allah'a dua etmek,
- O'na güvenmek ve dayanmak gibi olumlu sorumlulukların yanında **insanın Allah'a karşı olumsuz ahlâki davranışları da vardır.**

- Allah'a karşı büyüklenmek, ve Ondan kendini müstağni görmek,
- O'na karşı nankörlük ve düşmanlık göstermek,
- Allah'tan ümidini kesmek,
- Allah'ı ve ismini istismar etmek,
- Dinde aşırı gitmek gibi olumsuz davranışlar da vardır.

Zaman zaman, bazı insanlar çeşitli sebeplerden dolayı bilerek veya bilmeyerek bu gibi davranışlara girebilmektedirler. Özellikle, dini bilgisi veya yaşayışı az olan insanlarda görülen bu gibi davranışlar daha bariz bir şekilde gözlenmektedir. Başlı sıkıntıya girince, önceleri fakir olup sonra zengin olunca, çok sevdiği bir yakını ölünce veya bir musibet başına gelince vb. konularda insan Allah'a isyan derecesine varan davranışlarda bulunabilmektedir. Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'de, insana ve çevresine karşı ahlaki sorumluluklarını hatırlatan pek çok ayet bulunmaktadır. Bu ayetlerin bir kısmı insanın ahlaki davranışlarının olumlu yönlerini ele alırken, bir kısmı da olumsuz yanlarını ele almaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de zikredilen ahlakî kurallar, İslâm hukukunun temellerini oluşturur. Hukuk kurallarının bir kısmı, tamamen açıklandığı gibi, bir kısmı na da örtülü olarak temas edilmiş, genel çerçeveleri Kur'an'da mevcuttur. Bunlar da, hukuksal alanı ilgilendiren yönüyle **sünnet, icma ve kıyasla** açıklanmıştır.

h- İnsan Hakları:

Kur'an-ı Kerim'in temel gayreti, yeryüzünde ahlakî bir toplum oluşturarak bu toplum vasıtasıyla insanlığın temel değerlerini korumaktır. Biz buna **insan hakları** diyoruz. Kur'an-ı Kerim'e göre temel hak ve özgürlükler içerisinde başta;

inanç ve düşünce özgürlüğü gelmektedir.²⁹¹

Hak dine göre özgürlük, insanın hem fiziki ve hem de manevi olarak özgür olması demektir. Hak dinin hiç bir zaman düşünceyi düşünce olarak yasaklamadığını görmekteyiz. Bu nedenle hak dinin en önemli özelliklerinden biri, fikir suçunun olmayışıdır.

İnanma ve inanmama konusunda Allah'ın Kur'an-ı Kerim'de ifade ettiği hakikat dikkat çekmektedir. *“Gerçek Rabbindedir. Dileyen inansın, dileyen inkâr etsin.”*²⁹²

Bu ve buna benzer çeşitli ayetlerden anlaşılacağı gibi hak din, insana inanç ve düşünce özgürlüğü tanımıştır. Bu özgürlüğü kısıtlama yetkisini peygambere dahi tanımamış olup zaman zaman Hz. Peygamber'i uyarmayı da ihmal etmemiştir. *“De ki, ey insanlar, size rabbinizden hak gelmiştir. Artık kim hidayeti kabul ederse, o, ancak kendi faidesi için hidayete ermiş olur, kim de saparsa o da yalnız kendi zararına sapmış olur. Ben sizin başınızda bir bekçi değilim.”*²⁹³ Bu ayetten de anlaşılacağı üzere, inanmak, insan için bir kısıtlama değil, aksine bir özgürlüktür. Bu konuda Eflatun'un şöyle düşündüğünü görmekteyiz. *“Tanrıya boyun eğmek, ölçülü davranmaktır. İnsana boyun eğmek ölçsüzlüktür. Akli başında kimselerin kanunu Tanrı, akılsız kimselerin kanunu zevk ve sefâdır.”*²⁹⁴

Kur'an-ı Kerim'de zikredilen diğer haklar ise şunlardır;

- Yaşama hakkı,²⁹⁵
- Aklını ve onurunu koruma hakkı,²⁹⁶

²⁹¹ Yunus, 99, Ğaşıye, 21-22..

²⁹² Kehf, 29.

²⁹³ Yunus, 108. Ayrıca bkz. Bakara, 256, Yunus, 99, Kehf, 29,

²⁹⁴ Eflatun, Mektuplar, çev. İ. Şahinbaş, İst. 1962, c. VIII, s. 75.

²⁹⁵ Nisa, 92, İsra, 31.

- Neslini ve iffetini koruma hakkı,²⁹⁷
- Mülkiyet hakkıdır.²⁹⁸

Kur'an-ı Kerim, **kadın haklarını** da göz ardı etmemiş, Kur'an'ın ilk muhatap olduğu toplumda hiç bir değere sahip olmayan kadın, gerçek yerini ve değerini hak din ile bulmuştur. Hak din, kadına, evlenirken mehirlerinin verilmesi, boşanırken nafakasının verilmesi gibi haklar tanımıştır. Kadın, evin geçimine ve masraflara katılmaya zorlanamaz. Kocasını öldürünce, miras alma hakkı vardır. Ayrıca, çalışma hakkına, malını dilediği gibi harcama hakkına ve boşanma hakkına da sahiptir.²⁹⁹

Kur'an-ı Kerim, toplumun her alanında **sosyal adaletin sağlanmasını insan haklarını ve eşitliği arzulamaktadır**. Hatta, Kur'an-ı Kerim'in sosyoekonomik adalet ve temel insan hakları eşitliğini vurgulaması, daha henüz ilk nazil olan ayetlerinde bile açıkça görülmektedir. İşte bütün bunlar Kur'an'ın insan hayatının şahsi ve toplumsal alanına kanun koymasından kaynaklanır.

Hatta tamamen dini emirler olan *İslâm'ın beş esası* bile sosyal adaleti, ve insan eşitliğine dayalı bir toplum kurmayı hedeflemektedir.³⁰⁰

İşte, insanın ferdi ve sosyal hayatına, teorik ve pratik düşünce sistemine bu derece hitab eden Kur'an-ı Kerim, İslâm düşünce tarihi boyunca müslüman filozofların da fikirlerinin şekillenmesinde çok önemli ve belirleyici unsur olmuştur. Biz bu unsuru, eski kültürlerden İslâm'a giren yabancı düşünceleri İslâm düşüncesi bünyesinde **tevhid** inancıyla uyuşturma çabalarında görmekteyiz. Yaşadıkları dönem içerisinde filozofların kaleme aldıkları gerek halka yönelik eserlerinde olsun, gerekse felsefi eserlerinde olsun genellikle Kur'an-ı Kerim'in genel karakteristik özelliklerine sadık kalmaya çalıştıkları görülmektedir. Ancak bunun

²⁹⁶ Hucurat, 11.

²⁹⁷ İsra, 32, Nur, 19.

²⁹⁸ Kur'an-ı Kerim'e göre mutlak malik Allah'tır. O, her şeyin sahibidir. O, denemek maksadıyla kendi mülkünden insanlığa da bir cüz olarak vermiştir. Bu nedenle Allah'ın verdiği bu malı insan dilediği gibi dilediği yere harcayamaz. Malını tüketirken savurganlık yapamaz. İhtiyaç fazlası malını ihtiyaç sahiplerine vermesi tavsiye edilir.

²⁹⁹ Karaman Hayreddin, *İslâm'da Kadın ve Aile*, İst., 1995, s. 45.

³⁰⁰ Fazlur Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. A. Açığenç, M.H. Kırbaoğlu, İst. 1990, s. 93.

yanında, Kur'an-i düşünce sisteminin fikri müsamahasından istifade edenler kendi fikirlerini Kur'an'a dayandırarak Kur'an'i düşünce sisteminin çok ötelere de meseleyi götürmüşlerdir. Bunlar, İslâm düşüncesi bünyesinde sapık cereyanlar denilen akımlardır. Filozoflar aynı zamanda bu gibi fikirlerle de mücadele ederek çeşitli risaleler yazmışlardır.

Kur'ani hakikatlerin açıklanmasında ve bunları insanlara anlatma hususunda filozofların ve mutasavvıfların metotları birbirine yakındır. Ancak, halkın Kur'ani düşünce sistemine yaklaşımı bunlardan farklıdır. Şimdi, filozofların Kur'ani gerçeklerin anlaşılması hususunda değerlendirmelerini ele alalım.

1- FİLOZOFLARIN DEĞERLENDİRMELERİ:

İslâm düşüncesinde iz bırakmış, o düşünceye yön vermiş müslüman filozoflar, Kur’ani ve felsefi hakikatlerin anlaşılmasında insanların çeşitli kategorilere ayrıldıklarını beyan etmişlerdir. Filozofların genel kanaatlarına göre insanlar, genelde **halk ve aydınlar** (avam ve havas) diye iki sınıfa ayrılmaktadır. Onlara göre bu ayrımı yapmanın çeşitli sebepleri vardır. Başta, **insanların ilim ve kültür seviyeleri, zeka ve kabiliyetleri**, bu gibi hakikatleri anlamada eşit seviyede olmadıklarını kabul etmişlerdir. Bu nedenle filozofların, Kur’an-ı Kerim’in kullandığı anlatım ve ifade tarzına benzer sembolik ifadeleri, veya halkın anlayabileceği kolay anlatım usulleri kullandıkları görülmektedir. Özellikle, halka yönelik yazdıkları eserlerin anlaşılması için aynı metodla hareket etmişlerdir. Biz, çalışmamızın amaçlarına ışık tutan filozofları ve ekolleri zikredeceğiz.

1- İhvan-ı Safa:

İhvan’ın felsefi ve dini hakikatlerin anlaşılmasında göze çarpan en önemli husus, felsefe ve dini uzlaştırma çabalarıdır. Bunlar, peygamber ile filozofun vazifeleri arasında yakınlık tespit etmişlerdir.³⁰¹ İhvan’a göre imanın pratik tarafı ile ilgili olarak din, Arapça da bir reise, bir cemaatin itaat etmesidir. İtaat da ancak emirler ve nehiyeler olduğu zaman söz konusudur. Emir ve nehiye ise bir takım hüküm ve sınırlar koymaktadır. İşte, bütün bunlar “*dinin şeriatı*” diye adlandırılırlar.

İnsan, görünen **beden** ile görünmeyen **nefis** ten meydana geldiğinden, dinin hükümleri da buna uygun bir biçimde **zahir** ve **batın** diye iki şekildedir. Zahir olan, organlarla yapılan ameller, batın ise, kalplerde gizili olan inançlardır ve dinde esas olan da budur.³⁰² İman konusunda da aynı ayrımı yapan ihvan, dil ile

³⁰¹ İhvanu’s Safâ, Resail’u İhvanı’s Safâ, nşr. Butrus el Bustani, Beyrut, 1957, c. III, s. 340.

³⁰² İhvanu’s Safa, Resail, c. III, s. 30.

ıkrarı zahiri iman, kalp ile tasdiki de, batını iman diye kabul ederler.³⁰³ İhvan'ın Kur'an'ı zahir ve batın yorumlara tabi tutmaları en belirgin özelliklerinden biridir. Ayrıca, din alimlerini de batın ehli ve zahir ehli diye de ikiye ayırırlar.

İnsanları, dini kavrama ve yaşama bakımından üç kategoriye ayırırlar.

Birinci grup; dinin zahiriyle yetinenler. Bunlar insanların çoğunluğunu oluştururlar. İhvan, bu kategoriye kadınları ve çocukları da dahil eder. Bunlar sadece peygamberi ve onun getirdiklerini tasdik edip güçleri yettiğince onunla amel ederler. Meselâ, namaz, oruç, zekat gibi amelleri yaparlar, ilmihâl bilgilerini ve kıssaları öğrenirler bunları zahiri manası ile anlar ve tasdik ile teslim olurlar.

İkinci grup; orta tabaka diyebileceğimiz, ilk gruba nazaran **din ilimlerinde nispeten derinleşmiş olanlardır.** Bunlar, şeriatın zahiriyle amel ederler ama, batınına da kabul ederler. Kur'an'ın zahiriyle birlikte batınına da bakarlar, tefsir okurlar, tevil, muhkem ve müteşabihleri öğrenmeye çalışırlar.

Üçüncü grup ise, İhvan'ın en yüksek değer verdiği **havas gurubudur.** İlim ve amele sahip olan az sayıda kimseler olup, dinin sırlarına vakıf eşyanın hakikatine ermiş, hikmette derinleşmiş, ilimde rasih olanlardır.³⁰⁴

İhvan'a göre, Kur'anda geçen dini hakikatlerin çoğu, arkasında sembollerin bulunduğu sırlardır. Bunların hakikatını ancak Allah bilir. İlimde rasih olanlar anlar. Dindeki menasik, hep birer semboldür. Mesela, Hac'da ihram, telbiye, sa'y dan asıl amaç, onların görünen formal durumları olmayıp arkasındaki sırlardır. Bunu anlamayan kimse o hareketleri çocukça bulabilir. Kur'an'daki Huruf-u Mukatta'lar, alemin yaratılışı, ahiretle ilgili mizan, hesap, şeytan, bilgi ağacı, cennet, cehennem, gibi bütün metafizik temalar birer semboldür ve mecazi bir şekilde anlaşılmalıdır. Ayrıca İhvan, yalnızca İslâm dinin değil, diğer dinleri de araştırma ve inceleme konusu yaptıklarından dolayı bu dinlerin de zahir ve batın yönünü kabul ederek, lafızlarının zahiri, tevilinin de batını yönüne işaret ettiğini beyan ederler. Zahirlerini bilmek dünyayı, batınları bilmek de ahireti ilgilendi-

³⁰³ İhvanu's Safa, Resail, c. IV, s, 67-68

³⁰⁴ İhvan, Resail..., c. III, s. 511-512.

rir.³⁰⁵ Ihvan'ın hakikatı anlamada insanları üç kategoriye ayırmaları, diğer filozoflara nazaran bize biraz daha makul gelmektedir. Çünkü günümüz insanların çoğunluğu bu üçlü kategoriye teşkil etmektedir. Bunlar yalnız dini anlamada halk (avam), yarı aydınlar - Ihvan buna, orta tabaka demişti- ve aydınlar(havas) olarak değerlendirilebilir.

2-Farabi:

Dini hakikatlerin anlaşılması ve açıklanması hususunda Farabi, daha çok felsefi kavramlarla ve pek de açık olmayan bir üslup kullanarak yazmıştır.³⁰⁶

Farabi, dinin sembolik bir karakteri olduğunu söyler ve vahyi akıl ile açıklamak ister. Doğru anlaşılan din ile, gerçek felsefe ve doğru inanç ile, gerçek bilgi arasında bir çatışma olmadığını ortaya koymak ister.³⁰⁷

Farabi'ye göre, pek çok dini akide, sem'iyattandır. Akıl yoluyla ispatlanmayan hususlar olup, müminler bunları peygamberlerden duyduğu gibi kabul ederler.

Farabi'nin yaşadığı dönem, özellikle Mu'tezile ekolüyle birlikte pek çok kelâmî ve felsefi ekolün dini akideleri, akli yorum ve tevellere tabi tuttuğunu görmekteyiz. Bu durum, Farabi'nin fikri yapısına da yansımıştır.

Başta mucizeler,³⁰⁸ haşır, yeniden dirilme, sırat, mizan, ceza ve mükafat için olan hüküm günü, gibi sem'iyatı kabul etmek, dinin esaslarından biridir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan müteşabih ifadelerin yorumunda tevil meselesinde görüş beyan eden Farabi, Levh ve Kalem gibi sem'iyatla ilgili hususların tevili yapar. Ona göre Levh, üzerinde sözlerin kaydedildiği bir sayfa değildir. Bunlar, zapt, tescil ve muhafaza anlamlarında birer sembol olduklarından onları lafzi manalarıyla anlamak gerektiğini vurgular.³⁰⁹

³⁰⁵ Ihvan, Resail..., c. IV, s. 138. Krş., Ömer Ferruh, Ihvan-ı Safa, İsl. Düş. Tarihi içinde, c. I, s. 346.

³⁰⁶ Taylan Necip, İslâm Felsefesinde..., s.168.

³⁰⁷ Farabi, Tahsilu's Saade, (nşr. Cafer Ali Yasin,) Beyrut, 1981, s.98, Ara'u ehli'l Medineti'l Fazıla, nşr., A. Nasri Nadir, Beyrut, 1985, s. 61-63. İhsau'l Ulum, çev. A. Ateş, İst. 1986, s. 126,

³⁰⁸ Farabi'ye göre mucizeler tabiatüstü olmakla beraber, nübüvveti ispat aracı olarak gördüğü için tabiat kanunları ile çelişmediği görüşündedir. Bkzb. Farabi, es Semeretü'l Mardiyye, nşr, D.M.Dunlop, Leiden, 1890, s. 72.

³⁰⁹ Farabi, İhsau'l Ulum, s.132-133. Krş Taylan Necip , İslâm..., s.146.

Farabi'nin din ve dindarlık anlayışına bakıldığı zaman, kendi dönemindeki fikri hareketlerin sonucuna ve felsefi sistemine uygunluk arz eder. Ona göre gerçek dindarlık, en yüce varlık olan Allah'a, gelecek hayat ve ölüm ötesi cezalar hakkında doğru görüşlere sahip olmaktır. Yoksa, sadece alemleri bir Allah'ın idare ettiği, O'na tazimle, takdis ve tesbih edip, ibadet etmek gerektiği, insanın bu dünyada sevilen nimetleri terkettiği takdirde ölümden sonra büyük nimetlere kavuşacağı, aksi halde cezalandırılacağına ve büyük azabla karşılaşacağına inanmak şeklinde anlaşılan dindarlık, bir kısım insanların diğerlerini aldatmaktan hile ve sahtekarlıktan başka bir şey olamaz. Bunlar, sözü edilen nimetleri korkmadan açıkça mücadele ile elde etmekten acız olan insanların hile ve tuzaklarıdır. Bu gibi kimselerin bu yola başvurmaları diğerlerinin sahip oldukları nimetlerin hepsini veya bir kısmını terketmesini sağlamak için korkutmak ve dolayısıyla kendisine boyun eğdirerek onlara zahmetsizce sahip olmak içindir.³¹⁰

Farabi, alemdeki külli nizam için dinin pratiklerinde fert ve toplum için çok önemli faydalar olduğundan söz eder. Peygamber, halka, boyun eğme, Allah ve Resulünü hatırlama için namaz ve oruç, adalet, eşitlik, infak, fakirlere yardımı sağlayan zekat gibi ibadetleri tanıtır ve emreder. Bütün ibadetlerde nefis temizliği yönünde faydaları vardır.³¹¹

Farabi, felsefe ile dinin konularının paralellliğini ortaya koyarak insanların bunları anlamaları hususunda, seçkinler(havas) ve cumhur, halk (avam) ayırımını yapar.³¹² Farabi'nin böyle bir ayırımı, insanların kavrayış ve kabiliyetlerini göz önüne alarak yaptığını görmekteyiz. Çünkü, ona göre bir şeyi kavratmanın iki yolu vardır. Bunlar, ya mahiyetin akıl tarafından kavranması, ya da, ona uygun bir örnek yoluyla hayal edilebilmesidir (bu da sembolik anlatıma girer). Kabul ettirme de, iki yöntemle olur. Ya kesin kanıt metodu(burhan), ya da inandırma yolu(ikna) dır.³¹³

³¹⁰ Farabi, Arau Ehlil Medineti'l Fadıla, s. 160 vd.

³¹¹ Farabi, Şerhu Risale Zenonu'l Kebir, Haydarabad, 1349, s.49.

³¹² Farabi, Tahsilu's Saade, nşr. Cafer Ali Yasin, Beyrut, 1981, s. 86.

³¹³ Farabi, Tahsilu's Saade, s. 90, Arau... s. 147.

3-İbn Sina:

İbn Sina'nın, dini hakikatlerin anlaşılması konusunda sahip olduğu fikirlerin temelleri, İhvan-ı Safa ve Farabi'den kaynaklanmakta olduğunu düşünmekteyiz.

İbn Sina'ya göre, Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, ölüm ötesi hayat konularında insanlara herkesin anlayabileceği bir biçimde peygamber öğretir. Konumuz açısından İbn Sina'nın hakikatların öğretilmesi metodu konusunda onun nübüvvet fikrini araştırmak yeterlidir.³¹⁴ Çünkü ona göre nebi, önce Allah'ı tanıtır. O'na itaat etmenin mutluluk ve saadet, isyan etmenin de mutsuzluk getireceğini öğretir. Ancak, sıradan insanlar ebedi mutluluğun ne olduğunu anlayabilmeleri için, Peygamberin bunu halkın anlayacağı şekilde anlatmaları lazımdır. Bu nedenle peygamber, sembollerle anlaşılabilen misallerle anlatır. Çünkü, peygamberler bütün insanlara hitab ettikleri için bilgi ve düşüncelerini semboller ve imalarla ifade etmelidirler. İbn Sina, insanların inancının bozulacağından endişe eder.³¹⁵ Böylece Farabi'de olduğu gibi İbn Sina'da da dini hakikatlerin anlatılmasında herkesin anlayabilmesi için sembolik ifadelerin kullanılması konusunda selefleriyle hemfikirdir. Hatta, İbn Sina, filozofların ilâhi hakikatleri anlayabilmeleri için peygamberlerin sembollerini kavramaları gerektiğini ifade eder. Yunan felsefesinin büyüklerinin de düşüncelerini sembollerle ifade ettiklerini söyleyen İbn Sina, bizzat kendisi de sembol meselesini ele alır ve Nur Suresinin 35. Ayetini yorumlar. "**Allah, Semavat ve Arzın Nurudur...**" ifadesinde

Nur: *hayır ya da hayra ulaştıran sebep*, (Allah hayırdır ve her hayrın sebebidir.)

Semavat ve Arz: *her şey*, demektir.

Mişkat: *heyulani akıl ve nefsi natıka dan müstear olduğunu* belirtir.

Ayrıca, yine Kur'an da zikri geçen:

Kalem: *Cansız bir alet*, **Levh:** *düz bir şey*, **Kitabet'** de: *bir nakış olmayıp*,

Kalem: ruhani bir melek,

³¹⁴ İbn Sina, İsbatu'n Nubuvvat, nşr., M. Marmura, Beyrut, 1968, s. 46-47. Ayrıca bkz. Fazlur Rahman, İbn Sina, İsl. Düş. Tarihi içinde, c.II, s. 117. Krş,

³¹⁵ İbn Sina, İlahiyat, nşr., Anawati Said Zayed, Kahire, 1960, c. II, s. 441- 442. Necat, nşr., Macit Fahri, Beyrut, 1985, s. 340.

Kitabet: hakikatın tasavvuru diye anlaşılması gerektiğini ifade eder.³¹⁶

Mücerred hakikatları sıradan insanlara ve kitlelere kavratılmak için zaman zaman filozofların da başvurduğu bir anlatım tarzı olan bu sembolik ifade ve bir takım metaforlar, İbn Sina'ya göre din dilinin belirleyici özelliklerindedir. Esasen metafizik gerçekler başka türlü anlatılamaz. Meselâ, Allah'ın varlığı, mahiyeti, nefsin ölümden sonraki halleriyle alakalı bilgiler herkesin anlayabileceği biçimde sunulur. Nitekim ölümden sonraki hayatın mutluluğu veya mutsuzluğu maddi ve duysal olarak tasavvur eden avamın, bu anlayışını bütünüyle kaldırmak gerekli olmadığı gibi mümkün de değildir. Peygamberler sevapla iyiliğe teşvik, günah ve ceza ile kötülükten sakındırmak için öbür dünyaya ait mutluluk veya karşılaşacakları cezanın duysal haz ve elemeler şeklinde olacağını söylemek durumundadırlar. Yoksa insanlar, cisimsiz ve bedensiz bir nefsin haz ve elemesiz durumunu kavrayamayacaktır. Bunun için, Kur'an'da; "*Cennet de korku ve hüznün olmayacağı*" tarzında olabildiğince nefse ait hazlara işaret eden ayetler bulunduğu gibi, iri gözlü huriler, içinde ırmaklar akan cennetler, meyveler, atlas ve ipekten yataklar biçiminde insanların hislerine hitabeden ayetler de vardır.³¹⁷

İbn Sinaya göre, dini hakikatların anlaşılmasında böyle bir metot takip edilmeseydi insanları iyiliğe yönlendirip, kötülüklerden sakındırmak bakımından beklenen değişiklikler gerçekleşmezdi.

Dini hakikatların anlaşılması ve halkın bunlara tabi olmasında İbn Sina'nın düşüncesinde **Din-İbadet ilişkisi** önemlidir. Çünkü, filozofumuza göre Peygamberlerin tebliğ ettikleri akidelerin yer etmesi, Peygamberler öldükten sonra bu akidelerin unutulmaması, pratiklerinin bir meleke haline gelmesi, insanlarda ahiret hayatı ile ilgili korku ve ümitlerin canlı tutulabilmesi için bazı yollar göstermesi gerekir. Bunlar devamlı bir şekilde Allah'ı ve ahireti hatırlatan pratiklerdir.³¹⁸ Namaz gibi bir takım hareketler, oruç gibi bazı yasaklar şeklinde tezahür

³¹⁶ İbn Sina, Tis'u Resail, (fi'l ecranu'l Ulviyye), nşr, Emin Hilal, Mısır 1908, s.67.

³¹⁷ İbn Sina, İlahiyat C-3 S.442-443, Risale Adhaviyyeti fi Emri'l Meâd, nşr. Süleyman Dünya, Mısır, 1949, s, 96-97

³¹⁸ İbn Sina, Namaz Risalesi, çev. M.Hazmi Tura, İst. 1959, s.25.

eden ibadetlerin yanında, Hac ve Cihad gibi dini yaymaya ve güçlendirmeye ait emirler de bu faaliyetlere katılacaktır. İbn Sina'nın namaz hakkında yazdığı risalesinde, verdiği bilgiden namazla 'natık nefsin', ecranı felekiyyeye benzemesi olayı olarak görmektedir. "*Resulullah; "Namaz Dinin Direğidir" buyuruyorlar. Din; nefsi insaniyi şeytani bulanıklıklardan; beşeri hatıralardan süzmek ve temizlemek ve dünyaya ait kötü garazlardan; emel ve arzulardan yüz çevirmektedir.*"³¹⁹ Bu özellikleri kendinde en iyi bir şekilde toplayan din Hz.Muhammed'in tebliğ ettiği dindir. Çünkü din ve şeriatlardan farklı olarak halka en iyi tarzda hitap etmenin şeklini bularak akidesini güçlendirmesini bilmiştir.³²⁰

4- İbn Rüşd:

İbn Rüşd, kendini kelami ve felsefi tartışmaların ortasında bulduğundan yazdığı eserlerde felsefe ve din arasında uzlaştırma yapmağa çalıştığı görülmektedir. *Fasl ül Makâl fi ma beyne'l hikmeti ve 'ş Şeri'ati mine'l ittisal* adını taşıyan risalesi felsefenin din ile uyum içinde olduğunu göstermek amacıyla yazılmış ve felsefenin savunulmasının yapıldığı bir kitaptır. Filozofun felsefe ile din arasındaki uyumu dahiyane bir biçimde ortaya koyduğu kabul edilmektedir. İbn Rüşd'ün görüşüne göre felsefe bizzat din tarafından emredilmiştir veya en azından tavsiye edilmiştir.³²¹

İbnRüşd'ün eserlerinde kendinden önceki filozoflar gibi, insanların, dini hakikatleri anlayış ve kavrayışları bakımından, **avam** ve **havas** diye ikiye ayırdığını görmekteyiz. Hatta yazdığı eserlerinin bir kısmının metodu da buna uymaktadır. *Tehafutu't Tehafut* ile *Kitabu'l Keşf* isimli eserleri farklı zümreler için yazıldığı hemen göze çarpar. Şöyle ki, Tehafut, halkın anlayamayacağı felsefi kavramlarla ve ağır felsefi konuların anlatımıyla dolu özellikler sergilerken, Kitabu'l Keşf, basit, sade ve öncülleri az olan dini metodun örneğini ortaya koymaya çalışır.³²²

³¹⁹ İbn Sina, a.g.e., s.33

³²⁰ İbn Sina, Necat s. 341 vd.

³²¹ İbn Rüşd, Faslul Makal, çev. S.Uludağ, Felsefe-Din İlişkileri isimli kitabın içinde,İst.1985 s. 96.

³²² İbn Rüşd, Kitabu'l Keşf , a.g.e. içinde, s. 187, vd.

İbn Rüşd'e göre, insanlar iki yolla bilgi edinirler.

Bunlar, *tasdik* veya *tasavvur*dur.

Tasdik, Kur'an-ı Kerim'de üç şekilde geçer; *burhani*, *cedeli* ve *hitabi*, olur.

Burhan: Filozofların metodudur.

Cedel: Kelâmcıların metodudur.

Hitab: Sıradan insanlar (Avam)'ın metodudur. Çünkü halk tahayyül ehli olup, görüneni duyulanabilenle karşılaştırarak anlayabilir.

Hıtabi sözlerin sıradan insanlara dini anlatım metodu olmasına rağmen daha fazlasına gücü yetmeyen cumhura ve halk kesimine, sadece farz olan nass'ları zahiri manalarına göre anlamaları yeterlidir. Kavrayamayacakları şeyleri umum insanlar için yazmak caiz olmaz. İbn Rüşd'e göre cumhura tevili caiz görenler insanları ifsad etmiş olurlar. Halkı şeriattan geri çeviren ve saptıran kâfirdir.³²³

Kur'an-i hakikatlerin anlaşılması konusunda, Kur'an'ın, **zahirî** ve **batınî** manalarını kabul eden İbn Rüşd, Kur'an-ı Kerim' de zikredilen bazı konuların halktan gizli tutulması gerektiğini savunur. Bu gibi konuların "İlimde derinleşmiş olanlar" (er Rasihûn fi'l ilmi) onu bilmek gibi bir imtiyaza sahiptirler.

Düşünce sisteminde halkın dini inançlarının korunmasına büyük itina gösteren İbn Rüşd, halkın felsefe ve dinde nüfuz edilmesi güç olan konularla ilgilenmelerinin men edilmelerini savunur.³²⁴

Şeriatın ilk maksadının **havassa** (seçkin aydınlara) uyarıda bulunmayı ihmal etmemekle beraber **halk çoğunluğuna** önem vermektedir, diyerek dinin umum insanlar için olduğunu belirtir. Ancak dini hakikatlerin anlatımı ve metodu hususunda eserlerinde görüş beyan etmediği görülmektedir.³²⁵

³²³ İbn Rüşd, Faslu'l Makal, s. 153, vd..

³²⁴ İbn Rüşd Tehafut et Tahafut (Tutarsızlığın Tutarsızlığı) Çev.K.Işık-M.Dağ, Samsun, 1986, s. 193. Krş., .Kitabü'l Keşf, s. 178, vd.

³²⁵ İbn Rüşd, Faslu'l Makal , s. 151, ayrıca krş., Fahri Macit İslâm Felsefesi Tarihi, çev. Kasım Turhan İst.1992, s. 152.

5- İbn Tufeyl:

İbn Tufeyl, dini hakikatlerin anlaşılması hususundaki fikirlerini kendinden önceki filozoflardan farklı olarak, **Hay bin Yakzan** isimli felsefi bir roman yazarak ele almıştır. İbn Sina ile başlayan felsefi romancılık, Endülüs'te İbn Tufeyl'in eseriyle olgunluğa ulaştığını görmekteyiz. İbn Tufeyl'in romanına geçmeden önce, İbn Sina'nın Hay bin Yakzan'ı sembolik kahramanları hakkında kısa bir bilgi sunmak yerinde olacaktır. Çünkü bu romanın şahsiyetleri de birer felsefi sembolü temsil etmektedirler.

Bu romanda;

Hay bin Yakzân; Beşerüstü ruhu, yani Faal Akl'ı

İbn Sina'nın kendisi; Nefs-i natıkayı,

Arkadaşları; çeşitli duyuları temsil eder.³²⁶

İbn Sina ile İbn Tufeyl'in bu romanlarında isim ve felsefi sembolizmi kullanma yönünün dışında bir benzerlikleri olmadığı görülür. Yani her iki romanın konuları farklıdır.

İbn Tufeyl'in romanına göz atıldığında dini hakikatlerin anlaşılması hususunda belli başlı şu problemlere dikkat çekilmektedir.

- 1- İnsan kendi başına hiç bir eğitim ve öğretim görmeksizin tabiatı inceleyerek insani kâmil aşamasına ulaşabilir. Yani felsefi bir ifade ile, insani nefis, faal aklıla birleşebilir.
- 2-Gözlem, deney ve düşünme yoluyla elde edilen bilgiler, vahiy yoluyla gelen bilgilerle çelişmez. Yani felsefe ile din arasında tam bir uyumluluk vardır.
- 3- Mutlak bilgilere ulaşmak, bütün insanların üstesinden gelebileceği bir şey değildir. Hakikata ulaşmak ferdi bir olaydır.³²⁷

³²⁶ İslâm düşünce tarihinde İbn Sina ile İbn Tufeyl'in yanında felsefi ve sembolik hikayeciliğe İsraki felsefenin temsilcilerinden Sühreverdi el Maktül (öl, H. 587, M. 1191), Abdurrahman Cami, (öl, H. 808, M. 1492,) nin de aynı isimleri kullanarak eser yazdıklarını görmekteyiz. Bkz. B. Hüseyin Sıddiki, İbn Tufeyl, İsl Düş. Tar. İçinde, c. II, s. 150, Ayrıca Bkz. İslam Felsefesinde Sembolik Hikayeler 1, Derleme, İst., 1997, s. 23. v.d. A.M. Goichon, Le Recit de Hay İbn Yaqqan, D'Avicenne, s. 21.

³²⁷ İbn Sina İbn Tufeyl, Hay Bin Yakzan, nşr, Ahmet Özalp, İst. 1996, s. 55.

İbn Tufeyl'in romanının kahramanlarında şu semboller yer alır.

Hay bin Yakzan; filozof sembolünü

Salaman; din alimi sembolünü

Absal; sufi sembolünü temsil eder.

İbn Tufeylin romanında **tasavvufi** ve **dini** motifler kolayca göze çarpmaktadır.³²⁸ Hay ibn Yakzan, 49 yaşına gelinceye kadar yaşadıkları mutlak hakikate ulaşma çabası veya tasavvuftaki fenafillah mertebesidir. Bundan sonra ise, İbn Tufeyl'in üçüncü meselesi devreye girer. Bu mesele, roman kahramanının *toplumsal bir imtihandan geçme* olayıdır. Absal ile karşılaştıklarında, Absal'ın ona, bir peygamberden ve onun getirdiklerinin özelliklerinden bahseder. Hay'da bunları derhal kabul eder, ancak iki husus dikkatini çeker.

Birincisi; Allah'ın elçisi öte dünyaya ait açıklamalarında niçin *simgesel* bir dil kullanmış olup, gerçekliğini açıkça göstermekten kaçınmıştır. Çünkü bu durum, insanların somutlaştırma gibi, Allah'ın en uzak olduğu şeylere inanmak gibi bir tehlikeye düşmelerine neden olabilirdi. Aynı zamanda ödül ve ceza hakkında da gerçek dışı bir takım inançların doğmasına sebep olabilirdi.

İkincisi; Allah'ın elçisi açıklamalarını niçin *buyruklar* ve *kulluk görevleriyle sınırlandırmış*, dünya hayatına ilişkin bir takım konuları, mesela, mal biriktirmeyi, bol bol yeme içmeyi *mübah kılmıştı*. Çünkü insanlar bunlar nedeniyle batıl şeyler aracılığıyla batıl şeyler edinmeye çalışarak Allah'tan yüz çevirebilirlerdi.³²⁹

³²⁸ Meselâ, kendini emziren ceylanın çıkardığı sesleri taklit etmekle kalmayıp etraftaki diğer hayvanların da seslerini öğrenip taklit etmesi, Hz. Süleyman'ın hayvanların dilinden anlaması motifine dikkat çekilebilir. Kendisinde ilk uyanan duygunun utanma duygusu olması neticesinde ağaç yapraklarıyla avret yerlerini örtmesi, Hz. Adem'in cennetten ilk dünyaya indirilişi motifini görmekteyiz. Ölen ceylanın kokmasından dolayı ne yapacağını bilemeyince iki karganın kavga ederek birinin diğerini öldürüp sağ kalanın bir çukur kazarak üzerine toprak doldurmasından mezar kazıp ceylanı izine gömmesini Hz. Adem'in çocuklarından Habil ile Kabil olayını çağrıştırmaktadır.

Hay'ın belirli bir olgunluğa geldikten sonra, yeme içme konusunda vücudunu ayakta tutacak miktarda yemek ve bu ölçüyü aşmama çabası, **tasavvufi bir motifi** işlemektedir. Yine, Hay, şirkten kurtulunca, hem kendisi hem yer ve gökler ve içerdikleri şeyler, ruhsal biçimler, ve zorunlu varlığı bilen tüm özler tümüyle silinip yitinceye kadar Allah'ı katıksız müşahedeye ulaşmak için çalışmasını sürdürmesi, sonunda diğer varlıkların da kendi özünün de kaybolup tümüyle yok olması, tasavvufta **fena fillah makamının** çağrıştırmaktadır. Bkz. Hay bin Yakzan, s. 135 vd.

³²⁹ İbn Tufeyl, Hay b. Yakzan, s. 156.

Dikkat edilecek olursa Absal'ın anlattıklarına bakarak Hay, bütün insanları aynı seviyede hatta kendi gibi kalp gözü açık, ince kavrayışlı, eşyanın hakikatine ulaşmış seviyesinde zannetmekteydi. Bu da gösteriyor ki, Hay, henüz toplum tecrübesini yaşamamıştır.

Absal'ın geldiği toplumun durumunu anlatmasından sonra Hay, onun geldiği adaya giderek insanları uyarmaya, ulaştığı hakikatleri onlara anlatmaya karar verir. O, buna çok istekli davranır. Absal'ı da ikna ederek Absal'ın geldiği yere beraberce dönerler.

Hay'ın burada yaşadığı tecrübe, gerçekten onu hayal kırıklığına uğratar. Çünkü, insanlar kötü olmamakla beraber, yaratılışlarından gelen eksikliklerinden dolayı gerçeği, gerçeğe özgü yollardan aramamaktalar, araştırma yönüne gitmemekteydiler. Hatta gerçeğe ulaşmış insanlar vasıtasıyla da gerçeğe ulaşmak istemiyorlardı. Yani açıkçası gerçeğe ulaşmak gibi bir problemleri olmayıp gündelik işleriyle meşgul olmaktaydılar.

Bu durumdan çok etkilenen Hay, insanları araştırmaya koyulur ve her sınıf insanı gözden geçirir. Hay'ın halkın yaşayışı konusundaki tespitleri kendisinin hiç de alışık olmadığı bir durumdu.

Şöyle ki;

- Her sınıf insan kendi bilgisiyle yetiniyordu,
- Dünyaya istek ve meyilleri daha çoktu,
- Bencil isteklerini (heva ve heveslerini) kendilerine Tanrı edinmişler di,
- Dünya malı biriktirmek için birbirleriyle yarış ediyorlardı,
- Bilgiye ve düşünceye giden bütün yolları kapatmışlardı,
- Yaptıkları kötülükler kalplerini kararttığından dolayı, Allah'da onların kalplerini mühürlemişti,
- Kolay olmasına rağmen bütün güzel fiiller ikinci plana itilmişti.
- En iyi bildikleri şey, alışverişti ve bu sürekli Allah'ı anmaktan alıkoymaktaydı,

bu insanlardan namaz, oruç, hac, zekat ve benzeri yükümlülüklerden fazlasını beklemek mümkün değildir,

- Mal toplamak, yemek, içmek, cinsel ilişkide bulunmak,
- İçlerindeki kin ve nefret duygusunu başkalarını ezerek yatıştırmak,
- Mevki ve makam isteğinde bulunmak,
- Kitabın buyurdıklarını insanları aldatmak için yerine getirmek.

Hay'ın kitleleri saf kavramlarla aydınlatmada içine düştüğü kesin başarısızlık,-yukarıda Peygamberin getirdiklerine karşı kafasındaki soru işaretlerine nasıl cevap verileceği meselesini aydınlatmaktaydı. Hayy, böylece Peygamber'in tebliğini ve usulünü, bazı şeyleri halka göre açıklamadaki kavrayışına hakkıyla anlar. Ve her insanın yaratılmışlığındaki hikmeti de kavrar. Çünkü Allah'ın elçisi kitlelere hakikati saf haliyle anlatmak yerine, hissi alemlere ait sembollere başvururken, hikmetli bir davranış içinde olduğunu sezmişti. Çünkü halk için başka kurtuluş yolu yoktu. Onlara saf hakikat olarak sunulsaydı, kafaları karışır ve akıbetleri kötü olurdu. İnsanlar, çeşitli seviye ve kabiliyetle, farklı anlayışta yaratılmışlardır. Bu, bir bakıma cemiyet hayatının da bir gereğidir. Çünkü cemiyetteki iş bölümü farklı kabiliyetlerin üzerine kurulur ve işler.

Hay'ın yüce hakikatlara ulaşma istidadı gösteremeyen halkı, bulunduğu hal üzere yükümlülükleri ölçüsünde eğitime isteği, cemiyetin kurtuluşu kavuşturulması anlamında önemli bir mesajdır. Halk, dinin temelini öğrenerek, saf haline bağlı kalmalıdır. Onlar, yücelere ulaşmaya zorlanmamalıdır. Eğer zorlanacak olurlarsa, kötü sonuçlar doğurabilir. Bundan dolayı halka şefkat duymalı, dünyaya fazla meyletmeleri önlenmeli, istek ve arzularına uyarak hüsrana uğramalarına set çekilmelidir. Ancak bu yolla onlar, Kitabı sağ eline verilenlerden olurlar.

Bu eserde göze çarpan önemli özelliklerden biri de, toplumsal hayatın bütün problemlerini her yönüyle kuşatmasıyla birlikte, ince bir tasavvufi örgünün de hakim olduğu görülmektedir. Bu esere göre her insan felsefi hakikatlara ulaşma zorunda olmadığı gibi tasavvuf yolunda da ilerlemek zorunda değildir. Bu yüzden, bir toplumda felsefecilerin olması gerektiği gibi mutasavvıfların da olması gerekir. Kendilerini Allah'a vermiş grubun manevi makamlarından aldıklarını

halka, halkın kabiliyetleri ölçüsünde ulaştırmalıdır ve bu yolla, toplumu sürekli diri tutacaklardır. Bu eserde İbn Tufeyl, tasavvufi düşünceyi derinden işlemiş ve tüm varlıklara kadar uzanan bir gönül dilini temsil ettiğinin ipuçlarını vermiştir.

İbn Tufeyl'in bu romanına göre, açık bir surette felsefi eğitime, liyakat kazanmış, seçkin bir sınıfın katılması gerektiğine inanır. Ayrıca hakikatlerin anlatılması için en iyi yolun mecazi anlatımdan geçtiğini kabul ederek, saf hakikati, seçkinler (havas) anlayabilmektedir. Ancak halk ise bunları anlayabilmesi için sembolik ifadeler kullanılması gerekir.³³⁰

Din, ilâhi alemleri zahiri sembollerle tasvir eder. Çünkü halkın anlayışına uygun olması onların ruhlarını şevkle doldurması, onları fazilet ve maneviyata yöneltmesi için dini ifadeler, teşbihler ve mecazlarla doludur. Buna mukabil felsefe ise batını hakikatlerin bir ifadesidir.

İslâmi anlayıştan hareket eden bir eğitim felsefesi, cemiyeti ihmal edemez. Çünkü din ve dini hakikatler, ferden olduğu kadar toplumun da faziletli kılınmasını öngörür. Kur'ani erdem, içten şahısları olgunlaştırıp geliştirmek, dıştan da toplumu kucaklayıp yetiştirmek için vardır. İnsan, yaşadığı çevreden soyutlanamayacağı gibi, çevreyi, bencilliğin içerisinde yutan bir varlık olarak da görülemez. O, aynı zamanda tabiatla da bakış içinde yaşamalıdır. Tabiat, sanki Kur'an'ın bir açılımı, Tevhid'in bir tecellisidir. Bu yüzden tabiat, Hay'ın geçirdiği tecrübede olduğu gibi Kur'ani yolla okunmalı, anlatılmalı ve açıklanmalıdır. İnsan, Tabiat ve Allah arasında yekpare bir birlik söz konusudur. Hikmete dayalı tevhid akidesi, hayatı bir yüce gayeye bağlar. İnsanı tabiatın Allah'a ulaşmaya davet eder. Bu merhalede cemiyet de bir basamak olarak görülür. İşte İbn Tufeyl, Hay'ı böyle bir cemiyetin elemanı olarak görür. O, mutlaka İslâm'ın öngördüğü adaletli ve yüce bir düzenin hakim olacağına inanır. Bu yüzden Hay'ın şahsında topluma önder olan, tasavvufi ifade ile insani kamil diyebileceğimiz şahsiyeti tablolattırıldığını görmekteyiz.³³¹

³³⁰ İbn Tufeyl s. 187.

³³¹ Garaudy R. İslâm'ın Vadettikleri, çev. N.Uzel, İst., 1983, s. 100-106.

İbn Tufeyl'in Hay'ı, tek başına ıssız bir adada hayat sürmesini düşünmüş olması, İslâmi özün, zamanla gelenek ve adetlerle kaplanmış dış kabuğundan sıyrılmasını da temsil ettiğini düşünebiliriz. Toplumdaki sapmaların İslâmi olmayan kaynakların İslâm'a sızmasından kaynaklandığını çok iyi bilen İbn Tufeyl, önce, inancı sağlam ve duru bir şekle sokmanın gerekliliğinin üzerinde durduğunu görmekteyiz.

İbn Tufeyl'in, yukarıda zikrettiğimiz ada halkının yaşayışı konusunda çizdiği tablonun aynısının bugün bile geçerli olduğu görülmektedir. Garaudy, "*Bizim batı toplumunda insan rönesanstan beri yalnızlığa ve diğer insanlara karşı ilgisizliğe itilmiştir... Egoizm ve ferdiyetçilik bu toplumu rekabete dayalı pazar ekonomisinin en vahşi kapışmalarına kadar sürüklemiş, en güçsüz olanın, en duygusuz olan tarafından ezilmesine yol açmıştır... Bu sonu gelmeyen egoist istekler, ...mala ve servete sahip olmayan gençlerde, imrendirici reklamlar yoluyla isyan ve kanun dışı yollara düşme eğilimi doğurmaktadır*" der.³³²

İki ayrı çağda, iki ayrı mütefekkir, biri müslüman, diğeri gayrimüslim toplumda her ikisi insanların mala bakışları dile getirilmiştir. Görüldüğü gibi aralarında anlayış ve elde ettikleri sonuçlarda önemli bir fark görülmemektedir. Şu halde, insanlık var olalıberi derdi durumunda olan dünyaperestlik, İbn Tufeyl'in işaret ettiği, dini perspektifte, üstün insan yetiştirmekle aşılabilir.

Bu romanda en yüce hakikatleri anlamaktan aciz olan toplum, yine de kendi başına bırakılmış değildir. Onlar, dinin sınırları dahilinde gayret sarfedecekler ve itaat edeceklerdir. Çünkü onlar bu yönleriyle düşünüp derinleşmekten ziyade inanıp yaşamak mecburiyetindedir.³³³

Konumuzu ilgilendiren yönüyle, filozofların dini hakikatların anlaşılmasında gittikleri kategorik ayrımlara baktığımızda genelde birbirlerinden farklı şeyler söylemedikleri görülmektedir.

Felsefeci yönünün yanında, kelâmcılığı ve tasavvufçuluğu da ağır basan Gazalî'nin bu konudaki görüşlerine de kısaca temas etmek istiyoruz. Gazalî'nin

³³² Garaudy, a.g.e., s. 71-72.

³³³ Tozlu Necmettin, İbn Tufeyl'in Eğitim Felsefesi, İst., 1993, s. 68, vd.

geçirmiş olduğu fikri tekamül, hepimizin malumudur. Sonunda tasavvufta karar kılması kendisinin şahsi tercihidir. Ancak, eserlerine bakıldığı zaman Gazalî'nin de filozoflar gibi halkın bilgi edinme bakımından avam ve havas ayırımı yaptığına şahit olmaktadır. Ayrıca o, kelâm tartışmalarını halktan uzak tutmak için müstakil bir eser bile kaleme almıştır. *İlcamü'l Avam an İlmi'l Kelâm* olan bu eserin son bölümünde şu ifadelere yer vermiştir.

“Hak Teâla kullarına delile dayanmak suretiyle iman teklif etmemiştir. Onları mutlak inanmak ile mükellef tutmuştur. Bu noktada Hz. Peygamberden tevatür yolu ile gelmiş olan köylü, göçebe, bedevi araplara söylediği sözlerden; onlara iman ve islamı arz ve teklif edişinden ve onların da bunları kabul ile develerinin, hayvanlarının yanına dönmelerinden sureti katıyyede bilinmiş ve anlaşılmuştur. Çünkü, arabin avamından bir çoğu, iman edilecek esasların mahiyetleri üzerinde düşünmek, ispat delillerini kullanmak, ve tahkikine girişmek ile. Kısacası: istidlali iman ile mükellef tutulsalardı, onlar bir hayli zaman bulamıyacaktılar, bilemeyecekler, anlayıp idrak edemeyeceklerdi.”³³⁴

Aynı görüşlere benzer ifadeleri *El Munkızu min ad Dalal* isimli eserinde de görmekteyiz.³³⁵ Onun en mühim eseri olan ve isminden de anlaşılacağı üzere, *İhyau Ulumi'd Din* isimli eseri, insanların hem yeniden dine sarılmalarını sağlamak, hem de batıl fikirlerden korunmak için kaleme alınmıştır. İçerisinde, özellikle dinin pratik ve ahlâki yönünün önemle işlendiği, tasavvufi yönünün ağır bastığı insanların dini hakikatları anlamaları ve ona yönelmeleri için teşvik edildiği çok önemli kaynak olarak kaleme alınmıştır.

Sonuç olarak, filozofların da üzerinde durdukları iki önemli husus gözümüze çarpmaktadır.

Birincisi; *Kur'an-ı Kerim*, dini hakikatları ve özellikle gayb alemini ilgilendiren mücerret hususları anlatırken sembolik ifadelerin kullanılmasının

³³⁴ Gazalî, *İlcamü'l Avam an İlmi'l Kelâm*, Mecmuatü Resâil'i li İmam-i Gazalî, Beyrut, 1986, c. IV, s.118,

³³⁵ Gazalî, *el Munkız.*, çev. Hilmi Güngör, İst. 1990, s. 41.

kaçınılmazlığından söz etmişlerdir. Çünkü, zihinsel sorunların tartışılmasında ve ortaya konulmasında kullanılmasında sembolik terimlere ihtiyaç vardır. Özellikle dini konularda sembolik anlatımlar tasvir edici değil, daha çok telkin edici ve çağrıştırmacı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, eğer Kur'an'ın her ifade, cümle ve ibaresini, zahiri manasıyla alarak onun bir mecaz, bir istiare, bir temsil olması ihtimalini gözardı edilecek olursa, ilahi vahyin anlaşılması için onun gerçek ruhuna uygun hareket edilmiş olunmaz.

İkincisi; Dinin anlaşılmasında muhatapların durumunun göz ardı edilmemesi gerektiği hususudur. Bu da halkın eğitim ve kültür seviyelerinin farklılığına dayanmaktadır. Bu nedenle filozoflar insanları, avam, havas veya avam, orta sınıf ve havas diye kategorilere ayırmışlardır. Böylece filozoflar, dini ve felsefi hakikatların insanlara aktarılmasında bu kategorileri izlemişlerdir.

2- MUTASAVVIFLARIN DEĞERLENDİRMELERİ:

Başlangıçta, hareket noktaları, Kur'an-ı Kerim âyetlerine, Hz. Peygamber ve ashabının **zühd ve takva** hayatına dayanarak ortaya çıkan bir hareket olarak kabul edilmektedir.³³⁶ Ancak, daha sonraki asırlarda mecrasından saparak farklı bir inanç ve davranış sistemi olarak gelişmiştir. Tasavvuf tanımlarına bakıldığında, elde edilen sonuç, müslüman imanının bir boyutu, İslâm'ın derunî cephesi olarak tanımlanmaktadır.³³⁷ Hz. Peygamber'in zühd ve takvaya ışık tutan davranışları, vefatından sonra ashabı, ve ondan sonra gelenler(tabiün) tarafından devam ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir. İlk etapta, bu hareketin, bazı ferdi ve siyasi sebepleri olsa da, ortaya çıkış ve bozulmadan önceki durumu orjinaldir.³³⁸ Özellikle Hicri I. Asrın sonlarına doğru Arap ırkçılığının ön plana çıkarılmaya çalışılması, yönetimin lüks ve israf içinde yaşaması, halka karşı baskı ve zulmün artırılması, mezhep tartışmalarının ve taassubunun ön plana çıkması, bir kısım insanları, adı konulmamış bu harekete yönelmesine zemin hazırlamıştır.

Başlangıçta ferdi olarak gelişen tasavvuf, Hicri II. asrın sonlarında ve üçüncü asrın başlarına doğru diğer ekoller gibi şekillenmeğe, talebeler yetiştiren, zikir ve virdler tarif eden, ibadet ve özel hayata düzenlemeler koyan bir müessese haline gelmiştir. İlk dönemlerde sufiler tarikat kurmağa özenmiş değillerdi. Ancak, halkın hürmetini kazanan, yaşayışlarıyla örnek olan bu insanların etrafında sohbet halkaları oluşmaya başlamıştı. Sohbetlerinde, Kur'an-ı Kerim'e ve sünnete sahip çıkılmasından, dünyaya rağbetin azaltılmasından, lüks ve israftan kaçınılmasından bahsedilmekteydi. Bu gibi, dinin pratik ve ahlâki yönünün ön plana çıkartılmasını tavsiye eden sohbetler yapmaktaydılar. İlk etapta halk, bu tavsi-

³³⁶ Öztürk Y. Nuri, Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf, s. 27, İkbâl, İranda Metafiziğin Gelişimi, çev. M. M. Şerif, İst. 1970, s.56-60, Afifi Ebu'l A'lâ, et Tasavvuf, Sevretün Rûhiyye fi'l İslam, İskenderiyye, 1963, çev. Ekrem Demirli, Abdullah Kartal, İst. 1996, s. 61.

³³⁷ Bkz. Altıntaş Hayrani, Tasavvuf Tarihi, Ank., 1986, s.13. vd. krş, Ethem Cebecioğlu, Prof. Nicholson'ın Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri, A.Ü.İ.F.D. c. XXIX, Ank. 1987, s. 387-406.

³³⁸ Muhammed İkbâl, Tasavvufun ortaya çıkışını şu sebeplere dayandırmaktadır. a) siyasi huzursuzluklar, b) mutezilenin aşırı akılcılığı, c) mezhep tartışmaları, d) mezheplerin dini hayata ilgisizliği, e) aşırı

yelere uyma gayretine ve onlara benzeme çabasına girmiş oldu. Böylece, kendiliğinden o kimseler adına tarikatlar doğmaya başlamıştır.³³⁹

Bu dönemde her türlü itikadi, ameli, siyasi ve ilhadi fırkalar kendi görüşlerini Kur'an ayetlerine dayandırma çabasına giriyorlar ve ayetleri tefsir etmeye çalışıyorlardı. Hatta, ayetlerde görüşlerini bulamadıklarında ona yakın ayeti uzaktan yakından alakası olmayan tevillerle kendi görüşlerine uydurmaya gayret ediyorlardı.³⁴⁰

Bu durum karşısında, **bozulmadan ve gayesinden sapmadan günümüze kadar gelen** gerçek tasavvuf düşüncesinin tavrı, geçen bu süre içerisinde, geliştirilen müesseselerin ve düşünce sisteminin, Hak Dine bağlılık, Kur'an ve sünnete uyma gibi bir titizliğin üzerinde durmuşlardır. Bunu, yapılan tasavvuf tariflerinde de görmekteyiz. Çünkü, değişime ve bozulmaya uğramadan sürdürülen tasavvufi düşüncenin bünyesinde, mutasavvıfların yaptıkları hareketler, söyledikleri sözler, oluşturdukları müesseseler bütünüyle Kur'an-ı Kerim, veya Hz. Peygamber'in sözlerine dayandığı kanaatindeyiz.

Mutasavvıflar da, Kur'an-ı Kerim ayetlerini tefsir etmeye ve ondaki ilmi hakikatleri ortaya koymaya çalışmışlardır. Onların yaşadıkları tasavvufi hâl ve makamlarının zevk hallerine göre ayetlere çeşitli manalar vermişlerdir. Mutasavvıflar, Kur'an-ı Kerim ayetlerini yorumlarken kalplerine doğan çeşitli gizli bilgileri herkesin bilgi seviyesinin hazmedemeyeceği ve insanların yanlış bir anlayışa sevkedilebilecekleri korkusuyla **kapalı bir üslup ile, sembol ve işaret yolu ile ifade etmişlerdir.**³⁴¹ Bundan doğan tefsire de *İşari Tefsir* denmiştir.³⁴² Bize göre bu durum Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasının belki mutasavvıfların nezdinde doğru

zühhd fikrinin yerleşmesi. Bkz. İkbâl, İranda Metafizik'in Gelişimi, çev: M.M.Şerif, İst. 1970, s. 56-60. Krş, Nicholson Reynold, İslâm Sufileri, çev.(Heyet), Ank., 1978, s.5.

³³⁹ İbn Haldun Mukaddime c. II, s. 540. Bkz. Ateş Süleyman, İşârî Tefsir Okulu, Ank., 1974, s 13, vd.

³⁴⁰ Cerrahoğlu İsmail, Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller, Ank., 1968, s. 114-115.

³⁴¹ Bkz. Mesela, Fahrettin Razi Fatiha suresinin tefsirinde namazın ariflerin miracı olduğuna dair açtığı bir fasılda " o gün Rabbinin tahtını bunların da üstünde sekiz melek taşımaktadır (Hakka,17) ayetini de delil olarak zikredip sekiz sayısında burada zikretmenin caiz olmadığı sırlar vardır" şeklinde sözünü bağlamaktadır. F. Razi , Mefatih..., c. I, s. 276, geniş bilgi için bkz. Abdülhakim Yüce, Razi'nin Tefsirinde Tasavvuf, İzmir, 1996, s. 107.

³⁴² Ateş Süleyman, İşari Tefsir Okulu, s. 19.

bir gelişme olarak kabul edilse bile, halkın Kur'an-ı Kerim'i anlaması hususunda zorlaştırılmasının dışında bir katkı sağlamadığını düşünmekteyiz.

Ancak, yine de, bu konuda söyleyebileceğimiz olumlu gelişmeler arasında Kur'an-i hakikatları anlama ve yaşama konusunda müslüman zümreler içinde en çok mutasavvıfların titizlik gösterdiklerini söyleyebiliriz. Hatta, onlar, Kur'an-ı Kerim **tilâvetini** bile, ibadetin bir çeşidi saydıklarını görmekteyiz. Fakat, bu düşünce daha sonra Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasının önüne geçerek sırf sevap maksadıyla okunan bir kitap haline gelmesine katkıda bulunarak yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur.

Mutasavvıflara göre **hakikat**,

Şeriatın örtüsüyle gizlenmiş *batini mana*,

Şeriat ise, uzuvlar üzerine cari zahiri davranışları içeren *kural ve hükümler* olarak kabul etmektedirler.

Dolayısıyla, şeriatsız hakikate varmanın mümkün olmadığını, hakikatın ilk şartının dini hükümlerin kavranması ve titizlikle uyulmasından geçtiği konusunda hemfikirdirler.³⁴³ Aynı zamanda mutasavvıflar, dini, sadece zahiriyle anlamamışlar ve dinin emirlerini de sadece merasimden ibaret saymamışlardır. Dinde fakih olmayı ayetlerin zahir ve batın hükümlerini beraberce bilmeyi kapsadığı görüşünü paylaşmaktadırlar. Afifi bu konuda şöyle demektedir “...*bazı ilk dönem sufileri -sonradan şeriatın emirlerine lakaytlığa sebep olur korkusuyla- şeriat ve hakikat arası açılmasını diye şeriatın zahirine bağlılığı vurgulamışlardır.*”³⁴⁴

Mutasavvıflar, Kur'an-ı Kerim'den bilgi edinme hususunda zahir ve batın olmak üzere iki türlü manasından söz etmektedirler. Bu konuya geçmeden önce onların ilim anlayışlarına ve insanların sahip oldukları ilim yönünden mertebeleri konusundaki görüşlerine bakmak gerekir. İslâm düşüncesinde bilgi edinme yolları olarak kabul edilen, **sağlam duyular, doğru haber ve aklın** yanında mutasavvıflar **marifeti** de dördüncü bir bilgi kaynağı olarak kabul etmişlerdir. Öte yandan bilgiyi elde etme unsurları olarak **duyu organlarıyla elde edilen bilginin**

³⁴³ Eraydın Selçuk, Tasavvuf ve Tarikatlar, İst, 1997, s. 308. Afifi, Tasavvuf, s. 105.

³⁴⁴ Afifi, Tasavvuf, s. 105.

yanında Rabbanî eğitim yolu olan **keşf ve ilham** vasıtasıyla Allah'ın insanların kalbine bizzat attığı ilimdir. Birinci yolun mahallî akıl, ikinci yolun mahallî ise, kalptir.³⁴⁵ Kısacası, Kur'anî hakikatleri anlamada mutasavvıflar, **ilim, amel ve marifet** elde etme sırasını takip etmişlerdir.³⁴⁶

Mutasavvıflar, insanları, sahip oldukları ilim ve marifet itibarıyla;

- **Avam** (halk),

- **Havas** (nitelikli kişiler, umumiyetle sufi olmayanlar, alim bile olsalar avandan sayılır),

- **Ve havassu'l havas**(seçkinler, üstün niteliklere sahip kişiler, arifler), şeklinde üçlü bir ayırma tabii tutmuşlardır. Ayrıca ilmi de üçe ayırıp şöyle izah ederler.

Avama mahsus ilim(ilme'î yakın), sadece rivayetlerle yetinip ona bağlananların ilmi.

Kelamcılara mahsus ilim(ayne'î yakın), rivayetlerin yanı sıra akıl ve duyguları da kullanarak nazari ve istidlali yolla elde edilen bilgiyi ifade eder.

Suflere mahsus ilim(hakka'î yakın), keşf ve şühuda dayanan marifet ilmi.³⁴⁷

Mutasavvıflara göre, nasslardaki gizli manaları, ibadetlerdeki manevi ve gizli özü, varlık ve olayların arkasındaki sırları açıklığa kavuşturan **batın ilmi, gizlidir** ve onu avama açıklamak caiz değildir. Çünkü avam bu yüksek ilmi anlayamaz veya yanlış anlar. Bu yüzden ancak zeki, yetenekli, istekli ve kalp gözü açık kimselere öğretilir.³⁴⁸ Mutasavvıfların kastettikleri batını mana, dini hakikatlerin anlaşılmasında Kur'an-ı Kerim'in zahiri manası üzerine oturur ve ona bağlı olarak gelişir yani batını mana zahiri mana olmadan yakalanamaz.³⁴⁹

³⁴⁵ Gazali, İhya, c. III, s. 15.

³⁴⁶ Sühreverdi ebu Hafis Şihabuddin Ömer, Avarifu'l Maarif, (Tasavvufun Esasları) çev. H. K. Yılmaz, İ. Gündüz, İst. 1990, s. 34,

³⁴⁷ Hucvirî, Keşfu'l Mahcûb, çev. S. Uludağ, İst, 1982, s. 532. İbn Haldun, Şifau's-Sail li Tezhibi'l Mesail, çev. S. Uludağ, İst, 1984, s.172.

³⁴⁸ Gazali, İhya, c. I, s. 295.

³⁴⁹ Sühreverdi, Avarif, s. 25.

İslâm felsefecilerinde olduğu gibi, mutasavvıflar da, dini hakikatlerin bazılarına **sembolik açıdan** yaklaşmışlardır. Dini hakikatleri kabul etmede zahir ve batından söz etmiştik. Ancak, gerek ibadetlerin özünde gerekse Kur’ani hakikatlerin anlaşılmasında batını mana gerçeğinde İsmailiyye mezhebine veya Batını mezhebine benzer tarafı yoktur. Mutasavvıflar, özellikle **Hac** ibadetinde gerek mana, gerekse rükünleri açısından sembolik bakış açısına en yakın ameller olarak görürler.³⁵⁰

Mutasavvıflara göre, Kur’ani hakikatların anlaşılmasında her zaman Kur’an ifadelerini, kelime manalarıyla anlamak doğru değildir.

Bazı manalar vardır ki, bunları olduğu gibi anlatmak, insanlara zarar verir.

Bazı manalar da vardır ki açıkça anlatılmasında zarar yoktur.

Mutasavvıflar da **remz ve temsil** yoluyla anlatılmasını faydalı görmektedirler. Özellikle Kur’an-ı Kerim’de anlatılan **Hz. Yusuf kıssası, Hz. Hızır ile Hz. Musa buluşması kıssaları** üzerinde çok durmuşlar ve bu kıssalardaki kahramanların temsil ettiği sembolleri, insanın iç derinliklerinde aramışlardır.³⁵¹

Aradan geçen birkaç asır sonrasında tasavvufi düşünce orijinalliğini kaybetmiştir. Felsefi düşünceden Hint mistisizmine, Şamanizm’den Hıristiyanlığa kadar pek çok inanç ve düşünceyi bünyesine alarak kendi içinde eritmiş ve yeni bir vechesiyle tekrar ortaya çıkmıştır.³⁵²

³⁵⁰ Mutasavvıflara göre Hac ibadetinde yapılan davranışların hakiki yönü şu manaları ifade etmektedir.
a- **Haceru’l Esved’in selâmlanması:** Allah’a bey’a edip kulluk sözü vermek ve uzanan elleri bir daha nefis ve şeytanın hoşlanacağı yöne uzatmamak.
b- **Safa Tepesine varmak:** Kalb safâsını bulandıracak her şeyi terketmek,
c- **Safa ve Merve arasında koşmak:** Nefis heva ve şeytenden uzaklaşmada acele etmek.
d- **Arafat’a varmak:** Kabirden kalktıktan sonra mahşer meydanına varmayı hatırlamak.
e- **Şeytan taşlamak:** Bir daha şeytan ve nefsin isteklerine boyun eğmeyeceğine dair söz vermek.
... Tusi, el Lüma’, s.177.

³⁵¹ Kur’an-ı Kerim’deki **Yusuf Misali**, İnsan vücudundaki istidlali kalptir. **Kardeşleri**, beş dış duyu ile, beş iç duyu, gazap ve şehvettir. **Zeliha**, Ruh nuriyle aydınlanan, ruhun tesirini alan, fakat henüz nefsi Levvaine derecesinde aydınlanamayan nefsi Levvaine,... vb. gibi çeşitli semboller kurmuşlardır. Bkz. Kaşani Abdu’r Rezzak, Te’vilatu’l Kur’an, Mısır, 1283. C. I, s. 311-332. Geniş bilgi için bkz. Ateş Süleyman, İşari Tefsir Okulu, s. 309.

³⁵² **Felsefi düşünceden**, vahdet-i vücüt nazariyesi, sudur, göz nazariyeleri, ruhun mutlak varlığa erişmesi, simya ilmi gibi düşünceler felsefeden tasavvufa geçmiştir. Bkz. İbn Arabi, el Fütihat el Mekkiyye, yay. Haz. Nihat Keklik, İ.Ü.E.F. yay. İst. 1974, 2/b 409-411. Philip Hitti, Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, çev. Salih Tuğ, I-IV, İst., 1980., c. II, s. 666.

Mutasavvıfların, Kur'an-ı Kerim ayetlerine ve Hz. Peygamber'in sahih sünnetine uygun olmayan çeşitli fikirler ve uygulamalar geliştirdiklerine şahit ol-
maktayız. Mutasavvıfların Kur'an'dan anladıkları hakikatleri halkın anlayacağı
bir şekilde sunmaları ve onların anlamaları için çaba sarfetmeleri gerekirdi. An-
cak, gelişme, aksi yönde olup, çeşitli kültürlerin etkisinde gelişen düşüncelerin
ışığında Kur'an-ı Kerim yorumlanmaya çalışılmış ve dini hakikatler daha da anla-
şılmaz hale sokulmuştur. Bu husuta tespit ettiğimiz bir kaç örneği sunmak yerin-
de olacaktır.

Hak Dine göre, din, kolaylaştırılmıştır, **Dinde zorlama yoktur ve insanla-
ra takatının kaldırabileceği sorumluluklar yüklenmiştir.**³⁵³

Hz. Peygamber'in uygulamalarında da aynı kolaylığı sağlama çabasını
görmekteyiz. Çünkü, sahabilerin bir kısmı, Allah'ın farz kıldıklarından fazlasını
kendileri üzerinde farz kılıyor ve nefislerine eziyet ediyorlardı. Bu durum karşı-
sında Hz. Peygamber, bu davranışlarından vazgeçirmişti.³⁵⁴ ayrıca, bazı
sahabilerin bir kısım yiyecek ve içecekleri yememe kararı almalarına karşılık bu
sefer de vahiyle uyarılarak Allah'ın helâl kıldığı yiyecekleri kimsenen haram kı-
lamayacağını dolayısıyla helâlinden yiyilip içilmesi gerektiğini buyurmuştu.³⁵⁵

Tasavvufi düşüncede farz ibadeti dışında geliştirilen bazı ibadetler ve **çile**
denilen uygulamalar neticesinde ek sorumluluklar çeşitli zikirler ve virdler gelişt-
tirilmiştir. Bu durum, Hak dinine sonradan uyarlanan davranışlar olarak karşımı-
za çıkmaktadır.

Hint Düşüncesinden, Tenasuh inancı, Kainatın Tanrının tecellisi olduğu inancı, sayılarla ilgili i-
nançlar, bazı kalıntıları kutsal kabul etme inancı, fena beka gibi inançlar sayılabilir. Haydar Bammat,
İslam'ın Manevi ve Kültürel Değerleri, İst. 1977, s. 348. Gölpınarlı Abdülbaki, 100 soruda Tasavvuf,
İst., 1985., s. 42.

Şamanizmden, Şeyhlerin duyular ötesi alemle ilişki kurabilmeleri, gaybdan haber vermeleri, vecd
haline geçerek duyular ötesi alemlerle irtibat kurmaları, müzik aletlerini çalmak, sema, raks, çeşitli
vücut hareketleri, ilâhi gibi şeyler okuyup dinlemek, muskalarla kötülüklerden korunmak, gibi inanç
ve davranışlar geçmiştir. Bkz., Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s., 366. Abdülkadir İnan, Tarihte ve
Bugün Şamanizm, Ank., 1986, s. 79.

Bunun dışında **Hıristiyanlıktaki** süküt orucu, dünyadan el etek çekme, hulûl inancı, mehdi inancı,
tasavvufta yer almıştır. Bkz. Nicholson, İslâm Sufileri, s. 8. Köprülü, Türk Edebiyatında., s. 16.

³⁵³ Nisa, 65, Maide 6, Bakara, 185, Tevbe 91, Leyl 7.

³⁵⁴ Buhari, Nikâh, 1.

³⁵⁵ Maide, 87, 88.

Hak Dinine göre Allah, akılüstü, aşkın, nüfuz edilemeyen dünya gözüyle görülemeyen bir varlıktır.³⁵⁶ Halbuki, bir kısım mutasavvıflar, Allah'tan keşf ve ilham yoluyla bilgi aldıklarını onunla konuşup direktifler aldıklarını beyan edebilmektedirler. Ancak bir kısım mutasavvıfların keşf ve ilham yoluyla Allah'tan aldıkları ilmi, diğerleri, hakikata muhalif olduğunu söyleyerek kabul etmemektedirler.³⁵⁷

Hak Dinine göre, ahiret için çalışırken, **dünyadan da nasibinin unutmaması** gerektiği vurgulanır.³⁵⁸ Yani, dünya ve ahiret arasında dengenin kurulması tavsiye edilmiştir. Halbuki, halk dinine yönelik tasavvufi düşüncede mutasavvıfların uygulamalarında bu dengenin ahiret lehine bozulduğu ve hak dinin haram helal sınırını değiştirdiklerine şahit olunmaktadır. Hicri VII. yüzyıl sonrası ortaya çıkan tasavvuf hareketinde haram alanını genişletip helâl alanını daraltmışlardır. Dolayısıyla dünya hayatına önem vermeyen, fakir hayatı yaşamayı tercih eden, dünyada lezzet veren her şeyden kaçınmayı tavsiye eden, en önemlisi de bunları gerçekleştirmek için toplumdan uzak münzevi bir hayat sürülmesi gerektiği düşüncesinin hakim olduğu bir noktaya varılmıştır.³⁵⁹ Bu da halk dininde önemli yer tutmuş bir düşünce olup, insanları tembelliğe ve miskinliğe itmiştir. Ayrıca, fakir hayatı sürdürülecek diye müntesipler fakir ve sefalet içinde bırakılmışlardır.

Öte yandan, tasavvufi düşünce, dünya malına değer vermemeyi bu konuda sebeplere sarıldıktan sonra mütevekkil olmayı telkin etmiştir. Ancak, zilleti ve bunun karşısında duran maddiyata köleliği de şiddetle reddetmiştir. Ekonomik anlamda tasavvufi düşüncenin dünyaya karşı tavrı şöyledir:

Sahip olmamak değil, sahip olunan şeylere köle olmamaktır.

Yani sen her şeye sahip olduğun halde hiç bir şeyin sana sahip olmamasıdır. Bu aynı zamanda tasavvuftaki **fakr** düşüncesini de yansıtmaktadır.³⁶⁰ Fakat,

³⁵⁶ Enam, 103.

³⁵⁷ Güngör, İslâm Tasavvufunun..., s. 94. Karaman Hayreddin, İmam-i Rabbani ve İslâm Tasavvufu, İst., 1987, s. 36. İmam-ı Rabbani, Mektubat-ı Rabbani, çev. A. Kadir Akçiçek, İst., 1977, c. II, s. 1465,

³⁵⁸ Kasas, 77.

³⁵⁹ Ziyaeddin Serdar, İslâm Medeniyetinin Geleceği, çev. Deniz Aydın, İst., 1986, s. 29. Mevdudu, İhya Hareketleri, çev. A. Ali Genç, İst., 1986, s. 29-32.

³⁶⁰ Öztürk Y. Nuri, Kur'an ve..., s. 203.

halk ise bundan aksi bir düşünceye ve yaşayışa sapsmışlardır. Özellikle, *tevekkül, rızık ve kader* gibi, hak dinin önemli ve o derece istismara açık inanç konularında yanlış anlayışlara sahip olabilmişlerdir. Halk arasında aşırı kadercilik inancı, her şeyi kadere yükleme düşüncesi, rızık verenin Allah olduğu inancının yanında, çalışmadan tevekkül ederek, Allah'ın rızıklandıracağı inancı, halk arasında yaygın halde bulunmaktadır.³⁶¹

Tasavvufî düşüncenin, müslümanların toplumsal hayatlarının yanı sıra, ilmi ve fikrî hayatlarına bazı olumlu katkılarından da söz edilebilir.

Tasavvuf, bir halk hareketidir. Tarikatlara ait tekkeler, vakıflar, imaretler sosyal hayatın birer parçası olarak sadece insana değil, diğer canlı ve cansız varlıklara dahi hizmet sunmuştur. Anadoludaki *Fütüvvet teşkilatına bağlı Ahilik*, buna en açık misaldir.³⁶²

Mutasavvıflar **modern bilimin** temelini teşkil eden ilimlerle de meşgul olmuşlardır. Özellikle **kimya, astronomi ve tıp** alanında verimli çalışmalar yapmışlardır. Hatta İslâm bilim tarihinde kimya ilmi, mutasavvıflar tarafından geliştirilmiştir de denebilir. Hatta müslüman astronomların ve astrologların çoğu da mutasavvıflardan olduğu bilinen bir gerçektir.

Bunlardan, Caferu's Sâdık, Câbir ibn Hayyân'ı³⁶³ Zü'n-Nûn el Mısırî, Şahin el Halveti'yi kimyacılarından,

Abdurrahman es Sufi, Gazâli, Erzurumlu İ. Hakkı, astronomlardan,

Kutbettin Şirazi ve Akşemseddin tabiplerden sayılabilir.³⁶⁴

Bu zamana kadar müslümanların kurdukları devletlerin temelinde tasavvufî düşüncenin bu kavrayıcılığı yatmaktadır.

³⁶¹ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l Ahlâk ve Tathiru'l A'rak*, Beyrut, 1398, s. 160-161, Krş, Çağrıcı Mustafa, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*; İst. 1989, s. 25, v.d.

³⁶² Hatta, Fuat Köprülü, *Ahilik teşkilatının sadece bir esnaf cemiyeti olmadığını, inançlarını bu vasıta ile yaymaya çalışan bir tarikat olduğunu söylemektedir. Bkz. Köprülü Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ank., 1991, s. 213

³⁶³ Câbir, Sitrik ve nitrik asiti, ilk defa bulmuş, sülfürik asidi ilk defa hazırlamıştır. Ayrıca o, kimyada deney metodunu geliştiren ilk bilim adamıdır.

³⁶⁴ Bayraktar Mehmet, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, İst. 1989, s.45 v.d. Karakaş Mahmut, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler*, Ank. 1991, s.109, v.d.

Kur'ani hakikatların insanları ilme teşvik etmesi, gerek dini ilimlerin, gerekse müspet ilimlerin gelişmesini,

Yardımlaşmayı teşvik etmesi, vakıfların ve hayır müesseselerin kurulmasını,

Hastalara önem verilmesini teşvik etmesi, hastanelerin kurulmasını ve eczacılığın gelişmesini sağlamıştır.

Tarih boyunca halkın dini anlama ve yaşamalarında, buna bağlı müesseselerin kurulup geliştirilmesinde tasavvufun şüphesiz katkısı olmakla birlikte olumsuz yönde gelişmeler tasavvufun orjinalliğine gölge düşürmektedir.

3- UMUM İNSANLARIN DEĞERLENDİRMELERİ:

Kur'an'ın tek muhatabı insandır. Bilindiği gibi o, kıyamete kadar vaki olacak çağların ilâhi kanunlarını ihtiva eden bir kitaptır. Kur'an, bir yandan Mearic suresinin 19. Ayetinde; insanın psikolojik ve biyolojik açıdan zayıf yaratıldığından bahsederken, başka bir ayette de Kur'an'ın müminler için şefkat ve merhamet kaynağı olduğunu belirtmektedir.³⁶⁵ Öyleyse, Kur'an-i bir ifade ile, insanın ve insanların oluşturduğu toplumların yaşadığı ortamı barış ve mutluluk ortamına çevirebilmeleri için Kur'an'la gelişmeye ve mükemmelleşmeye ihtiyaçları vardır. Kur'an-ı Kerim olmadan bu ihtiyaçları tanımaları ve tamamlamaları mümkün görünmemektedir. Kur'an'ı Kerim'in, insan ve toplum hayatına hakim olabilmesi için **onun bir ihtiyaç olarak kabul edilmesinin** anlaşılmasından sonra başlar. İşte Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an'ı Kerim'e tabi olanlar, ilk günden itibaren müslüman toplumu olmaya hak kazanmışlardır. Çünkü, Kur'an-ı Kerim, Hz Peygamberin çevresindeki insanların bütününe hayatına hakim olmuştur.

Hz. Peygamber hayatta olduğu süre içinde her türlü meselelerde kendisine danışılan kişi konumundaydı. Hz. Peygamber'e sorulan sorulara verdiği cevaplarda, ya, **vahye dayanıyor**, ya, kendisi **ictihad ediyor**, ya da, nadiren de olsa **sahabenin ictihadına** göre hareket ediyordu. Yalnız, sahabe, yine de, her şeyini Hz. Peygambere danışmadan edemiyordu.

Hz. Peygamber döneminde halkın felsefi müzakerelere ve teferruata dair inceliklere pek alaka göstermedikleri görülmektedir. Belki de bunun sebebi, Maide suresinin 101 ve 102. Ayetleri sebep olmuş olabilir. Çünkü ayetler, gereksiz yere soru sormayı dolaylı yoldan eleştirmekteydi. *“Ey iman edenler, açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın. Eğer Kur'an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır. Allah onları affetmiştir. Allah çok bağışlayıcıdır acele-*

³⁶⁵ İsra, 82.

ci değildir. Sizden önce de bir toplum onları sormuş, sonra da bunları inkar eder olmuştur” ifadesiyle sahabenin bu tür soruları sormaya engel teşkil etmişti.

Hz. Peygamber, bazı meselelerin çözümünde **esnek davranmış** ve çözümünü mevcut duruma göre karar verilmesi amacıyla halkın tasarruf ve takdirine bırakmıştır. Zaten, gerek Kur’an-ı Kerim ayetleri ve gerekse Hz. Peygamber’in uyguladığı her mesele hakkında katı, değişmeyen bir takım kaideler koymuş olsalardı, Kur’an, sadece Hz. Peygamber’e hitap eden bir kitap olarak kalacaktı. Dolayısıyla daha sonraki nesiller, akıl yürütmekten ve değişen zamanın acil ihtiyaçlarına göre kanunlar geliştirmekten mahrum bırakılmış olacaktı. **Asr-ı Saadet** dönemi diye tanımlanan dönemde insanlar bu ruh ile hareket etmiş ve İslâm’ı böyle anlamışlardı. Bu dönemde insanların büyük bir kısmı İslâm’ın uygulamaya dönük ahlâki ve sosyal yönlerini ele almış ve yaşayışlarında da uygulamaya koymuşlardı.

Özellikle bu dönemin insanların dini ve sosyal yaşantıları, karşılarında müşühhas örnek olarak duran Hz. Peygamberi ve onun yakınlarını örnek alma gayreti görülmektedir. O dönem hakkında sağlıklı bilgiler veren araştırmaların ortaya koydukları eserlerin büyük bir kısmında halkın her hal ve hareketini **Kur’an ayetlerine, Hz. Peygamber’in sözlerine veya davranışlarına dayandırdıklarını** tespit etmişlerdir.³⁶⁶

Siyer kitapları, başta Buhari ve Müslim olmak üzere Hadis kitapları ve Hz. Peygamber ile Asr-ı Saadet dönemini anlatan eserler, insanların dini anlama ve yaşayışları ile alakalı çalışmamızın sınırları ve amacı açısından bize ipucu verecek niteliklere sahiptir.

³⁶⁶ Ashabın Allah yolunda katlandığı zorluklar, dinin yayılması ve yaşanması için yaptıkları cihad, arkadaşlarını cihada teşvik etmeleri, yiğitlikleri, cesaretleri, aldıkları kararlara harfiyyen uymaları, amirlerine itaatlerindeki titizlikleri, mali yönden yaptıkları fedakarlıklar, zühd ve takva hayatları, nefsanî arzulardan sıyrılmaları, yumuşak huylulukları, bağışlayıcılıkları, şefkat, merhamet, acıma duyguları, ar ve haya duyguları, tevazuları, cömertlikleri, belalara sabırları, şükredicilikleri, haramdan sakınmaları, Allah’tan korkmaları, dillerini boş sözlerden sakınmaları, birbirleriyle iyi geçinmeleri, öğrenmekten çok amel etmeye önem vermeleri, bid’atları reddetme hususundaki titizlikleri vs gibi konularda sahabe ve tabiun dönemini anlatan kitaplar mevcuttur. Başta Buhari ve Müslim olmak üzere sahih hadis kitaplarında da sahabenin faziletlerini anlatan bölümler açmışlar ve kitaplarında genişçe yer vermişlerdir. Bkz. İmam Abdu’l Vahhab Şa’ranî, Tenbihu’l Mu’terrin, çev. Ömer Temizel, İst.

Emeviler ve Abbasiler dönemine gelindiğinde yavaş yavaş sahabe ve tabiunun hayat sahnesinden çekilmesi, hayatta kalanların da gelişen siyasi olayları fitne diye vasıflayıp sessiz kalmaları neticesinde meydan, mezhep çatışmalarının ve siyasi kavgaların sahnesine dönüşmüş olduğu görülmektedir. Özellikle yöneticilerin ve bir kısım insanların bu durum üzerine daha çok gitmeleri, dini yaşayışlarında Kur'an-ı Kerim ölçü olmaktan çıkmış, mezheplerin ve siyasi fırkaların fikirleri ilk sırayı almıştır.³⁶⁷

Bu çekişmelerin, ister istemez halka da yansımaları söz konusuydu. Bu nedenle, bir takım insanlar, İslâm'ın uygulanamayacağı endişesine kapılmışlardı. Kısa bir süre sonra, İslâm fikhının fer'i yönü ve ferdi ibadet yönüyle ilgilendiler. Kur'an ve sahih sünnetten elde edilen ilim, yönetimden ayrılarak köşesine çekildi.³⁶⁸

Bu devirde yöneticilerin bozukluğu halka da yansımıştı. İlme gerekli önem verilmeyince, alimlerin ilme gerekli önem veremedikleri ve araştırmalar yapamadıkları görülmektedir.

- Kur'an okumak,
- Anlamak,
- Bir kısım ayetler üzerinde düşünüp ve kafa yormak,
- İnce fikir ve hikmetleri yakalamak,
- Güncel meseleleri ve önemli konuları Kur'an'a arz etmek,
- Çözüm yolları aramak,
- İlerisi için bilimsel çalışmalar yapmak,
- İnsanın yaratılış gayesi doğrultusunda yer yüzünü imar ve ıslah etmenin imkanlarını araştırmak... gibi,

1979. Krş, İbn Kayyim el Cevzi, *Zadü'l Mead fi Hedyi Hayri'l İbad*, Mısır, 1379, M. Yusuf Kandehevi, *Hayatu's Sahabe*, çev. Ahmet Mevlâni, Konya, tarihsiz,

³⁶⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, c. VI, s. 337, vd.

³⁶⁸ Gazali Muhammed, *Kur'an'ı Anlamada Yöntem*, Ank. 1993, s. 111-112.

hayati meseleler, insanların zihninin ve ilgi alanının dışında kalmaktaydı. Onların yerine **savaş hikâyeleri, kahramanlık destanları** daha çok ilgilendirmektedir.³⁶⁹

Halk arasında mezhep taasubundan kaynaklanan çekişmelerin sonu gelmemekteydi. Önceleri, siyasi nedenlerle başlayan ayrılıklar, zamanla itikadi nitelik kazanmakta gecikmez. Halk arasında sürüp giden bir sünni ve şii çekişmesi yaşanmaktaydı.

Özellikle, Abbasilerin ikinci döneminde halkın ahlâki yapısı iyice bozulmuştu.³⁷⁰ İdarenin zayıflığı nedeniyle bu dönemde bazı müslüman memleketlerde halk arasında ahlâksızlığın yaygın bir hale geldiği görülmektedir. İçki içmek, yaygın bir hale gelmiş, ahlâksızlık yuvaları çoğalmış, şarkıcı kadınlar arasında iffetsizlik yayılmıştı. **Halife Kaim** zamanında (m.1031/1075, bu gidişe dur demek için halk, bir kısım alimlerin etrafında toplanmışlardı.³⁷¹ Bu alimler halifeye giderek ondan meyhaneleri, kumarhaneleri ve diğer ahlâksızlık yuvalarını yıkmalarını ve bu gidişe dur demesini istemişlerdi. Yönetimde bir etkinliği olmayan halife, durumu, Selçuklu sultanına iletteceğini vaad etmekle yetinmişti.³⁷²

Tarihçi İbnü'l Esir, **Halife Muktedi'nin** (m.1075/1094) şarkıcıları ve ahlaksız kadınları Beğdat'tan uzaklaştırdığını ve halkın mahremiyetini korumak için hamam burçlarını yıktırıp oralarda oyun oynamayı yasakladığını zikreder. Ayrıca halife, halkın hamamlara peştemalsiz girmelerini, denizcilerin kadınlarla erkekleri bir arada taşımalarını yasaklamıştı. Onun bu tedbirleri halk tarafından sevilmesini sağlamıştı.³⁷³

Genelde halk, boş vakitlerini, musiki dinlemek, vaaz ve kıssa meclislerine katılmak, at yarışları izlemek, kuş uçurmak gibi meşguliyetlerle geçirmektedir. Bu dönemde halkın dini ve çeşitli konularda bilgilendiği aynı zamanda halk dini-

³⁶⁹ Duman M. Z. Duman, Kur'an ve..., s. 186.

³⁷⁰ İbn Haldun, Mukaddime, c. II, s. 423.

³⁷¹ İbnü'l Esir, el Kamil fi't-Tarih, Beyrut, 1972, c.X, s. 38.

³⁷² İbnü'l Esir, a.g.e., aynı yer.

³⁷³ İbnü'l Esir, c. X, s.85. vd.

nin nesilden nesile aktarılmasını sağlayan iki türlü meclis hayatını sürdürmekteydi. Bunlardan biri **va'z meclisleri**, diğeri ise, **Kıssa meclisleri** idi.

Va'z meclisleri, Nizamiye Medreseleri kuruluncaya kadar **halk okulu** vazifesini görmüştür. Bu meclislerde hem din işleri hem de dünya işleri konuşulurdu. Va'z meclislerinin İslâm kültürünün bazı yönlerinin muhafazasında ve bilhassa İslâm dininin temel prensiplerinin ve değerlerinin korunmasında büyük rol oynamıştır.

Kıssa meclisleri ise, bu meclisler genelde halk tabakasının hoşuna gider ve rağbet ederlerdi. Bu meclisler, genelde yol kenarlarında ki evlerde ve camilerde toplanırlardı. Kıssa meclisleri, köklü halk kültürünün kaynaklarıdır. Bu kültür, Arapların atalarından devraldıkları bir mirastı. Nitekim kıssaların ekserisi Arap tarihini ve komşu milletlerin tarihlerini konu alırdı. Vaaz ile kıssacılık arasında usul yönünden değil de muhteva yönünden farklılıklar vardır. Va'zcılık insanları Allah'ın azabından korkutmak ve onları dinin emirlerini hassasiyetle uygulamaya teşvik etmekten ibaret iken, kıssa meclisleri ise, eski dönemlerde yaşanmış, kahramanlık, cömertlik veya fedakarlık gibi hasletleri dile getiren hikayeler anlatılırdı.³⁷⁴

Hız. Peygamber ve Raşit Halifeler dönemine kadar uzanan va'zcılık, daha sonra her mezhebin veya siyasi fırkanın halkın içinde taraftar bulabilmeleri için hadis uydurmacılığın ve yalan yanlış hikayeler anlatımcılığının merkezi haline gelmiştir.³⁷⁵

Türklerin, IX ve X. yüzyıllarda İslâmiyeti kabul etmeleriyle birlikte, dini, siyasi ve sosyal bir duraklama yaşayan müslüman memleketlerde yeni bir heyecan ve uyanmanın yaşandığı herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Türkler arasında daha ilk müslümanlığı kabul edenler döneminde sınır boylarında kendilerine sunulan müslümanlık, Türklere has özel bir tür müslümanlık olarak göze çarpmaktadır. Bu müslümanlık büyük alimlerin sundukları müslümanlıklarından

³⁷⁴ H.İ. Hasan, İslam Tarihi, c. VI, s. 375.

³⁷⁵ İbnu'l Cevzi, Kitabu'l Kussas ve'l Müzekkirin, Tah. Dr. Kasım es Semerrai Riyad, 1403, İbnu'l Cevzi, Nakdu'l İlim ve'l Ulema, ev Telbis İblis, Mısır, 1340, s. 31, Krş, Uğur Mücteba, Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas, A.Ü.İ.F.D. c. XXVIII, Ank., 1986, s. 291, vd.

farklıdır. Halk arasında **gezgin din adamlarının, dervişlerin**, çeşitli kültür seviyelerindeki **tüccarların sınırdaki askerlerin** sunduğu bir dindarlık biçimidir. Türkler arasında yer eden bu halk dindarlığı ve gaza müslümanlığı, daha Samanoğulları döneminde iyice yerleşmiş ve güçlenmiştir.³⁷⁶

Özellikle ilk müslüman Türk devletleriyle birlikte, Selçuklu Devleti döneminde de dini hayat, halkın düzenine yansımış vazgeçilmez bir parçasıydı. Türkler arasında Hanefi mezhebi, ve kısmen Şafii mezhebi hakimdi. Selçukluların Ehli Sünnet olması, Abbasilerle aralarındaki bağın kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Halkın bir kısmının Hıristiyan olmasına rağmen, Selçuklu Sultanlarının bu insanlara da iyi davrandıkları görülmektedir.³⁷⁷ Selçuklular döneminde fethe edilen yerler kısa sürede camilerle donatılmış, halkın eğitim ve öğretimine önem verilmiştir.

Selçuklular döneminde, Halk kültürünü oluşturan ve insanların rağbet ettiği menakıpnameleri, halk şiirleri ve destanlar yaygın hale gelmiştir. Özellikle eski Oğuz menkıbeleri, konuları eski XII. ve XIII. yüzyıl Anadolu'sunun gaza psikolojisine uygun **Horasanlı Ebu Müslim** menkıbeleri, **Hz. Ali** ve **Hz. Hamza** etrafında gelişen cenk hikayeleri,³⁷⁸ salnameler, **Ahmet Harravi Destanı**, **Battal Gazi** menkıbeleri gibi coşku verici Türkçe manzum hikayeler ve menkıbeler yüzyıllar boyunca halk tarafından büyük ilgi ile okunmuştur.³⁷⁹

³⁷⁶ Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ünver Günay, Harun Güngör, İst. 1997, s. 204.

³⁷⁷ Turan Osman, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ank. 1965, s. 158-159. Ve Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, c. I, s. 288.

³⁷⁸ Müslüman Anadolu halkının nazarında **Anadolunun Fethi**, yani Türkleşmesi ve İslâmlaşmasını 1071 Malazgirt Zaferinden çok öncesine VII. Ve VIII yüzyıla kadar götürülmüştür. Ancak bu fetih, zahiri fetih değil, Efsanevi Şahsiyetlerin yaptığı fetihlerdir. Anadolu Menkıbelerinde VII. Yüzyılda fetih, **Hz. Ali** ve **Hz. Hamza** ile başlamaktadır. Ardından VIII. Yüzyılda yaşayan **Battal Gazi** ile devam edip gider. Menkıbelere göre bu tarihi şahsiyetlere ve onlara atfedilen olaylara, tarihi gerçekliklerin ötesinde olağan üstü temaların yüklendiği görülmektedir. Böylece bu şahsiyetler beşeri ölçülerle hiç bir kıyas kabul etmeyen efsanevi şahsiyetlere bürünmektedirler. Sonuçta bu, Anadolu'nun fetih kahramanlığına dönüşmektedir. Hatta öyle ki, Anadolu'nun hakiki fatihleri **Sultan Alpaslan** ve **Süleyman Şah** unutulmaktadır. Onların yerini kayaları oynatan, onlar üzerinde ayak izleri bırakan, orduları tek başına mahveden, ejderhayı perişan eden efsanevi kahramanlar almaktadırlar. Böylece dini şekil, Anadolu'nun fethine damgasını vurmakta ve onu çağlar ötesine taşımaktadır. Bkz. Ülken H. Ziya, Millet ve Tarih Şuuru, İst. 1976, s. 304-305.

³⁷⁹ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, c. VII, s. 210, Fuat Köprülü Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ank. 1991, s.253.

Bu tür menkıbelerin ve gazâ hikayelerinin, Anadolu halkı üzerinde halk dininin oluşmasında büyük etkisi olduğu muhakkaktır. Bu tür dindarlık, Anadolu Türklerinde güçlü bir dini duygunun oluşmasını ve kahramanlık duygularıyla birleşmesini sağlamıştır.³⁸⁰ Bu tür menkıbelerin ve hikayelerin, ilmi ve yüksek bilgiden ziyade, halkın bilgi ve kültür seviyesinde olduğundan onların dini duygularını coşturmuş, ahlâki yapılarının daha da sağlamlaşmasına zemin hazırlamasında katkısı büyük olmuştur. Aynı durumu tasavvufî şiirlerde de gözlemek mümkündür.

Tasavvufî şiirler deyince, **Hoca Ahmet Yesevî** ve **Yunus Emre**'nin şiirlerinin Anadolu halkı üzerinde yüzyıllar boyu süren tasavvufî ve ahlâki etkisinin büyüklüğünü zikretmeden geçmek mümkün değildir.³⁸¹ Zaman içerisinde bu gibi efsanevi şahsiyetlere şehitler, erenler, evliyalar vb. gibileri eklenmiştir. Zamanla Anadolu'daki halk seviyesinde müslüman Türk kültürünün bunların üzerinde temellendiği ve "**Türk Halk Dindarlığı**" diye tanımlayabileceğimiz dini yaşayış formu oluştuğu görülmektedir.³⁸²

Osmanlılar da, Selçuklular gibi, halkı, Sünni Müslümanlığı benimsemişlerdi. Bu şekliyle, İslâm Dini, Türk siyasi hakimiyeti altında, *Devlet Dini* hüviyetini kazanmıştır. Ancak Anadolu'da halk dini fonksiyonunu sürdürmekteydi. *Türk müslümanlığı* diye tanımlayabileceğimiz İslâmiyetin karakteristik özelliklerinden, gerek göçebe unsurların ve köylerin, gerekse şehirlerin orta ve alt tabakalarında oluşan şekliyle bir tür halk dindarlığıdır denilebilir. Bu tür dindarlık, özellikle, ulemanın temsil ettiği **kitabî** ve **nasscı** dindarlıktan, veya, **resmî medrese** müslümanlığından ayrılmakta ve bir çok **dini, mistik ve sihri bir çok unsurlara** rastlandığına şahit olunmaktadır. Bu unsurların kökleri, eski Türk dini Şama-

³⁸⁰ Barkan Ö. Lütfi, Kolonizatör Türk Dervişleri, Vakıflar Dergisi, İst. 1974, c.II, s. 279-304.

³⁸¹ Babinger Franz, Köprülü Fuat, Anadolu'da İslâmiyet, çev. Ragıp Hulusi, yay. haz. Mehmet Kanar, İst. 1996, s. 26. Köprülü Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 163 ve, 367.

³⁸² Ülken H. Ziya, Millet ve Tarih Şuuru, İst. 1976, s.304-305, Krş, Günay ve Güngör, Türklerin Dini Tarihi, s. 280.

nizm³⁸³ veya daha önceleri girdikleri dinlerin etkileri ile Türklerin Anadolu'da karşılaştığı Hıristiyanlık kültürüne kadar uzanabilmektedir.

Bu eski Türk dini kültürünün ve geleneklerinin izlerini bir alt kültür şeklinde, doğrudan doğruya dini kültür alanında Anadolu'da devam ettiği kadar, halk dini ve kültüründe de etkili bir alan olan Tasavvuf ve Tarikatlar alanında etkili olmaktadır.³⁸⁴ **Mevlana, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli**, gibi Türk sufilerinin kayda değer özellikleri, Türk milletine has bir dindarlık tipi oluşturmalarıdır. Yani bir bakıma bu dini yapı,

dağıtıcı değil, birleştiricidir.

Bu anlayışta, Türk düşüncesi hakim olup, Türk töresi, hoşgörüsü ve ahlâkı egemendir. Yani, **Çubukçu**'nun da belirttiği gibi; Türk milletinin kendine has dini anlayışı ve yaşayışı, *"bir yönüyle milli değerleri vurgularken, diğer yönüyle de insanlığa açık bulunmaktadır."*³⁸⁵

XIII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar geçen süre içerisinde İslâm dünyasına bakıldığında, dini düşünce ve yaşayış alanında bazı olumsuz yönlerde çeşitli hareketliliklerin olduğu gözlenmektedir. Siyasi yönden, Moğol istilaları ile birlikte iç ayaklanmalar, dini yönden, bünyesinde Batını ve Şii cereyanlarını barındıran çeşitli tarikatların etkin bir şekilde faaliyet göstermelerine sahne olduğu görülmektedir.

Bu dönemde halkın dini duygularına ve anlayışına büyük damgasını vura-
cak olan, Bursa Ulu camii imamı olduğu rivayet edilen **Süleyman Çelebi** (öl
1422) ismindeki bir zatın yazdığı **Vesiletü'n-Necat** isimli eseri yüzyıllarca Türk
halk dininin üzerine büyük tesirler bırakmıştır. Daha sonra **Mevlit** ismini alacak
olan bu eser, doğrudan halka hitap ediyor, halkın dini duyguları üzerinde büyük
tesirler uyandırıyor. Zamanla Anadolu'da her türlü dini mana taşıyan mera-
simlerde okunan özel merasimler tertip edilen bir dini hüviyet kazanmaya başla-
mış ve günümüze kadar okunması devam etmektedir.³⁸⁶ Gerçekten, günümüzde

³⁸³ Şener Cemal, Şamanizm, İst. 1997, s. 68, vd.

³⁸⁴ Şener Cemal, Şamanizm, s. 76.

³⁸⁵ Çubukçu İ. Agah, Türk Düşüncesinde Felsefe Hareketleri, Ank. 1986, s. 224.

³⁸⁶ Köprülü Fuat, Türk Edebiyat Tarihi, İst. 1926, s. 344- 347.

de Anadolu’da her türlü dini hava taşıyan merasimlerde okunan bu eser, halk, eski Osmanlıca Türkçesini anlamasa da mevlit merasimi duyduğunda Hz. Peygamber’e bir sevgi ve saygının ifadesi anlayışıyla, sanki, bir dini vecibe imiş kadar kendi üzerine vazife kabul ederek bu merasimlere iştirak etmektedir.

Yazıcıoğlu Mehmet Bican’ın yazmış olduğu, muhtevasında tasavvufi şiirlerin yanısıra ehl-i sünnet itikadının hakim olduğu **Muhammediye** adlı eseri,³⁸⁷ asırlarca mahalle mekteplerinde okutulmuş, kış gecelerinde okunmuştur. Hatta, zaman zaman, tesirinde kalınarak, dinleyenlerin ağladığı da rivayet edilmektedir. **Evliya Çelebi**, binlerce kişinin Muhammediye’yi ezbere bildiğini kaydeder.³⁸⁸ Yine, kardeşi **Yazıcıoğlu Mehmet Bican**’ın kaleme aldığı **Envaru’l Aşikin** isimli eser de aynı değerde bir eserdir ve Anadolu’da çokça okunan eserler arasında yer alır.³⁸⁹ Kur’an-ı Kerim, Mesnevi ve Marifetname’nin yanında Muhammediye’nin ve Envaru’l Aşikin’in de Anadolu’da evlerde en çok bulunan eserler arasındadır. Ayrıca, **Eşrefoğlu Rumi**’nin kaleme aldığı **Müzekki’n-Nüfus** adlı eseri ve **Divanı**, asırlarca Türk halk kültürünün ve **Sünni halk müslümanlığının** şekillenmesine ve sürdürülmesine önemli katkısı olmuştur.³⁹⁰

XVI. yüzyıla gelindiğinde, halk arasında çeşitli tartışmaların yaşandığı göze çarpmaktadır. Bu tartışmaların muhtevasına bakıldığında, dini kültür ve yaşayışta şekilciliğin, ayin ve merasim dindarlığının hakim olmaya başladığı, taassubun şiddetlendiği, her türlü yeniliğin bidat sayıldığı görülmektedir. Devletin bir yandan en geniş dönemini yaşadığı, öte yandan duraklama döneminin sinyallerini verdiği bu dönemde halkın ahlâki yönden gerilemeye gittiğine şahit olunmaktadır. Cinayetler, fuhuş, içki, hırsızlık olayları ve eşkıya baskınları eksik

³⁸⁷ Yazıcıoğlu Mehmet, Muhammediye, Bas. Haz. Dr. Amil Çelebioğlu, Tercüman 1001 temel Eser yayını, no:55. C. I, s. 31.

³⁸⁸ Çelebioğlu a.g.e., Takdiminde, s. 31.

³⁸⁹ Bkz. Yazıcıoğlu Ahmet Bican, Envaru’l Aşikin, sad. H. Mahmut Serdaroğlu, A. Lütfi Aydın, İst. 1991. Kitabın takdiminde U. Küçük, bu eserin, halk için yazılmış bir kitap olduğunu belirterek şöyle demektedir; “Müslümanları tefekküre, aleme ibret ile bakmağa, imanı kuvvetlendirmeğe ibadete, güzel ahlâka, ahirete hazırlanmaya, teşvik eden bir eserdir. Görüldüğü gibi bütün bu sayılanlar, kitabın hitab ettiği insanların en çok rağbet gösterdiği ve arzuladığı türden davranışlardır”.

³⁹⁰ Eşrefoğlu Rumi, Abdullah ibn Muhammed el Mısrî, Müzekki’n-Nüfus, çev. Yaman Arıkan, İst. 1997, Ayrıca bkz. Ahmet Y. Ocak, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Tekkelerinde Dini- Tasavvufi Eğitime Genel Bakış, Türkiye I. Din Eğ. Semineri, Ank. 1981, s. 73-81.

olmuyordu. Bütün bu olup bitenler halkı endişeye sevk etmekteydi. Bunların üzerine giderek köklü tedbirler almak yerine sathi bazı tedbirlerle iktifa edilmekteydi.

Bu dönemde, artan toplumsal buhranlar, altın çağı özleyen ve onun geleneksel dini hüküm ve uygulamalara dönülerek, daha sıkı biçimde sarılmayı öğütleyen tavırlar yer almaktaydı. Bu yüzden, toplumda dine ve ahlâka aykırı hareketler görüldüğünde, bunun sebebinin dine fazla önem verilmediği, ahlâksızlığın arttığı, inanç buhranının başladığı ve bu nedenle, felaketlerle karşı karşıya kalındığı söyleniyordu. Hatta bu dönemde dine zararı dokunuyor diye medreselerden bazı derslerin okutulmasına son verilmişti.³⁹¹

Osmanlı'nın bu dönemlerine, Abbasi'lerin son dönemlerinde olduğu gibi;

- Şekilcilik altında gelenekselleşmenin görüldüğü,
- Değişen hayatın dinamizmine ayak uydurulamadığı
- Taklitçiliğin esas alındığı görülmektedir.

Şöyleki;

- Mest üzerinde mesh yapmanın,
- Kahve içmenin,
- Yeşil sebzelerle salata yapmanın caiz olup olmadığı tartışmaları yapılmıştır.³⁹²

Özellikle, **Şeyhu'l İslâm Ebu's Suûd Efendi'nin** verdiği fetvalar, bu dönemde halk dininin nelerle uğraştığını gösterir kanıtıdır.

- Boza ve kahve içmek,
- Satranç ve tavla oynamak,
- Saç boyamak,
- İpekli elbise giymek,
- Altın ve gümüş takılar takmak ve kaplarda yemek yemek,
- Hıdırellez kutlamalarına katılmak,

³⁹¹ Akdağ Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, c. II, s. 67. Krş. A. Adnan Adıvar. Osmanlı Türklerinde İlim, İst. 1970, s. 157.

³⁹² Yurdaydın H. Gazi, İslam Tarihi Dersleri, Ank. 1988, s. 119.

- Gayri müslimlerin düğünlerine katılmak gibi konularda yapılan tartışmalar ve verilen fetvalar, toplumun dini bakımdan nasıl bir durumda olduğunun aynasını yansıtmaktadır.³⁹³

XVII. yüzyıl toplumunda dini ve fikri hoşgörü giderek azaldığı gözlenmektedir. Bu dönemde tasavvuf ehline lüzumundan fazla düşmanlık gösterilmiş, devletin bir takım alanlarında geri kalmışlığın sebepleri bu zümrenin üzerine yıkılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bid'atlerin de halkın geri kalmışlığının en önemli sebeplerinden biri olduğu vurgulanmıştır. Bu dönemde halk **Kadızedeler** ve **Fakılar** vaizler gurubunun yaptıkları tartışmalara şahit olmuşlardır. Bu dönemde, özellikle halk dininin çeşitli teferruat konularında çıkmaza girdiği görülmektedir.

- Sigara ve kahve içmenin haram olup olmadığı,
- Büyüklerin elini öpmek,
- Kabir ziyareti,
- Yezid'e lanet,
- Sema ve raks,
- Hz. Peygamber'in anne ve babasının imanı meselesi,
- Matematik tahsilinin meşru olup olmadığı gibi konular, bu dönemin tartışma konularını teşkil etmiştir.³⁹⁴

Ancak, bu dönemin dini zihniyeti, eserlerinden oldukça ileri fikirlere sahip olduğu anlaşılan **Kâtip Çelebi** tarafından eleştirilmiştir. **Mizanü'l Hak fi İhtiyari' Ahak** isimli eserinde bu tartışmalarda herkesi hür bırakmak gerektiği görüşünü savunarak, herkesin vicdaniyla başbaşa kalması gerektiği, toplumu sadece belirli bir kısım inançları dayatarak yönetmenin yanlış olduğu konusunda uyarılarda bulunur.³⁹⁵

Bu çağdan sonra batıda meydana gelen rönesans, reform, büyük coğrafi keşifler, felsefi, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, inkılaplar ve özellikle sanayi in-

³⁹³ Düzdağ M. Ertuğrul, Şeyhu'l İslâm Ebu's Suud Efendi Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı, İst. 1972,

³⁹⁴ Yurdaydın H. Gazi, İslâm Tarihi Dersleri, s. 126-127.

³⁹⁵ Katip Çelebi, Mizanü'l Hak fi İhtiyari'l Ehak, haz. O., Şaik Gökyay, İst. 1993.

kılabı gibi değişim ve gelişmelerin beraberinde getirdiği sonuçlar, dünyanın her yanında yankılar uyandırmıştır. Bu gelişmeler, bütün toplumların kültür ve medeniyetlerini etkilediği gibi, dinlerini de yeni şartlarla başbaşa bırakmıştır. Bütün bunların Türk ve İslâm dünyasını etkilememesi de düşünülemezdi. Nitekim bu etkiler, Türk ve İslâm dünyasında sadece, siyasi, eğitim sinai, veya bilimsel gelişme ve değişmeleri beraberinde getirmekle kalmamış, sosyal ve kültürel alanın her noktasında bu değişmelerden nasibini aldığı gibi, dini anlama ve yaşama sahası da bundan hayli etkilendiği görülmektedir. Bu etkilerin, halkın sosyal ve kültürel hayatlarında olduğu kadar, algıladığı ve yaşadığı din anlayışının teorik, pratik, sosyolojik ve kültürel tüm alanlarında yankılar bulduğunu belirtmek ve bu değişimden nasibini aldığı ifade etmek yerinde olacaktır.

Batı medeniyetinin gölgesinde gelişen ve kendinden öncekilere nazaran çok değişik karaktere sahip olan modern gelişme ve değişmeler sürecinin, geleneksel olan her şeye, bütün normlara ve değerlere meydan okuduğu görülmektedir. Son bir kaç asırdır Türk ve İslâm dünyası bu meydan okumaların etkisi altında değişme ve gelişmelerin sancılarını yaşamaktadır.

II. BÖLÜM

HAK DİNİ

A- HAK DİN GERÇEĞİ

1- Kur'an-ı Kerim'de Hak Din Kavramı:

Hak Din kavramı, Kur'an'î bir kavram olup Kur'an-ı Kerim'de dört yerde geçmektedir. Ayetlerde geçtiği yerlerin ikisinde lafızları aynıdır. Diğerlerinde ise farklıdır.¹ Mânâ itibariyle, “Din” kelimesine sıfat olması bakımından “Dinu'l Hak” ifadesi, Allah'ın Dini (İslâm), Allah'ın gerçek kanunu (Şeriat) manalarını kapsamaktadır.²

“Dinü'l Hak” ifadesinin geçtiği ve lafızlarının aynı olduğu yerlerde anlatılmak istenen,

- Allah'ın gücünün sınırsızlığı,

- O'nun göndermiş olduğu peygamberinin, gönderme amacına ve getirdiklerinin mahiyetine işaret etmektedir.

Ayrıca, gönderdiği peygamberinin, karşısındaki gurupların hoşlarına gitmese de “dinini üstün kılacağı”nı da vurgulamaktadır.

“ O, öyle bir Allah'tır ki, Resulünü hidayetle ve Hak Dinle bütün dinlere üstün kılmak için göndermiştir. Müşrikler hoşlanmasalar da...”³ Bu ayetlere göre, Allah, Hz. Peygamber'i son peygamber olarak göndermiş ve kendisine **Hidayet** ve **Hak Din** vermiştir. Allah'ın peygamberine bu iki şeyi vermesinin sebebi, gönderdiği Hak Dinini diğer dinlere üstün kılmak içindir. Bu âyetlere göre diğer dinlere üstün kılınması iki yönde gerçekleşir.

Birincisi; Hak Dinin **ilmen galip gelmesidir**. Dinin kendini bütün ilmi ve fikri delillerle ve mantıki geçerliliklerle diğer dinlerden üstün olduğunu ispatla-

¹ Bkz. Tevbe, 29, 33, Fetih, 29, Saf, 69.

² Çanga Mahmut, Kur'an Kelimelerinin Anahtarı, İst., 1986, s. 150, 191.

³ Fetih surasinde geçen ayette “müşrikler hoşlanmasalar da” ifadesinden farklı olarak, “Şahit olarak Allah Yeter” ifadesi yer almaktadır. Bkz. Fetih, 29.

masıdır.³ Mufessirler tarafından **Hüda** ifadesi buna delil olarak kabul edilmektedir.⁴

İkincisi ise; fiiliyatta galebedir ki, *Dinu'l Hak* ifadesi de buna işarettir. Ancak, Hak Din'in fiiliyatta galebesi asırlarca devam etmiş olmasına rağmen, bu galibiyetin bir kaç asır öncesine kadar elden kaçırıldığı da bir gerçektir. Bu ayetin yorumunda Yazır, dikkatleri bir başka yöne, müslümanların fiilerine çekmektedir. "Diğer dinlere sarılanlar sarıldıkça batacaklar, Hak Dine sarılanlar, sarıldıkça yükseleceklerdir. Şayet, İslâm'a mensup olanlar geri kalıp düşüş göstermişlerse, İslâm'a sıkı sarılmalarından değil, ona iyi sarılmayıp riayetsizlik ettiklerinden ve bu hususta diğer dinlerin mensuplarına benzediklerinden, hakka itaati bırakıp haksızlık, fiske, irtidat, dinsizlik ve imansızlık, vadilerine saptıklarından dolayı olacaktır."⁵

Kur'an'ı hakikatlere göre Hak Din, bir **tevhit dinidir**. Çünkü, bu ifadeden, tevhitten başka bir şey anlaşılmaz. Bundan maksat, Hak'tan daha kıymetli bir şey olmayan, **Hakk'a kulluktan** daha büyük bir şey düşünülmemen, kalpte, **Hak sevgisinden** daha başka bir sevgiye, **Hak korkusundan** daha başka bir korkuya yer vermeyen, Allah'ı Bir, peygamberi hak peygamber ve bütün hakları saygıya layık bilen, her işte ve her hususta hakkı gözeten, her şeyin hakkını Allah'tan gelmiş gören, her hususta hakkı izleyen din, ancak Hak Din olabilir ve bu da İslâm Dini'dir. Bu nedenle Kur'an-ı Kerim, Hak katındaki dinin sadece **İslâm'dan ibaret**⁶ olduğunu ve **hak dinin dışındaki diğer dinleri geçersiz** kıldığını ilan etmiştir.⁷

- İman ve itaatını hak noktasında toplamayan,⁸
- Dini, hak ve hukuk sahası dışında tutan,⁹
- Hava ve hevesinin peşinde koşan,¹⁰

³ Atay Hüseyin, Dinde Mantıklılık, A.Ü.İ.F.D. c.XXXIV, s. 25, vd.

⁴ Yazır, Hak Dini.,(sadeleştirme) c. IV, s. 323.

⁵ Yazır, a.g.e. aynı yer.

⁶ Al-i İmran, 19.

⁷ Bakara, 106.

⁸ Nisa, 55-56.

⁹ Bakara, 42

- Haksızlık yollarında dolaşan,¹¹
- Her türlü ibadetin ancak Allah'a mahsus olduğunu kabul etmeyen,¹²
- Hakka ve halka hakkını vermeyen ve hakkına göre muamele etmeyen kişilerin,¹³ haklı olamayacaklarını,¹⁴ dinlerin de, Hak Din olamayacağını Hak Dinin kaynağı olan Kur'an-ı Kerim haber vermektedir.

Bu ifadelerden hareketle vardığımız sonuç; bizde, kaynağını Allah'tan almayan hiç bir dinin Hak Din olamayacağı ve her şeyin hakkının hakka nispetle geçerlilik kazanacağı fikri hasıl olmaktadır.

2- Hak Din'in Karakteristik Özellikleri:

a- Evrensellik:

İslâm âlimleri, İslâm dinini ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Adem'le başlatarak, Hz. Peygamber'e ve ona gönderilen kitapla nihayete erdirirler. Bunun yanında, İslâm'dan önceki dinlerin bozulmamış haliyle, adı başka olsa da, muhtevasının tevhitte farklı bir şey olmadığı görülür. Ancak, bu dinler, zaman ve mekan açısından belirli bir kavme ve bir zamana taalluk etmekteydi. İslâm dininin ve kitabının zaman ve mekan boyutundan öte evrenselliği söz konusudur. Çünkü o, kendisini başlangıçtan bugüne kadar bütün insanlığın dini olarak tanıtmaktadır. “Allah katında din, İslâmdır.”¹⁵ “Allah, Âlemlerin Rabbi'dir.”¹⁶ Bu Allah inancının sonucu İslam'ın da bütün âlemlerin dini oluşu sonucunu ortaya koyar. Kur'an-ı Kerim, Hz. Peygamber'i, “bütün âlemlere rahmet”¹⁷ olarak tanıtmayı, “müjdeci ve uyarıcı” olarak takdim etmesi, getirdiği dinin son ve en mükemmel din olmasının yanısıra evrenselliğini de ortaya koymaktadır. “Biz seni

¹⁰ Furkan, 43.

¹¹ Maide, 42, 44, 45.

¹² Fatiha, 5, Mümtehine, 12

¹³ İsra, 26, Rum, 38.

¹⁴ Müminum, 105-116.

¹⁵ Al-i İmran, 19.

¹⁶ Fatiha, 2, En'am, 164, Müminün, 86.

¹⁷ Enbiya, 107.

ancak müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik”¹⁸ Bu açıdan Hak Din olarak tanımlanan **İslâm**, zaman ve mekan icaplarına uygun olarak değişik adlarla anılmış evrensel dinin genel adıdır.

Hak Din’in zaman açısından evrenselliği, Allah ile kul arasındaki ezelde kurulan bir anlaşma olan **misaktan** başlar, mahşerde gerçekleşecek son **hesapla** nihayete erer.

b- Birlik (tevhit):

Zerrede ve kürede, fertte ve toplumda, yaratanda ve yaratılarda aynı kanunların yürürlükte ve işlerlikte olmasına **tevhit** denir. Bu prensibin bir sonucu olarak Hak Din, hayat ve ölüm, dünya ve ahiret, fert ve toplum, devlet ve fert, canlı ve cansız... vs. diye ikilik kabul etmez. Varlık ve yaratılış açısından bütün bunların hepsi, bir tek elden düzenleme gören ve aynı ölçülerin hükmü altında bulunan anlamlı ve ahenkli bir bütünlük arz ederler. Buna Kur’an-ı Kerim’in ifadesiyle **sünnetullah** denir.¹⁹ Hak dinin tevhid gerçeği olarak din ve dünya, ahlâk ve hukuk gibi ikilik söz konusu değildir. **İkbal’in** deyimiyle tevhit, “*ölümsüz ve değişmez bir prensip olarak bütün değişme ve farklılıkların bazını oluşturur.*”²⁰ Bu haliyle tevhit gerçeğini en güzel şekilde sunan **Hız. Ali** olmuştur. “*Her şeyi birbirinden ayrı görmek şirk, her şeyi toplayıp aralarındaki ayrılığı görmemek zındıklık, her şeyi hem birbirinden ayrı hem birbirinin aynı görmekse tevhittir.*”²¹ Yani, hak dininin ortaya koyduğu anlayışta Yaratıcı Kudret’in zâtı, sıfatları ve fiilleriyle, bir ve tektir. O bir ve tekin bünyesinde yer alan bizler, noksan bakışımız ve eksik idrakimiz altında bulunan benliğimizle sıfat ve fiilleri, yani Allah’ın tecellilerini çokluk ve zıtlar halinde görmekteyiz. Halbuki hayat, kainat, fert ve toplum, Bir’in ortak kanunlarına bağlı ve birbirleriyle ahenk içindedir. Düzen koyan bir tek varlık olunca, bozukluk, düzensizlik ve çarpıklık söz konusu olmaz. Bunlar, çokluğun veya en azından ikiliğin varlığını gerektirir. “*Eğer yerde*

¹⁸ Sebe’, 28.

¹⁹ Ahzab, 62, Fatır, 43.

²⁰ İkbal, İslâm’da..., s. 174.

ve gökte Allah'tan gayri ilâhlar olsaydı bunların ikisi de bozguna uğrarlardı.”²²
“Tekrar bak, bir çatlak bir ahenksizlik görüyorsun?”²³ Dikkatlerimizi kainat-
tan insana çevirdiğimizde, karşımıza çıkan husus, Hak Dinin prensiplerine göre
insanlığın bir bütün olduğu gerçeğidir. “Bütün insanlar Adem'in çocuklarıdır ve
Adem'de topraktan yaratılmıştır.”²⁴ Beyazın siyaha, Arabın Arap olmayana, zen-
ginin yoksula, güçlünün zayıfa erkeğin kadına üstünlük taslaması yersiz ve yan-
lıştır. Çünkü bütün insanlar bir erkek ve bir diğiden yaratılmıştır.²⁵ Kur'an, bölge,
iklim, renk, ırk, mevki ayrımı yapmadan bütün insanlara hitap eder. Bu, iki anlam
taşıır. **Mesajın evrenselliği ve insanın yaratılıştan saygı değeri olmasıdır.**

Hak dinin tevhit prensiplerinden biri de **dinlerin birliğidir**. İnsan, varlık
yapısı bakımından bir ve mutlak yaratıcıyı kavramak üzere ve kavrayacak yete-
neklerle donatılmış bir biçimde yaratılmıştır. Buna biz daha önce fitrat demiştik.
İnsanın bütün arayışları, şuurlu ve şuursuz olarak fitratının gereği tevhidi ara-
maktır. Bu dinlerin birliği prensibini de gündeme getirir. Çünkü Kur'an-ı Kerim,
her topluluğa bir peygamber gönderdiğini belirtir²⁶ ve peygamberlerin sayısını
sınırlamaz. Kur'an-ı Kerim'de isimleri ve hatıraları anlatılan nebiler yanında ad-
larından söz edilmeyen nebiler de vardır. İsmi anılan veya anılmayan bütün ne-
biler, fitratın arayışlarına cevap aramaya çabalamışlardır.

Hak dinin özelliklerinden tevhidin, dini açıdan yansımasının önemli hususi-
yetlerinden biri **İslâm'ın** ve onun tebliğcisi olan **Hz. Peygamber'in bir düzeltici**
olarak takdim edilmesidir. Kur'an-ı Kerim, kendisinin ve Hz. Peygamber'in bir
musahhihlik vazifesinin olduğundan bahseder. Bu vazifeyi,
Kur'an-ı Kerim,----- fikri planda,
Hz. Peygamber'de,----- yaşayan şahsiyet olarak üstlenmişlerdir.
Kur'an ve Hz. Peygamber, bozulan fitrat dini İslâm'ı düzelterek, sahtelerini ha-
kikisinden ayırarak, hakikisini yerli yerine oturtmakla mükelleftirler.

²¹ Sunar Cavit, Tasavvuf Felsefesi, Ank., 1974, s. 94.

²² Enbiya, 22.

²³ Mülk, 3.

²⁴ Tirmizi, Sünen, Menakıp, 73, Ebu Davut, Edep, 111.

²⁵ Hucurat, 13.

c- Akla Hitab Etmesi:

Hak dinde, diğer inançlarda varit olduğu gibi, bir şüpheye asla yer verilmez. Hak din, akla hitap eder, akıllıyı sorumlu tutar, hak dininde akla verilen önem, diğer dinlerde görülmez. Bu nedenle, Hak dinin inanç, ibadet ve dini kavramları, sade, açık, anlaşılıp anlatılması kolay, akli ve mantığı zorlamayan şeylerdir. Hak din, akla verdiği önem kadar, aklın ürünü olan ilmi ve fikri gelişmelere de önem vermiştir.²⁷

d- Kolaylık ve İtidal:

Hak dinde ağır, aşırı zühd emirleri ve güçlük yoktur. Bunun aksine, insana kolay ve ahenkli olanı sunulmuştur. Çünkü hak dinin asıl amacı, yaratılış ve insanla çatışmamaktır. Çatışmanın ilk şartı insanı zora sokmaktır. Ancak, Hak Dinin kolaylık ve hoşgörü prensibi de herkesin kendi kolayına geleni yapması anlamını taşımaz. Bunun anlamı, hak dinin prensiplerinin en kolay ve insanlar için uygulanabilir olduğudur. Ancak insan, iki mesele arasında tercih etme durumuyla karşılaşınca kolay olanı tercih edip uygulamak, Hak dinin prensiplerindedir. Bu uygulamayı Hz. Peygamber'in uygulamalarında görmek mümkündür. **Hz. Ayşe;** *“Allah'ın elçisi Muhammed, biri daha zor, diğeri daha kolay iki seçenikle karşılaştığında mutlaka kolay olanı seçerdi.”*²⁸ Hak dinin kolaylık ve hoşgörü konusundaki Kur'an âyetleri ve Hz. Peygamber'nin uygulamalarının sayısı çoktur. Ayrıca, hak dinin doğru anlaşılıp yaşandığı dönemlerde bu konuyla alakalı pek çok örnek uygulama görmek mümkündür.

Hak dini kimsenin zorla dini kabul etmesini tasvib etmez. Kalpleri fethederek kabul edilmesini esas alır. Dili, ırkı ne olursa olsun, dine girmek herkes için kolaydır. Kelime-i Şehadet getirmekle herkes müslüman kabul edilir.

²⁶ Fatır, 24, Bakara, 134,141.

²⁷ *“Deki; hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Gerçekten bunu ancat akıl sahipleri düşünüp, öğüt alırlar.”* Zümer, 9. Bkz. Keskiöglü, Osman, Müslümanların İlme ve Medeniyete Hizmetleri, Ank. 1987, s. 21.

²⁸ İbn Sa'd et Tabakat, Beyrut, 1960-65, c. I, s. 369.

Ayrıca, bilinen en önemli gerçeklerden biri de, müslümanlıktan çıkmanın zor olduğudur. Çünkü hak dinin önemli prensiplerinden biri, kişide %99 küfür, %1 iman alameti görülen kimseyi, tekfir etmek mümkün değildir.²⁹

Ayrıca hak din, sınıf, zümre, ırk farkı gözetmez, kimseye imtiyaz tanımadığı gibi, prensipleri eşitlik ve adalet üzerine dayanır.

Hak dinin en önemli prensiplerinden biri de insanın dini yaşayışında **orta yolu**(itidal) izlemesidir. Kur'an-ı Kerim, İslâm ümmetini, **orta yolu izleyen bir ümmet** (ümmeten vasatan) şeklinde sunmaktadır. *“Böylece biz, insanlar üzerinde şahitler olasınız ve resul de sizin üzerinize şahit olsun diye sizi orta ümmet kıldık.”*³⁰ Hak Dindeki itidalın Hz. Peygamberde yansımasını şu şekilde görmekteyiz. *“Her işin en hayırlısı orta yol üzerine olanıdır.”*³¹

İtidalden sapma, hak sahibine hakkını yeterince vermemekle olabileceği gibi, muhataba, layık olduğundan fazlasını vermekle de olabilir. Hak din, bu iki hali de dengenin bozulması ve zulüm olarak görür. İnsani veya dini dengelerin zedelenmesi gerekçesi ne olursa olsun dengeyi bozar. Buna örnek, İslâm'da, erkeğin kadına, kadının erkeğe benzemeye çalışmasını yasaklaması olayıdır. Ayrıca İslâm, cinsi hayatta itidalin sağlanmasından yanadır. Bu nedenle itidalin bozulmaması için gerekli tedbirleri ortaya koyar.

İtidale bir başka örnek de, ilim veya dinden birine üstünlük ve ağırlık verilmesi ve diğerinin önemsenmemesi olayıdır. Hak Din'e göre ilim mutlakdır. Din ilmi ve dünya ilmi diye ayırım yapmak ve birine ağırlık verip diğerini ihmal etmek söz konusu olamaz.

Hak Din, Allah ile Peygamber arasında kesin bir çizgi koymuştur. Peygamber, hiç bir zaman bu sınırı aşamaz. Allah ile kul arasına aracılar giremez. Doğrudan doğruya Allah'tan istenilir, ona dua edilir. Fatıha suresinde zikredildiği gibi, *“Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz”*, âyeti buna işaret tir.

²⁹ Azzam Abdurrahman, Ebedi Risalet, çev. H. Hüsnü Erdem, İst., 1962, s. 20.

³⁰ Bakara, 143.

³¹ Acluni İsmail b. Muhammet, Keşfu'l Hafa, Beyrut, 1351, c. I, s. 391.

B- HAK DİNİ VE HALK DİNİNİ ANLAMA VE ALGILAMADA KATEGORİK YAKLAŞIMLAR

Kur'an-ı Kerim'e göre hak ve gerçek din, yalnızca İslâm'dır. İslâm dini, *tevhid* inancına dayanır. Bütündür, tektir ve onun beş şartını yerine getiren herkes müslümandır. Müslüman topluluğu meydana getiren insanlar arasında fikir ve yaşayış yönünden ortaya çıkan farklılıklar, hak dinin bütünlüğünü zedelemeyebilir. Yani, burada ele alınmak istenen, tek olan hakikatın ve onun bilgisinin halka yansımalarında ve tezahür biçimlerinde meydana gelen farklılıkların dile getirilmesidir.

Gerek batı dünyasında, gerekse İslâm dünyasında yüksek sesle ifade edilmeye başlanan ve son zamanlarda en çok konuşulan ve tartışma konusu edilen, İslâm dünyasında dine dönüş ve dini değerlerin yükselmesi konusudur. Bununla birlikte ortaya çıkan yeni ilişkileri adlandırırken dini gelişmeleri izah etmeye çalışan kişilerin, dini bazı kategorilere ayırma çabaları, sadece "açıklayıcılık"³² açısından kullanıldığı sürece faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ancak bu kategorilerin, bu sınırları aşarak, çeşitli sahalara oluşturup dini olan ve olmayan, dünyevi ve uhrevi, ilim sahası ve din sahası, diye ayırmaya kadar varan bir bölünme söz konusu olduğunda ise, sakıncalı olacağı da bir gerçektir.

İslâm dünyasında gözlenen dine dönüş hareketlerinin kendine has özelliklerinden en önemlisi tarihsel İslâm'la kıyaslandığında ortaya çıkan farklılıklardır. Bu farklılıklar için en dikkat çekici olanı **avam havas** ayırımının yerini, yeni ve modern bir içerikle ortaya çıkan kavramlardır.

İslâm tarihinde cemiyetin fikri önderliğini ve dini rehberliğini **ulema** yapardı. Ancak bugün, ulema, bu rehberlik ve önderlik vasfını kaybetmiştir. Ulemanın yerini alan aydınların sundukları devlet ve medeniyet projesi içerisindeki din ile,

³² Bkz. Bulaç Ali, Kitabi İslâm, Ümmi İslâm yada Ümmet'in Kitaba Dönüşü, Bilgi ve Hikmet, Bahar, 1995, sa. X. s. 7.

halkın ibadet merkezli dini tasavvurları arasında farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklardan dini kategorikleştirilmesine kadar varan bir sonuçla karşı karşıya kalmaktayız.³³

Bu tür ayrımlar, son zamanlarda pek çok kişi tarafından ele alınmış ve çeşitli yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Ancak bu ayrımlarda göze çarpan bir gerçek, bu konu üzerinde araştırmalar yapanların da belirttiği gibi, bütün bunların birer kurgudan ibaret olup toplumsal gerçekleri yansıtmadığı gerçeğidir. Yine de, bu ayrımlara batılılar kadar yerli aydınlar da katkıda bulunmaktadır.

Önce, batıda yapılan çalışmalara bir göz atılacak olursa, burada, İslâm ülkeleri ve Türkiye hakkında yapılan araştırmaların, oldukça fazla olduğu görülür. Özellikle, halkın dini algılamaları ve her sahada dini yaşayışı yansıtmaları konusunda ciddi araştırmalar bulunmaktadır. Biz, bunlardan sadece bir kaçını ve kısaca hangi konularda çalıştıklarını tespit etmeye çalışacağız.³⁴

Dinin kategorikleştirmesi konusunda **Gustave von Grunebaum** ve **Robert Redfield** tarafından “**Büyük Gelenek**” ve “**Küçük Gelenek**” diye ayırımı yapılmıştır. Onlara göre, köylü ve eğitimden geçmemiş müslüman toplumları *küçük gelenek* ile özdeşleştirirlerken, eğitime dayalı şehirli ve kurumsallaşmış İslâm’a da *büyük gelenek* adı vermişlerdir.

Grunebaum, Büyük ve küçük gelenekler fikrinden etkilenerek yaptığı araştırmalarında İslâmi kültürün çeşitliliği, İslâmi ve kültürel kalıpların birbiriyle çatışması, bir arada yaşaması ve etkileşmesiyle alakalı çalışmalar yapmıştır. Onun varmaya çalıştığı sonuç, İslâmi gelenek, merkezi topraklardan ne kadar uzağa giderse gittiği her değişik bölgede o kadar formundan kaybetmiş olur. Ancak Grunebaum’un gözden kaçırdığı husus, hak dinin hem evrensel hem de mahalli unsurları bir toplumda beraber yaşattıklarıdır.

Clifford Geertz, Endonezya ve Fas İslâm’ı üzerinde araştırmalar yapmıştır.³⁵ Hareket noktası, günlük hayatta yaşandığı biçimiyle dini tecrübenin gerçek

³³ Çelik Ömer, Dini bilgi, dini Fenomen ve İslâm’ın Kategorikleştirilmesi, Bilgi ve Hikmet, a.g.s., s. 18.

³⁴ Batı’da yapılan çalışmalar hakkında Ali Murat Yel’in, İslâm’da Büyük ve Küçük Gelenekler, (çev. Ali Coşkun, Bilgi ve Hikmet, a.g.sa. s. 40.) isimli makalesinden istifade edilmiştir.

³⁵ Binder, Liberal İslâm, s., 154.

muhtevasının ortaya çıkarılması üzerinedir. Bu iki ülke arasında karşılaştığı tezatlar üzerinde durarak bunun sebeplerini anlamaya çalışır. Ayrıca, Javalılar üzerinde yaptığı araştırmada, köylülerin dini ile mütehassısların dini arasındaki karşıtlığı ortaya çıkarmıştır.

Richard Antoun, vaiz ve toplum ilişkilerine dair bir araştırma yaparak, büyük gelenek denilen yüksek İslâm ile, küçük gelenek denilen halk İslâm'ı arasındaki boşluğa dikkat çekerek kültür simsarlarının bu boşluğu doldurduğunu ifade eder.

John Gulick, din ve fırka kavramları üzerinde durur. **Dale Eickelman**, gelenek kavramı üzerinde durur. **Jacques Waardenburg**, İslam'daki popüler din sorunu üzerinde durur ve popüler İslam'ın kalıplarını ortaya çıkarmaya çalışır. Söz konusu ettiği bu kalıplar, her ne kadar resmen kabul görmeseler de, toplumda veya her hangi bir ferdin hayatında bir takım sosyal ve kültürel fonksiyonlar icra edebilmektedir. Mesela, doğum, ölüm merasimleri, zikir merasimleri, tasavvuf büyüklerinin ölmeleri halinde bile saygıyla anılmaları, tabii afetlerde veya toplumsal yada ferdi hayatta meydana gelen felaketlere karşı takındıkları dini tutum ve davranışlar gibi.

Fatma Mensur, Bodrum'da yaptığı araştırmada halkın dini ve kültürel hayatı üzerinde gözlemler yapmıştır. Yaptığı gözlemlerde yaşları ilerlemiş olanların ibadetlerini muntazaman yapmalarına karşılık, gençlerin dini uygulamalara hayatlarında yer vermediklerini gözlemiştir. Ancak yine de bazı önemli bunalım anlarında dini vecibelere yer verdiklerini gözlemiştir.

a- Yüksek İslâm ve Halk İslâmı:

Ernest Gellner, çalışmamız çerçevesinde bir batılı olarak kategorikleştirmeler yapanlardan birisidir. O, İslâm tarihi ve hali hazırdaki İslâmi hareketleri iki kategoriye ayırmıştır. Bunlardan biri "Yüksek İslâm" diğeri ise "Halk İslâmı"dır. **Şerif Mardin**'de aynı ayrımı "Kitabi İslâm" ve "Halk İslâmı" çerçevesinde merkez ve çevre ayrımını yapmaktadır. Bu ayrımları **Ali Yaşar Sarıbay** "Elitist İslâm" ve "Populist İslâm" derken **Nilüfer Göle** de bu kate-

gorikleştirmelere, “**Politik İslâm**” ve “**Kültürel İslâm**” diye görüşlerini temellendirmektedir.

Gellner’e göre, İslâm toplumlarının en önemli özelliği bilgelerin yüksek İslâm ve Halk İslâm’ı arasındaki iç bölünmedir. Ancak bu ikisi arasındaki çizgi kesin değildir.

Yüksek İslâm’ı izleyenler kentli bilgelere dir. Genellikle, ticari burjuvaziden gelen kent bilgeleri hem ticaret hem de bilgeliği bir arada yürütürler. Yüksek İslâm, katı, tek tanrıci ve şeriata dayalı bir anlayışı temsil eder. Allah ile kul arasında aracılık kabul etmez. Bunun yanında arıncılığı ve ana kaynaklara bağıllığı öğretir.

Oysa, **halk İslâm**’ı coşkusal ve büyüsel nitelik taşır. İnançlarında islamiyet öncesi kültürlerin izleri görülür. Allah ile kul arasında aracılar yerleştirir. Veli kültü ve Şeyhler önemli rol oynar. Halk İslâm’ının kurumsal yapısını tekke, zaviye ve uhuvvet teşkilatları oluşturur. Bu kurumsal yapılar, kendi bünyesinde, toplumsal pratikleri ortaya koyma ve iç huzuru sağlama açısından önemli görevler yerine getirmektedir. **Arabuluculuk, kardeşlik ve dayanışma** bunlardan bir kaçıdır. Yine bu kurumlar vasıtasıyla okuma yazma bilmeyen halka dinin emir ve yasaklarını simgesel bir dille aktarma görevini üstlenirler. Yani, veliler ve şeyhler bir bakıma terapi hizmetlerini görmektedirler. Yüksek İslâm’a mensup kişiler, kırsal kesimde oturan ve halk dinini yaşayan insanların dini yaşantılarını beğenmezler ve bunların hareketlerine hoşgörülle bakmazlar. Ancak Gellner’e göre yüksek İslâm, İslâm fikhıyla büyük haksızlıkları adaletsiz vergi toplamaları engellemiştir.³⁶

Ernest Gellner, son yüzyılda İslâm’ın kesin ve geriye dönüşü olmayan bir yenileşme sürecine girdiğini savunmaktadır. Bunun sonucu olarak da Halk İslâm’ı ile yüksek İslâm arasındaki dengede, yüksek İslâm yönünde büyük bir kaymanın gerçekleştiğini söylemektedir. Bunun sebebi, halk İslâm’ını toplumsal

³⁶ Gellner Ernest, Postmodernizm İslam ve Us, çev., Bülent Peker, Ank. 1994, s. 27.

tabanının aşılmasına kentleşmenin büyük bir hızla gerçekleşmesine siyasal merkezleşmenin sağlanmasına bağlamaktadır.³⁷

b- Çevre ve Merkez Modeli (Kitabi İslâm ve Halk İslâm'ı):

Şerif Mardin, bu konuya **merkez ve çevre** modeliyle katılmaktadır. Mardin, buna tarihi açıdan bakarak; *Osmanlı toplumundaki Siyasal iktidarı temsil eden merkez ile, bu iktidarın dışında kalıp yönetilen reaya durumundaki çevre ile karşılaşırız demektedir*. Ancak sadece bu ayırım Osmanlı döneminde değil, Emeviler'den itibaren dini anlayış, kendini merkez ve çevre ayırımı içerisinde bulmaktadır.³⁸

Merkez, yüksek tabakanın kültürünü,

Çevre ise, geleneksel İslâm kültürünü ifade eder. Bu kavramlaştırma İslâm toplumlarının daha çok yatay bölünmesine dayanmaktadır.

Mardin'e göre, günümüzde iç göç ve kentleşme bu iki kültür arasındaki farklılığı kapatmaktadır. Mardin, Gellner'in aksine kırsal kökenli halk İslâm'ın, laik kent kültürünü istila ettiği görüşündedir. Şu halde, Mardin tarafından geliştirilen merkez çevre modeli siyasi iktidar açısından açıklayıcı olsa da bütün bir düşünce ilim ve irfan tarihinin izlediği genel sınır açısından tam da açıklayıcı olamadığı görülür.

c- Elitist İslâm ve Popülist İslâm:

Ali Yaşar Sarıbay'da, Geller'in kategorilerinden yola çıkarak farklı kavramlar üzerinde durmaktadır. Sarıbay, bu ayrımlara "**Elitist İslâm**" ve "**Popülist İslâm**" diye isim vermektedir. İslâm dünyasında yükselmekte olan İslâmi hareketleri demokrasi ve medyanın kendilerine sunduğu imkanları kullanmak suretiyle **popülist** bir şekilde kendilerini geliştirdiklerini öne sürerek popülist İslâm'ın, "*efsanevi bir geçmiş ve ütopyik bir gelecek*" tasarımından yola çıkarak kitleleri harekete geçirdiğini söyler.

³⁷ Gellner, a.g.e., s. 31.

Elitist İslâmı, şehir alimlerinin işgal ettiğini söyleyen Sarıbay, bu alimlerin temel özelliklerinin orta sınıfların değer ve zevklerini yansıttığını, bu nedenle bu kategoridekilerin değerleri, **düzen, kural, itidal ve kitaptan yana** şekillendiğini vurgular.³⁹

Popülist İslâm ise, kuralcı değil **duygusal**, kitabi bilgiyi önemsemeyen bir tavırla **kültü önemser**. Bu yüzden tekke ve tarikatlarla bağlanmayı öne çıkarır. Sarıbay, bu gruplaşmanın, şu iki ayrı yapılanma içerisinde daha belirgin halde ortaya çıktığını ifade eder.

a- Siyasal bir oluşuma mensup olanlar (elitist İslâm),

b- Siyasal oluşumların dışında bir örgütlenmeyi tercih edenler (popülist İslâm). Ancak, daha önce Gellner ve Mardin'in kategorikleştirmelerinde öne sürdükleri aralarında kesin bir çizgi ile ayrışmanın söz konusu olamayacağı görüşü Sarıbay'da da hakimdir.⁴⁰

d- İslâm'ın Siyasallaştırılması:

Son yıllarda kendinden en çok söz edilen kavramsallaştırmadan biri, **siyasal İslâm ve kültürel İslâm**'dir. Fransız araştırmacı **Oliver Roy**'in yazdığı *Siyasal İslâm'ın İflası*⁴¹ adlı eserden hareketle ortaya atılan bu kavram, gerek Türkiye'de, gerekse dünyada en çok tartışılan kavramlardan biri haline gelmiştir. Roy, İslâm'ı, bir din olarak ele almanın yanında bir siyasal ideoloji olarak da değerlendirip dini düşüncenin toplumsal yapı üzerinde yaptığı etki sonucunda meydana gelen toplumsal dönüşümü siyasete ve siyasal iktidara endeksleyen, siyasal hareketlerin günümüzde yaşadıkları tecrübeler üzerinde durmaktadır.⁴² Roy, siyasal İslâmcılığın hızlı bir gelişme süreci içinde olduğu gerçeğini kabul eder. Hatta, bu hareketlerin pek çok ülkede iktidara geleceğine de muhakkak gözüyle bak-

³⁸ Mardin Şerif, Türkiye'de Din Ve Siyaset, İst., 1991, s. 20.

³⁹ Sarıbay Ali Yaşar, Postmodernite, Sivil Toplum ve İslâm, İst. 1995, s. 190.

⁴⁰ Sarıbay, a.g.e., s.192. Krş, Sarıbay, İslâmi Popülizm ve Sivil Toplum Arayışı, Birikim, Mart, 1993, sa., 47, s. 16.

⁴¹ Roy'un bu eseri, 1995 tarihinde Cüneyt Akalın tarafından dilimize çevrilmiştir.

⁴² Roy, a.g.e., s. 42, vd.

maktadır. Ancak, Roy'ın dikkatleri üzerine çektiği nokta, yakın zamanda Türkiye'de tecrübesi yaşandığı gibi, siyasal İslâm'ın modern dünyanın kötü bir kopyası olmaktan öteye bir mana ifade etmediğidir. Siyasal İslâm'ın elde edeceği iktidarın hukuk alanında yapacağı değişimlerden öte bir projeye sahip olacağı beklentisi içinde olmamak gerekir.⁴³

Roy'ın ortaya koyduğu kavramlaştırmayı geliştiren ve Türkiye şartlarına uyarlayan Nilüfer Göle olmuştur. Göle'nin temel ayrımı, **siyasal İslâm** ve **kültürel İslâm** olmak üzere iki kategoriye dayanmaktadır. Göle'ye göre, siyasal İslâm, ilk etapta siyasal iktidarı ele geçirmeye çalışan değişimi “**yukarıdan aşağıya**” sistem değişimi olarak tanımlayan batılı emperyalist güçler karşısında kimliğini ve bağımsızlığını savunan devrimci İslâm olarak tanımlamaktadır.⁴⁴

Kültürel İslâm eğiliminin ise siyasal bir boyutu olmadığı anlamına gelmeyeceği gibi kültürel İslâm öncelikle yeni bir sistemin kurulmasından ziyade iç dünyaların değiştirilmesi ve kuşatılmasını öncelikle hedefler. Yani, önce devletin yapılanması değil, ferdin iç yapılanması daha önem arzeder.

Göle, Kültürel İslâm'ın, toplum içinde “**İslâm'ın siyasileşerek fakirleşmesi**”ne engel olmaya çalıştığı ve “**dünyevileşerek kutsallığını kaybetmesi**” endişesiyle karşısında durmaya çalıştığını vurgulayarak, bu iki durum karşısında kültürel İslâm'ın önemli bir fonksiyonu yerine getirdiğini ifade etmektedir.⁴⁵ Bir anlamda kültürel yön, İslâmi kimliğin oluşturulmasına insanı ve toplumu dönüştürücü değer ve bakış açısının tespit edilmesine katkıda bulunmaktadır.

Gilles Kepel'in öne sürdüğü gibi *yukarıdan aşağıya* İslâm devrim modeli, ve *aşağıdan yukarıya* cemaat ağırlıklı İslâmileştirme eğilimleri olarak da tanımlanabilir. Kepel, birinci harekete, İran devrimini örnek göstermektedir. Aşağıdan yukarıya harekette ise, kültürel boyutu ağır basan, ve özellikle 80 li yıllardan sonra cemaatleşme alanında gelişen İslâmi yapılanmalar örnek gösterilebilir.⁴⁶

⁴³ Roy, a.g.e., s.89, 261. Krş, Canatan Kadir, Bir Okuma Biçimi Olarak Fundamantalizm, Bilgi ve Hikmet, Güz, 1995, sa. 12, s.49.

⁴⁴ Göle Nilüfer, Modern Mahrem, İst., 1991, s. 105.

⁴⁵ Göle, a.g.e., s. 105.

⁴⁶ Göle, a.g.e., s. 106, Gilles Kepel'in La Revanche de Dieu, seuil Paris, 1991. İsimli eserinden naklen.

e- Hak Dini ve Halk Dini:

Biz de, burada çalışmamızın ana eksenini oluşturan alanda hak din ve halk dini kavramları üzerinde durmak ve bu saydığımız kategorikleştirmelerle münasebet kurmak istiyoruz. Anahtar kavramımız, **hak din** ve **halk dini** kavramları olacaktır.

Hak din kavramından maksadımız, kitabı, inançları ve uygulamaları bozulmayan bir din kastediyoruz ki bu da **Kur'an-ı Kerim** ve onun ortaya koymuş olduğu dini düşüncedir. Son vahiy kitabı olarak Allah, insanlara bu kitap vasıtasıyla seslenmiştir. Bu nedenle biz, buna kitabi din de diyebiliriz. Ele almış olduğumuz kategorikleştirmelerden, yüksek İslâm'ın, Merkez modelinin, Elitist İslâm'ın, yerine ele almak istediğimiz ve farklı açıdan bakmaya çalıştığımız bir kavramdır.

Halk Dininden kastımız ise, vahyin gelişinden günümüze gelinceye kadar geçen sürede Kur'an-ı Kerim, farklı şekillerde tezahür etmiştir.

İrfan, hakikat ve örf vb⁴⁷ şekillerde tezahür eden Kur'ani hakikatler, ümmet adı altında ete kemiğe bürünmüştür. Bu da, günümüze kadar,

- Ya lisan-i hal ile,

- Ya sözlü anlatımla,

- Ya da yazılı bir miras olarak nesilden nesile intikal etmiştir.⁴⁸

İşte, bu intikal esnasında halkta ortaya çıkmasına, farklı zaman ve farklı mekân içerisinde değişiklik arzemesine ve dini tezahürlerin bütününe **halk dini** diyoruz. Bu tezahürlerin tümünde hak dinine uygunluk arzettiğini söylemek mümkün değildir. Dikkat edilecek olursa, burada bizim ele almaya çalıştığımız, hak dinin halkta ki tezahürlerini anlamaya yöneliktir. Yoksa halkın dini inanç ve yaşayışlarını kategorikleştirme ve parçalara ayırma olayı değildir. Bu kavramı, daha öncekilerin, halk, çevre ve populist İslâm diye belirttikleri kavramın yerine kullanmaktayız.

⁴⁷ Bulaç Ali, Kitabi İslam, Ümmi İslam veya Ümmetin Kitaba Dönüşü, Bilgi ve Hikmet, a.g.sa, s. 16.

⁴⁸ Vatandaş Celaleddin, Vahiyden Kültüre, s. 319, vd.

Ancak, onların ele alış tarzları incelendiğinde meseleye tek yanlı olarak baktıkları göze çarpmaktadır. Onlar araştırmalarını, sadece dinin insanlar tarafından yaşanan yönüne yöneltmişlerdir. Biz ise, insanların din diye yaşadıklarını bu alanda oluşturdukları fikri yapılanmayı ve çeşitli müesseseleri, gerçek din ile olan bağlantısını kurmaya çalışmaktayız.

Tarihin çeşitli dönemlerinde hak dinini anlatan ve halka ulaştıran iki farklı zümre var olagelmiştir. Bunlar, alimler ve ariflerdir.

Alimler, kitabı, yazılı bir metin olarak ele alıp ondan somut hükümler çıkaran bilginlerdir.

Arifler, dini kendi arifane ve şiirsel anlatımıyla hayata geçiren sıradan bir halk adamıdır. Bize göre bu iki zümrenin ortaya koyduğu hakikatler arasında temelde farklı bir yapı yoktur. Aksine bir ve aynı olan kitabın farklı tezahürleridir.

Hak dini ile irfana dayalı halk dini arasında tipik bir örnek olarak tarihte **Yunus Emre ile Molla Kasım**'ı zikretmek yerinde olacaktır.

Yunus; bu zamana kadar temas ettiğimiz kategorikleştirmeler içinde çevre, populist, kültürel ve halk İslâm'ını temsil ederken, Molla Kasım, merkez elitist siyasal ve yüksek İslâm'ın temsilcisi olarak algılayabiliriz. Bu iki şahsiyet arasında şu sentezi yapmakta bir sakınca olmadığı kanaatındayız. Gerçekte, Yunus gibi bir irfan adamını Molla Kasım, fıkıhla tamamlayan sembolik bir tiptir. Hayatın sürmesi için irfanın da fikhın da devam etmesi gerekir. Bu iki alanı birbiriyle zıt ve karşıt olarak göstermek yerine, biri diğerini tamamlayan iki önemli geleneksel bakış açısı şeklinde görmek gerekir. Biri ruhun zapt edilmez engin dünyasını diğeri sosyal ilişkileri kural yönünü temsil eder. Molla Kasım, kural, hüküm ve yazılı olan Hak Dinini, Yunus, geleneksel, şifahi ve halka ait Halk Dinini temsil etmektedir. İslâm tarihi boyunca bu iki farklı, ancak temelde bir olan düşünce ve yaşayış sisteminin beraberce hayat sürdürdüklerini görmekteyiz.

O halde, halk dini, hak dininin tezahürü olarak ortaya çıkarken, kendi içinde irfani bir yapılanmaya gitmektedir. Bunun içerisinde dini olmayan çeşitli faktörlerin etkisiyle özellikle ümmi halk seviyesinde yapılanan farklı bir dini tezahür olarak da karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan, Halk dini bünyesinde siyasi yapı-

lanma, tasavvufi yapılanma, resmi yapılanma, bidat ve hurafelerin etkin olduğu dini yapılanmalar gibi farklılaşmalardan bahsedilebilir. Ancak, bütün bunlar bize göre halk dini içerisinde meydana gelen bir hareketlenmeler olarak düşünmekteyiz.

Bu ölçüde bir ayrıma, daha önce de işaret edildiği gibi havas avam ayrımı gözüyle de bakılabilir. Fakat, dikkat edilmesi gereken husus, bu ayrımın birbirinden tümüyle kopmuş veya koparılmış sosyal ve kültürel sınıflara değil, tamamen entelektüel algı ve kavrayış düzeylerindeki insanlar arasında beşeri fitri farklılığa olan göndermedir.

Batıda ise, herkesin bildiği gibi sosyal sınıflar birbirinden kesin olarak ayrılmışlar ve her şeyleri ile farklı ve yabancı kalmışlardır. **Avam havas** ayrımında bilginin farklı seviyeleri bakımından büyük bir önem taşıdığını İbn Tufeyl'in Hay bin Yakzan'ında görmüştük.⁴⁹

Özellikle Medreselerin teşekkülünden, ulemanın devletin işlerinde yer almalarından ve resmi bir ulema sıfatı kazanmalarından itibaren bu ilişki sürüp gitmiştir. Ancak, Cumhuriyetle birlikte bir anda ulemanın varlığı kesilmiştir. Bunun yanında halkın halk dinini hikmetle sürdürenlerin de faaliyetleri yasaklanmıştır. Cumhuriyet uleması laik ve din dışı bir alanda yerini almış oldu. Bunlar da halktan koştukları için iki ayrı alan olarak dini alan ve din dışı alan olarak iki farklı zeminde gelişmesini sürdürmüştür.

Bugün ise, halka hak dinini ulaştırmada, az da olsa İslâm'ın ulema geleneğini sürdürmekte olan fakihler, gazete ve dergilerin farklı köşelerinde ve özel olarak bu amaçla telif edilmiş kitaplardan halktan gelen sorulara cevap vermekte ve pratik çözüm yolları göstermeye çalışmaktadırlar.⁵⁰

Gerek ülkemizde gerek batı da yapılan araştırmalar ve ortaya konan çeşitli çalışmalar gösteriyor ki; dini anlayış açısından önceleri avam ve havas ayrımı yapılırken modern zamanlarda bunun yerini zikrettiğimiz gibi çeşitli kategorik-

⁴⁹ Bkz. Hay bin Yakzan, s. 156.

⁵⁰ Bunlardan bazıları, Hayrettin Karaman, Halil Gönenç, Ahmet Şahin, Sadrettin Yüksel, Yusuf Kerimoğlu, Ali Güler vb. zatların dini alandaki çeşitli faaliyetleri halkın soru ve çözüm isteklerini yönlendirmektedirler.

leştirmeler almaktadır. Bu kategorikleştirmelerin temelinde son zamanlarda gerek Türkiye’de gerekse diğer İslâm ülkelerinde yükselen ve kendinden sıkça söz ettirmeye başlayan ve yer yer çeşitli alanlarda söz sahibi olan İslâmi değerleri anlama çabaları yatmaktadır. Gerek kültürel alanda ve gerekse siyasi alanda ağırlığını hissettiren bu yükselme sağlam bir yapılanma ile adım adım ilerlediği görülmektedir. Bu yapılanmayı inceleyen batılı veya yerli araştırmacıların bir kısmı, gerçekten bu yapılanmayı anlamak ve sağlam temeller üzerinde mantığını kurmak amacını gütmektedirler. Ancak bir kısmı ise - bilinçli veya bilinçsiz olarak anlamak ve objektif bir değerlendirmesini yapmaktan uzaktırlar. Mesalâ, bunu açık bir şekilde Gellner’in halk İslâm’ını değerlendirmesinde görmekteyiz. Gellner, halk İslâm’ının özelliklerini sıralarken Allah ile kul arasındaki araçlardan söz ederek, manevi eğitimci konumunda olan ve tasavvuf tarihinde özellikle irfanı halka yayarak dini duyguları devamlı canlı tutmayı başaran tasavvuf müessesesini küçümser bir tarzda ele alır. Mürşid konumunda olan mutasavvıfları aracı konumuna indirerek tasavvufu, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde yanlış sunmaya çalışır. Bu itibarla bizde Gellner gibi bir araştırmacının tasavvuf konusunda yeterli bilgiye sahip olmadığı veya yanlış bilgi ve kanaatlerle dolu olduğu düşüncesini doğurmaktadır.

III. BÖLÜM

HALK DİNİ

A- BİR DÜŞÜNCE VE YAŞAYIŞ TARZI OLARAK “HALK DİNİ”

a- Tarihi Gelişim İçerisinde *Halk Dini*:

Dünya üzerinde bugüne kadar var olmuş bütün dinlerin siyasi ve ekonomik sistemlerin ve hatta ideolojilerin farklı zaman ve mekanlarda yayıldıkça bir yandan insanları belli ölçüde kendi kalıpları içinde şekillendirirken diğer yandan da insanların niteliklerine uygun bir biçim aldığı bilimsel bir gerçektir.

İşte, İslâm dini de, Arap yarımadasından çıkıp, yayıldığı diyarlarda değişik kültürlerle temas kurduktan sonra çeşitli kültürlerin içinden gelip İslam’a giren muhtelif toplumların sosyal ve ekonomik yapılarına uygun yorum ve uygulamalara konu olmuşlardır. İslam’ın temel ilkelerinin yorumunda ve hayata geçirilişinde esas itibariyle bir takım önemli veya önemsiz farklarla beraber, her Müslüman toplum, kendi kültürel özelliklerine göre bir İslâmî yaşayış tarzı, yani başka bir ifade ile bir İslamî kültür geliştirmiştir. Bu nedenle teorik çerçevede İslam’ın tek olmasına karşın, bazen esasta, bazen de teferruatta, hatta zihniyet boyutunda, farklı İslamiyet veya Müslümanlık biçimlerinden bahsedilebilir.

Coğrafi mekân temelinde dini olan veya olmayan çeşitli yerel kültürlerin etkisiyle ortaya çıkan dini düşünce, yaşayış ve teferruatta bazı farklılıklar arzeden bir Kuzey Afrika müslümanlığı, Orta Doğu müslümanlığı, veya batıda oluşan bir Avrupa veya Amerika müslümanlığından söz edilmesi bunun misalidir.¹

Bu farklılaşmanın dışında bir de müslüman toplumun devletten halk tabanına varıncaya kadar İslâm’ı algılama ve yaşama biçiminde ortaya çıkan değişik-

¹ Ocak Ahmet Yaşar, Türk Sufiliğine Bakışlar, İst., 1996, s. 78.

liklerden de söz edilebilir. Buna göre bir müslüman, toplumda siyasal teşkilatlanmada temsil eden devletin siyaset aracı olarak kullandığı bir *Din telakkisi*, din adamlarının yansıtmaya çalıştığı *Kitabi Dini*, çeşitli tarikat kesimlerinin görüntülediği bir *Tasavvufi bir Dini*, ve nihayet sıradan halkın anlayışını yansıtan ve ekseriya hurafe ve bidatlerle karışık bir *Halk Müslümanlığı* 'nı düşünebiliriz.

Her kesim, kendi anladığı ve yaşadığı dine İslâm adını vermektedir. Geçen bölümde, Hak Dinin anlaşılmasında kategorik yaklaşımlara temas etmiştik. Burada ise, halk dininin tarihi gelişimi içerisindeki yerini tespit etmeye çalışacağız. Bunu yaparken halk dininin geçirdiği safhaları ve gördüğü değişik muameleleri değerlendireceğiz.

İslâmiyeti kabul eden ilk Türk topluluklarının eski inançlarına göre gelişmeci bir dinin cazibesine kapıldıklarını söyleyebiliriz. Daha çok, Türkmen aşiretlerinde ve küçük topluluklarda görülen enerjik ve savaşçı yapıları İslâm dinindeki gaza fikri ile bütünleşmiş ve dini bir muhtevaya bürünmüştür. Bu da, Türk hükümdarlarının işlerini kolaylaştırarak önlerini açmıştır.²

Tarihte kurulan Müslüman Türk devletleri, dini kurumları devlet bünyesine dahil ederek merkezi yönetimin bir uzvu haline getirmiştir. Adalet, eğitim ve bir kısım idari görevleri bunlara vererek ulemaya oldukça imtiyazlı bir mevki tanıdığını biliyoruz. Yani, bir kısım âlimler, istikrarlı bir şekilde devlet yönetimiyle bütünleşirken, bir kısmı da, bu bütünleşmeden farklı bir yol izlemişlerdir.

Bu durumda devlet yöneticileri bunları, aykırı hareket eden dini kisveye sahip unsurlar olarak kabul ederek, sünni veya rafizî ayrımı yapılmadan baskı altına almışlar, faaliyetlerine son vermişler veya kontrol altında tutulmuşlardır. Hatta, yöneticilerle zıtlasmaya giren sünni tarikatların bile bu muameleyi görmesine karşın, devlet yöneticileriyle uyuşan ve resmiyete mazhar olan **Bektaşiliğin** ise bütün canlılığı ile yaşamaya devam etmesi özellikle Osmanlı devletinde gö-

² Akpınar Turgut, Türk Tarihinde İslâmiyet, İst., 1994, s. 57., krş., Güngör İslâm'ın Bugünkü Meseleleri, s. 186.

zetim prensibinin merkezi devletin rakipsiz bir şekilde yaşatılması olduğunu gösterir.³

Özellikle, Osmanlı devleti döneminde devlete has bir dini müesseselerin varlığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki; Türklere has dini anlayışta esnek İslâmi yorumlar üretilmiştir. Bu nedenle, din alimleri, devletin bir uzvu olarak çalışmış veya en azından bu görüntüyü vermiş ve sistemin tamamlayıcısı olmuştur.⁴ Oluşturulan sünni İslâm geleneğine karşı pek o kadar muhalefetin ortaya çıkmaması gibi, özelliğe de sahip olmuştur.⁵

Cumhuriyetin kurulmasından itibaren kurucuların zihninde **yeni bir toplum meydana getirme fikri** yatmaktaydı. Bunun için o dönemde halka dini yön veren ulema sınıfının fonksiyonuna son verilerek, halk ile din arasında kurulan köprü ortadan kaldırılmış oldu. Onu yetiştiren ve toplumla iletişimini sağlayan camiler, zaviyeler ve medreseler gibi müesseseler, ya toptan kaldırdılar, ya da yeni bir statü kazandırmış oldular. Dini kurumlara, Cumhuriyet devrinden itibaren verilen yeni statü ile birlikte kurulan yeni düzenin savunuculuğu yaptırılmak istenmiştir.⁶

Cumhuriyet yönetiminin getirdiği yönetim biçimiyle ortaya çıkan laiklik prensibi, bunu daha da destekler mahiyetteydi. Ancak bu prensip, ortaya çıkış ve batıda uygulanmış şekliyle bu yeni yönetim içindeki uygulanışı iki önemli noktada birbirlerinden ayrılmaktadır.

- 1- Dini alanın üzerinde devletin denetleyicilik rolü,
- 2- Laikliğin, dine karşı alternatif olarak çıkarılmasıdır.⁷

Böylece dinin devlet üzerinde etkisi azaltılarak onun toplumsal bir rol oynamasına engel olunmuştur. Kurulan Diyanet İşleri Başkanlığına tahsis edilen çok düşük ölçüdeki bütçe hariç, dini kurumlara yapılan tüm devlet yardımları kesildi. Din eğitimi tedricen azaltılarak sonunda askıya alınmış oldu. Tarikatların faaliyetlerine son verilerek tüm dini müesseselerin mal varlıklarına el konuldu.

³ Akpınar, Türk Tarihinde..., s., 87, Türköne, Modernleşme Laiklik ve Demokrasi, s. 28.

⁴ Güngör, İslâm'ın..., s. 213.

⁵ Türköne, a.g.e., s. 33.

⁶ Canatan Kadir, İslâm Kültürünün Sosyolojik Piramidi, Bilgi Ve Hikmet, Bahar, 1995, sa. 10, s. 35.

⁷ Hodgson Marshall G.S. İslâm'ın Serüveni, c. III, s. 284. Türköne, Modernleşme..., s.33.

Özellikle dini ve sosyal alanda ortaya çıkan boşluk, batıdan alınan çeşitli müesseselerle doldurulmaya çalışılmıştır.⁸ Ancak, halka yabancı olan bu gibi kurumlar, devleti yöneten elit tabakası vasıtasıyla halka benimsetilmeye çalışılmıştır.

Batıda laiklik, din adamlarının toplum üzerindeki yetkilerinin sınırlandırılmasıyla din, kolaylıkla vicdanlara itilmiş oldu. Çünkü, batıda laiklik ortaya çıkmadan önce din adamları yönetici durumundaydı ve bütünüyle keyfi uygulamaları din adına yapmaktaydılar. Laiklik ilkesinin benimsenmesiyle birlikte din adamları yönetici olmaktan çıkartılmıştır. Halbuki, İslâmiyet ve onun getirdiği hayatın her sahasına hitab eden prensipleri, sınırları belirsiz bir şekilde toplum içinde yayılmıştır. Bu haliyle İslâmiyet, şahsiyet bütünlüğünün en önemli temeli olan toplumla ilişkilerini sürdürmesinin yol gösterici ve toplumun işleyişini düzenleyen kurallar bütünü olarak karşımıza çıkar.⁹ Böylelikle, Batı'da yaşanan dini vicdanlara itme olayı gibi bir durum, Türkiye için söz konusu olduğunda kanuni düzenlemelerle dini düşünceyi ve onun getirdiği prensipleri ve uygulamaları vicdan işi haline getirmek mümkün değildir. Bu yüzden, bu gibi uygulamalarda beklenen sonuçlar alınamamıştır.¹⁰

Bu devirde din aslından uzaklaştırılmak istenmiştir. Hatta kurulan yeni düzenin temellerinin sağlamlaştırılması için dini, bir vasıta olarak kullanmak gibi bir teşebbüste bile bulunulmuştur. Bu yönüyle devlet kontrolüne alınması ve alternatif resmi bir din ortaya koyma faaliyetleri, İslâm Türk tarihi boyunca oluşan esnek ve hoşgörüye dayalı devletle uyumlu tabiatının devamını sekteye uğratmıştır.

Aydınların kitaba dayalı İslâm anlayışının saf dışı bırakılmasıyla, taşrada gücünü muhafaza eden halk İslâm'ı, kendi özel alanında ve zaman zaman gizli ortamlarda canlılığını sürdürmüş, İslâm'ın muhafazakâr formlarını kuvvetlendirmiştir.

Bilindiği gibi, halkın din anlayışının oluşmasında, dini duygularının ve hayatının canlı tutulmasında etkili olan en önemli müesseselerin başında tasavvufu

⁸ Sitembölükbaşı Şaban, Türkiye'de İslam'ın..., s. 9., Güngör, İslam'ın..., s. 208.

⁹ Türköne, Modernleşme..., s., 33. Dursun Davut, Laiklik..., s. 68.

ve tarikat faaliyetlerini zikretmiştik. Özellikle, Osmanlı devleti döneminde önemli görevler icra etmişlerdir. Yeni fethedilen bölgelerin İslâmlaşmasına katkıda bulunmaları, Osmanlı topraklarına karşı yönelen işgalcı güçlere karşı koymak için seferber edilmeleri bu faaliyetlere misaldir.¹²

Osmanlı devletinin son dönemlerindeki çalkantılı ve savaşlı yıllarını, müteakiben kurtuluş hareketinde yer alan ve yönlendirenler arasında tarikat gruplarının yer aldığı gerçeği herkes tarafından kabul edilmektedir.¹³

Dini kurum, üst sınıf denilen yöneticiler için politik ve ideolojik temelin büyük bir kısmını oluştururken, “**derviş**” dini de diyebileceğimiz “**halk dini**” alt sınıflarda daha çok cemaati kuvvetlendiren ve kimlik oluşturan bir süreç olarak işlev görmüştü.¹⁴ Bir kaç tarikat bir kısım memur ve itibarlılara cazip gelmişti. Ancak din, Osmanlı toplumunda bütünleşmeye giden bir yol açmış gibi görünmesine rağmen aslında iki alternatif içermekteydi. Biri **resmi din**, diğeri **halk dini**. Bu ikisi, İslâmiyetin pek çok yönünü paylaşmalarına ve ortak noktalarda buluşmalarına rağmen, aynı zamanda birbirlerinde belirgin özellikleriyle de farklıydılar.¹⁵

Bu derece din ile iç içe yaşayan toplumdaki bir anda dini bertaraf ederek dini müesseselerin tümünün kapatılması veya sınırlandırmaların getirilmesi, dini duyguları ve yaşantısı tarikat çevrelerinde veya kendi başına canlı tutan halk tarafından korku ve endişe ile izlenmeye başlanmıştır. Merkezde ve taşrada dini faaliyetlerin kontrol altına alınmasıyla birlikte halk ve yetişme çağındaki insanlar din eğitimini alamaz hale gelmiştir. Ancak yine de faaliyetlerini gizli olarak sürdürenlerin de yer yer şiddete maruz kaldıkları görülmektedir.

Bu dönemde, halkın dini faaliyetlerine bu denli müdahalelere karşı halk kesiminde halkın dini anlayışını ve yaşayışını muhafaza etmeleri, bütünüyle yok edilmek istenen dini duyguların tekrar canlanmasının sağlanması için bir kısım

¹⁰ Mardin Şerif, Türkiye’de..., s. 242, Krş, Dursun, Laiklik..., s.84.

¹² Gündüz, a.g.e., s. 14.

¹³ Bunların başında, Nakşibendi, Kadiri, ve Mevlevi Tarikatlarını zikretmek mümkündür. Bkz. Kutay Cemal, İstiklâl Savaşının Maneviyat Ordusu, Cemal Kutay Kitaplığı, İst., 1977

¹⁴ Aydemir Şevket Süreyya, Suyu Arayan Adam, İst., 1967, s. 37-39.

¹⁵ Mardin Şerif, Türkiye’de Din ve Siyaset, s. 161.

insanlar yeni stratejilerle halk arasında çeşitli faaliyetler başlatmışlardır. Bunlar, medrese mezunu tasavvufi yönleri ağır basan halk dinini hak dini ile ihya etmeye çalışan kimselerdir.¹⁶

Biz bu konuya “*Cemaatleşme*” isimli bölümde tekrar döneceğiz.

b- Halk Dininin Karakteristik Özellikleri:

İslâm düşünce tarihi boyunca insanların dini anlayış ve yaşayış konusunda **Avam** ve **Havas** diye iki ayrı kategoriye ayrıldıklarını bilmekteyiz. **Havas**, daha çok, okuyan, düşünen, bilgi ve kültür sahibi olarak bilinirken **Avam**, halk kalabalıklarını oluşturan, havasa göre daha az okumuş veya hiç okumamış, merkezden uzak, taşrada hayat süren, şehirleşmemiş, hatta göçebe olanlara verilen ortak

¹⁶ Bu dönemde yasaklara karşı ilk harekete geçen ve bu sahada yeni bir strateji belirleyerek faaliyet başlatan üç ismin öne çıktığı görülmektedir. bunlardan, **Said Nursi** (1873-1960), siyasi faaliyetlerin yanında, halk tabakalarına yönelerek imani hakikatlar sahasında risaleler yazarak etrafındakilere ve ulaşabildiği insanlara dini canlanmanın sağlanması için dini faaliyetlerini sürdürmüştür. Özellikle, İslam üzerine kurulu, tasavvuf ilkelerinin izleri görülen, bir “**Kur’an’a dönüş**” sunmuş, zamanla etkisi şehirlere de yayılmıştır. Said Nursi, 1950 li yılların yumuşak ortamından yararlanarak risalelerini basmış, mahkemelerden sakıncalı olmadığına dair kararlar çıkartmıştır. Bugün ise, nur cemaati olarak bir kaç koldan çeşitli sahalarda dini dönüşüm ve imanı kurtarma faaliyetlerini sürdürmektedirler.

Aynı dönemde karşımıza çıkan bir diğer bir yeni isim, **Süleyman Hilmi Tunahan**’dır (1888-1959). Tunahan, dersiâm olarak Süleymaniye Medresesinde görev yaparken Tevhid-i Tedrisat kanununun çıkmasıyla görevden alınmış ve İstanbul vaizliğine atanmıştır. İstanbul’un çeşitli camilerinde va’z ederken defalarca takibata uğradığı görülmektedir. Resmen Kur’an okutmaya izin verilinceye kadar geçen süre içinde etrafına topladığı insanlara gizilice dini dersler vermiştir. Vefatına kadar bu faaliyetlerini genişleterek sürdürmüştür. Verdiği dersler, Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin aynısı olup, okuttuğu derslerin özelliği kısa sürede büyük mesafe kat edebilmesiydi. Nakşibendi tarikatının bir kolunun liderliğini de birlikte yürüterek hem ilmi alanda hem de manevi alanda halkın dini yaşantısını canlandırma ve dine dönüşü sağlama gayretini sürdürmüştür. Bugün, binin üzerinde orta öğretim ve yükseköğretim öğrencilerinin barındırıldığı yurtlarla ve çeşitli dini faaliyetleriyle halka çeşitli alanlarda din hizmetlerini sunmaya çalışmaktadırlar.

Bu dönemin üçüncü öne çıkan ismi, tarikat olarak teşkilatlı bir şekilde faaliyet sürdüren **ticani tarikatını** zikretmek yerinde olacaktır. Bu dönemde ticaniliğin en önemli faaliyeti, **Kemal Pilavoğlunun** müritlerini memleketin çeşitli yerlerine göndererek ezanı arapça asıllarıyla okutma faaliyetleridir. Halkın buna olan özleminin camilerde yüksek sesle ezan okuyarak yerine getiren Ticaniler, hapselere atılmakta ve çeşitli takibatlara uğramaktaydılar. Hatta o dönemde tipik bir örneği, T. B. M. Meclisinde de yaşanmıştır. T.B.M.M. T.D. c. XVI, Dön., VIII, 1947, s. 37. Ayrıca laik Cumhuriyeti reddederek dini bir yönetimini istemekle birlikte Ankara ve çevresindeki heykellere saldırılar düzenlemektedirler.

Tarikat faaliyetleri olarak Nakşibendi tarikatının Halidi Kolu, **M. Zahid Kotku**, (öl.1980), ve **Mahmut Sami Ramazanoğlu** (öl. 1984) **Abdü’l Hakim Arvasi** (öl. 1943) gibi kişiler derin dini ve manevi kültürleriyle cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar gelen bir etkinlik alanı oluşturarak halkın dini yaşayışlarında canlanma ve etkili bir dönüşüm sağlamışlardır. Bkz. Ceylan H. Hüseyin, Cumhuriyet Döneminde Din Devlet İlişkileri, Ank., 1991, c. III, s., 235. Akgündüz Ahmet, Tabular Yıkılıyor II, İst., 1997, s. 42.

addir.¹⁷ **Halkın dini** derken, halkın yaşayışı, inançları, dini duyguları ve düşüncelerini kastediyoruz. Bu duygu ve düşüncelerin oluşmasına etki eden faktörlerin neler olduğu, nelere inanıp nelere inanmadıkları, inançlarının ne derece doğru bir temele dayandığı, dinin ne kadarını bilip ne kadarını yaşadıkları, gibi konular halk dinini teşkil etmektedir.

Halk, genellikle ulemayı taklit ederek yazılan “**İlmihal**” türü kitapları okumakla, buldukları yerlerde kurulan çeşitli meclislerde veya camilerde verilen va’zlardan dini öğrenmekle yetinmişlerdir. Hatta bazen bunları bile yapmaya fırsat bulabilmiş değillerdir. Öte yandan tarih boyunca, mezhep imamları başta olmak üzere fıkıh, hadis, kelâm, tasavvuf ve tefsir gibi bilim dallarında büyük dehşeler ve bilginler hiç eksik olmamıştır. Halk, bunlar sayesinde hak dine aykırı, fazla kapılmamıştır.

Ancak bu saydığımız yollardan elde edilen dini anlayışın ne derece hak din olduğu konusunda tereddütlerimiz vardır.

İşyle gücüyle meşgul olan insanların dini yaşayışa ilgisi azdır. Belki dindardır ancak bilgi seviyesi yeterli değildir.

Vakit bulabildiği zaman katıldığı dini merasimlerde öğrendiği dini bilgiler dini anlama ve algılamalarında yeterli bir seviyede değildir. Bu gibi yerlerde verilen bilgiler hikâye türü bilgiler ve evliya menkıbelerine dayanmaktadır.

Burada biz, halk ve aydın arasındaki dini anlama ve algılama anlayışına kısaca temas etmek istiyoruz.

Halk,

Duygular alanına ilgi duyar. Dinlediği dini nasihatlerde duygularına hitab eden, heyecan veren konulara ilgi duyar. İlmi hakikatlere, varlık, kainat, yaratılış gibi veya derin tasavvufi konulara pek girmez. Bu gibi konular hakkında derin bilgi edinmekten ziyade kültür seviyesinin kaldırabildiği bilgilere kulak verir.

¹⁷ Zubaida Sami, İslâm, Halk ve Devlet, çev. Sami Oğuz, İst. 1994., s. 238.

Aydın;

Genelde **akli konulara** eğilir dini heyecandan ziyade, ilmi ve fikri konulara ilgi duyar.

Halk,

Şekilciliğe önem verir. Dini ibadetlerin tüm şekillerinin yerine getirilmesini, dış görünüşün tam olmasına dikkat eder.

Aydın,

Şekilcilikten ziyade yapılan ibadetin veya her hangi bir dini davranışın şeklinden hareketle yapılan davranışın **şuurlu** bir şekilde yapılarak **özüne** inilmesi amacıyla hareket eder.

Halk,

taklitçidir. Her davranışını, dini olsun veya olmasın bağlı olduğu din büyüğünü taklit etmeyi amaç edinir. Bunu da körü körüne yapar.

Aydın,

Aydın da **taklitçidir**. Ancak taklit edilmesi gereken yerde ve **şuurlu** bir şekilde yapar.

Halk,

Halk için dini merkez öge, **ibadettir**,

Aydın,

Aydın için ise, **nass'dır**. Aydın, dini ögesinin başına nassı koyar.

Halk dininde **cemaat** önemlidir. Cemaatleşmenin terkedilmesi veya aşınması durumunda, inancın yitirileceği ve bağlılığın kalmayacağı korkusunu yaşar.

Halk kendinden üstün kabul ettiği aydınların din anlayışına saygı duyar, otoritesini tanır, ancak yine de kendi bildiğinde diretir.

Halk dininde **ibadet**, dini yaşantının **belirleyici** unsurudur.

Hikaye ve menkıbe türü anlatımların bol olduğu, manevi duygularını canlandırıcı sohbetlere daha çok ilgi gösterir. Bunlardan dersler alınmasından yanadır.

Halkın dindarlığı **zengin özelliklere** sahiptir.

Halk, keramet gösteren evliya kültürüne, menkıbevi yönü ağır basan şahısların hayatlarına itibar eder.

Bu gibilerin yaptıkları dini ve dünyevi faaliyetler anlatılırken kendi hayatıyla irtibat kurmaya çalışır. Dini duygularına ve yaşayışına yön vermek için onlardan örnek alır. Bölgesinde geçerli adet ve geleneklere sıkı sıkıya bağlıdır, bunlardan hiç de vazgeçmek istemez. Yanlış dahi olsa başka bir tatbikata geçilmesini tasvib etmez. Yerel kültüre bir din kadar önem verir.

Değişime ayak diretir. Değişimi isteyenlere ve seslendirenlere şiddetle karşı çıkar.

Halkın hayatında ve ibadet yaşayışında **hurafeler** ve **bid'atlar** geniş bir yelpazede yer alır. Bunları, dinden kabul ederek, elinden geldiği kadar tatbikatına çalışır. **Biz büyüklerimizden böyle gördük**, diyerek yaptıklarına meşruiyyet kazandırmaya çalışır.

Dini yaşayışlarında toplu **dini törenler** önemli yer tutar.

Bunlar;

Doğum, yeni doğan çocuğa isim takma, sünnet merasimi, ölünün arkasında belirli gün geçtikten sonra okutulan mevlit ve Kur'an-ı Kerim'ler, hacca uğurlama merasimi, dini merasimle yapılan nikâh ve düğün merasimleri mübarek geceler üçaylar bayram günleri ve geceleri sayılabilir.

Halk dininde yer alan bir başka özellik, bağlı oldukları **cemaatlerdir**. Halk, liderlerine **karizmatik** bir anlayışla bağlıdır. Liderine olağanüstülükler atfeder. Genelde dini veya şahsi problemlerinin halledilmesinde yardımını hep liderlerinden beklerler.¹⁸

¹⁸ Çelik Ömer, Dini Bilgi, Dini Fenomen ve İslam'ın Kategorikleş(tiril)mesi, Bilgi ve Hikmet, a.g.s., s. 18, Krş., Canatan Kadir, a.g.m., Bilgi ve Hikmet, a.g.s., s., 26, Ayrıca Bkz., Subaşı Necdet, Bir Toplumsal Kategoriyi anlamaya Giriş:, Avam'ın Sosyolojisi, Bilgi ve Hikmet, a.g.s., s., 78, vd.

B- HALK DİNİNİN OLUŞMASINDA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

a- Halk İnançları:

Halk inançları, günümüzde, dini bilgisi az olan insanlar arasında geniş bir zeminde yaşama şansını elde edip varlığını sürdüren inançlardır. Bu inançlar, insanların hayatının hemen hemen her alanını kuşatmaktadır.

Halk İnançları, toplumsal kabullenme ve benimseme anlamına gelmektedir. Genel olarak, iktisat, teknik, hukuk ve dine varıncaya kadar hayatın her alanında görgü ve bilgi alanını aşan bir bağlanış ve kabullenıştır.¹⁹

Ortaya çıkış ve halk arasında bir inanç halini alması uzun zaman alır. Toplumsal hayatın bünyesinde meydana gelen sosyal bir hadise zihinlerde iz bırakır, ancak kendisi tarihi süreç içerisinde unutulmuş olarak hatırlanmaz olur. Yalnız zihinlerde bıraktığı izler, zaman içinde halk inançlarını oluşturan bir motif halini alır. Yani toplum içinde adet ve gelenek olarak görülen bir takım davranışlar ve folklorik uygulamaların arka planı, zihnin alt şuurunda yerleşmiş olan bir inancın veya bir olayın yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Halk dininin ortaya çıkmasında ve insanlar arasında hayatını sürdürmesinde önemli payı bulunan inançları iki başlıkta ele almaya çalışacağız. Bunlar, bid'at ve hurafelerdir.

1-Bid'atlar:

Bid'at,²⁰ Hz. Peygamber'in getirdiği Hak Din tamamlanıp vahiy sona erdikten sonra, Kur'an-ı Kerim'de veya sünnette açıklaması veya işareti bulunmayan bir konuda dinde yapılan ziyade veya noksanlığa denir. İslâm alimleri, bid'atı, dinin ruhuna aykırı olan ve olmayan diye ikiye ayırmışlardır.²¹ Ancak, unutulmaması gereken, bid'atları, dini mahiyette görülen amel ve davranışlardan

¹⁹ Çelik Ali, İslâm'ın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları, İst., 1995, s., 18.

²⁰ İcat etmek, örneği olmaksızın yapıp ortaya koymak, inşa etmek, anlamlarına gelen "bd'a" kökünden türeyen bid'at, daha önce benzeri bulunmayıp sonradan ortaya çıkan şey anlamına gelir. T.D.V.İ.A. "Bid'at" maddesi, c. VI, s. 129.

başka, günlük hayatla ilgili olarak sonradan ortaya çıkan yeni fikirler, uygulama ve adetlerde aramak gerekir. Bundan biz, ilmi ve teknolojik gelişmelerin, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sahih sünnetinin ortaya koymuş olduğu dini ölçülerin dışında kalan alanı kastediyoruz.

Bid'at konusundaki görüşleri ve bu alana tahsis ettiği *el İ'tisâm* adlı eseriyle dikkati çeken *Şatıbi*, bid'atı "*sonradan ortaya konan dini görünümlü yol*" olarak tarif etmiştir. Ona göre, kişiler bu yola *Allah'a daha çok kulluk etmeyi istedikleri için bu yola girerler demektedir.*²²

Bu durumda bid'atler, halk dininin en önemli kaynaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dini düşünce tarihi incelendiğinde genellikle, halk tabakalarında hak dini öğreten peygamberlerden zaman ve mekan bakımından uzaklaştıkça bazı bid'at ve hurafeleri veya eski inanç ve düşüncelerine ait bazı davranışları yeniden canlandırdıkları görülmektedir. Bu da; Hak Dinin, Halk Dini diye tanımladığımız bir başka görüntüsüyle din adı altında karşımıza çıkmaktadır. Hatta, peygamberlerin tebliğ ettiği Tevhid inancından dahi uzaklaşarak kısa bir süre sonra eski batıl inançlarına yeniden döndüklerini de tarihi kaynaklarda görmek mümkündür. Bu defa da eski inançlarından farklı olarak yeni inançların etkisiyle ve değişik bir biçimiyle şekillenerek ortaya çıkarıldığı görülmektedir.

Aynı durumu, Hz. Peygamber'in tebliğ vazifesini sürdürdüğü esnada eski putperest inançlarından vazgeçmek istemeyen insanların hak dine karşı direndiklerini de görmekteyiz. Yine, Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra siyasi karışıklıklar ve bazı olaylar neticesinde cahiliye adetlerine dönüş özleminin izlerine veya o dönemin alışkanlıklarını yeni döneme taşıma çabalarıyla da karşılaşmaktayız.

Bid'atların, dine girişine zemin hazırlayan faktörlerin başında,

²¹ İmam Birgivi, *Tarikat-ı Muhammediyye fi Sireti'l Ahmediyye*, çev. C. Yıldırım, İst., 1996, s. 34. Krş, Mustafa Uysal, *İslam'a Sokulan Bid'at ve Hurafeler*, Konya, 1969, c. I, s.15.

²² eş *Şatıbi İbrahim b. Musa, el İ'tisam bi'l Kitab ve's Sunne*, Reşit Rıza Neşri, Mısır, 1332, c, I, s. 437-475, c. II, s. 286-290.

- Dini esas ve hükümlerden bazıları dine yeni girenler tarafından eski kültür mirasının da etkisiyle, yanlış anlaşılmiş veya yanlış yorumlanmıştır.

- Yabancı kültürlerle olan sürekli temasların etkileşimi sonucu, yabancı inanç ve davranışların dine sokulduğu,

- Ayrıca, bizzat hak dinin saflığını bozmak amacıyla kasten dine çeşitli inanç ve davranışların da sokulmaya çalışıldığı unutulmaması gereken bir gerçektir.²³

Doğru inancın, doğru dini düşüncenin ortaya konması ve insanların Hak dine dönüşünün sağlanması için, bid'atlarla mücadele ve ortadan kaldırılması konusunda İslâm alimlerinin farklı yaklaşım sergilediklerini görmekteyiz. İbn Teymiye, yaşadığı çağı, sünnetten uzaklaşılana ve bid'atlara dalınan bir çağ olarak nitelmiştir. Bu nedenle o, bid'atların ortadan kaldırılması konusunda sert tedbirlere başvurulmasını isteyenlerdendir.²⁴ Kâtip Çelebi ise, olaya daha farklı yaklaşarak, başka meselelerde olduğu gibi bid'atlar konusunda da dikkatleri orta yolun izlenmesi üzerine çekmiştir. Kâtip Çelebi, halk arasında yayılan itikattaki bid'atları kaldırmak için güçlü hükümdarların zor kullanarak ortadan kaldırmaya çalışmalarına rağmen veya amel işlerindeki bid'atları ortadan kaldırmak için dini iyi bilen dindarlar ve vaizler çaba harcamalarına rağmen ortadan kaldıramamışlardır. Genel olarak araştırıldığında Hz. Peygamber'in zamanından sonra sünnetten çok uzaklaşmıştır. Ancak, tekrar sünnete rağbetlendirmek ve bid'atlardan uzaklaştırmak için yumuşaklıkla va'z ve nasihatle yetinilmesi gerektiği üzerinde durur.²⁵

a- İtikat ile ilgili Bid'atlar:

Bilindiği gibi; Asr-ı saadetten sonra ortaya çıkan ve hiç bir dini delile dayanmayan inanç, ibadet, fikir ve davranışlara bid'at denilmiştir. Kur'an-ı Kerim, itikat konularında inanılması gereken tüm esasları belirtmiştir. Bu çerçevede bu esaslardan bir kısmına inanıp bir kısmına inanmamayı kesin inançsızlık ve sapık-

²³ T.D.V.İ.A., c. VI., s. 130.

²⁴ İbn Teymiye, Mecmu'u Fetâvâ, I-XXXVII, nşr, Abdurrahman b. Muhammed, Riyad, 1381-1386, c. III, s. 279-286, c. VII, 173-284.

²⁵ Kâtip Çelebi, Mizanü'l Hak, fi İhtiyari'l Ahak, s. 66.

lık olarak nitelendirmektedir.²⁶ Bu nedenle Kur'an-ı Kerim'e göre Gayb'ın yalnızca Allah tarafından bilindiğine dair pek çok ifadeler yer alırken,²⁷ halk, cinlerle irtibata geçtiğini iddia eden ve gayptan haber verdiğini iddia edenlerin söylediklerine itibar etmektedirler.

Kur'an-ı Kerim, gayb konusunda Lokman suresinin 34. Ayetinde geçen beş bilinemez konu hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan biri de kıyamet saatinin sadece Allah tarafından bilineceği ifade edilmektedir.

Halbuki, halk arasında yayılan inançlar kıyamet tarihini belirlemeye kadar varan kehanetlerin yaygın bir hal aldığı görülmektedir. Bu durum, insanları iki yönden etkilemektedir. Birincisi, yakında kopacak kıyamete hazırlıklı gitme çabası, ikincisi, başarısızlıklarına veya tembelliklerine kılıf arama çabasıdır.²⁸ Bu durumda kıyamete hazırlıklı olmayı hak dine uygun, hatta dinin emri olmakla birlikte halk kesiminde yaygın olan kıyamet gününün tarihinin belirtilmesi, ya da, *nasıl olsa kıyamet kopacak ne gerek var çalışmaya* demek, tembelliği yasaklayan hak dine aykırı bir durum olduğu ortadadır.

Kabir ziyaretinin usulü, Hz. Peygamber tarafından ortaya konulmuştur.

*“Kabirleri ziyaret edin çünkü ziyaret sizi dünyada zahidâne yaşatır, size ahireti hatırlatır, sizi gafletten uyandırır”*²⁹

Ancak, günümüzde **kabir ziyaretleri** halk dininin yaygın bid'atlerinin bir parçası haline gelmiştir. Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu amacın dışında bazı din büyüklerinin kabirleri ziyaret edildiğinde, kurban adanması ve kesilmesi, yakılan kandiller, bağlanan bezler, ellerini kabirlere sürerek yüzüne gözüne sürülmesi halk dininde yer etmiş bid'atlardandır.³⁰

²⁶ Bakara, 85.

²⁷ Neml, 65.

²⁸ Çevremizde karşılaştığımız bazı insanların zihinlerinde “kıyamet yakında kopacak” fikri yer etmiştir. Biraz üzerine düşüp sebebini araştırdığımızda gençlerin okuma veya üniversiteyi kazanma konusunda düştükleri başarısızlığa *nasıl olsa yakında kıyamet kopmayacak mı* diyerek bu inanca sarıldıklarına şahit olmaktayız. Yaşları ilerlemiş insanlarda ise başka bir inanç vardır. Bu, Yakında kopacak kıyamete hazırlıklı gitme çabasıdır. Bu nedenle mensubu oldukları gurup içerisinde daha fazla hizmet amacıyla bir çaba içerisinde oldukları görülmektedir.

²⁹ Bkz. Canan İbrahim, Kütüb-i Sitte Muhtasarı, Ank., 1993, c. XVII, s. 138.

³⁰ Ancak, yaygın olmamakla birlikte bazı yörelerde yırtıcı hayvanların kabirdeki cesedi kazıp çıkarmaması için geceleri kabirlerin başına ışık konulması bid'at değil, bir tedbir olduğunu tespit ettik. Ancak

Kabirlerin başında toplanıp ücretli Kur'an okutma, bağırıp çağırarak emir verircesine dua etmek, resim çektirmek, çelenk koymak halk dini çerçevesinde hak dine aykırı görülen bid'atlardandır.

Ayrıca, düğün, nişan vb. törenlerden sonra uygunsuz kıyafetlerle ve hareketlerle bu gibi yerler ziyaret edilme bid'atı uygulanmaktadır.³¹

Ölen kişinin ardından yapılan merasimlerden bir kısmı da, halk dininin yaşattığı bid'atlardandır. Ölümünün, 40. 52. geceleri gibi özel geceler tahsis edip merasimler düzenlemek, ölünün evinde o gün cenaze kabre konduktan sonra misafirlere yemek verilmesi, ölüm yıldönümlerinde kabirleri başında anma törenleri yapmak, gibi davranışlar halkın yaşattığı bid'atlardan bir kaçıdır.³² Ölüyü rahmetle anmak Hz. Peygamber'in tavsiyelerindedir. Ancak arkasından özel geceler tahsis etmek Hak Dine uygun değildir. Ölenin etleri çürür ancak en son burunun eti 52. gece düşer bu nedenle bu gece onun ruhuna mevlit ve Kur'an okunmalıdır inancı yaygındır.

Ölen kişinin ardından Kur'an okumak veya merasimler düzenlemek hak dine aykırı değildir. Bizim itirazımız, özel geceler tahsis edilmesi, yapılan merasimlere veya ziyafetlere asıl çağrılması gereken fakirlerin çağrılmaması veya ardından düzenlenen bir mevlit merasimiyle ölenin hemen kurtulacağı inancının yer etmiş olmasıdır. Bu gibi hareketler yerine, onun adına hayır hasenatta bulunmak, bir fakiri sevindirmek hak dine dahada uygun bir davranış olacağı kanaatindeyiz.

Halk dinin inanç alanında yaşatmış olduğu bir başka bid'at da, Allah'ın azabından emin, veya rahmetinden umudu keserek konuşmaktır. Halbuki, hak dinin temel prensibi, Allah'ın rahmetinden ümidini kesmemekle birlikte gazabındanda emin olmamaktır.³³

bid'at saydığımız kandil yakma adetinin Fenikelilerden kalma olduğunu görmekteyiz. Günaltay M. Şemsettin, Hurafattan Hakikata, İst., 1332, s. 297.,

³¹ Özellikle, Ankara'daki Hacı Bayram-ı Veli'nin türbesi bu gibi uygulamaların odak noktası durumundadır.

³² Uysal, Bid'at ve Hurafeler, c.III, s. 45. Bkz. Özaslan Yusuf, Geleneklerimiz Göreneklerimiz, İst., 1992, s., 319, ayrıca bkz. 21. Yüzyılın Eşeginde Örf ve Adetlerimiz, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayını, İst., tarihsiz., s.193.

³³ Zümer, 53, Hicr, 55-56. İsrâ, 54, Maide, 40.

“Falancanın kabrini ziyaret eden cennetliktir”, “Şu kişiyi çok seven ölürken imanını kurtarır” ve “işaret edilen bir kitabı okuyan cennetlik olur” gibi, ya da “şu yeri ziyaret edersen yarım hacı”, “şu yeri de ziyaret edersen tam hacı olursun” diye çeşitli tarihi yerlerin işaret edilmesi halk dini içinde yer etmiş bid’atlardandır. Çünkü, halk bu gibi inançlara bilgisizliğinden dolayı sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Hak dinini kimsenin gerçek yönüyle anlatmadığı için sahip oldukları inançlar halkı bid’atlara itmektir.

Kur’an-ı Kerim, cennete gitmenin yolunu ve prensiplerini çizdiğini, Allah’ın rahmetinden ümidi kesmenin yanlış olduğunu, Hacı olmak için, Allah’ın Kur’an-ı Kerimde, belirli zamanda Beytullah’ı ziyaret etmek ve orada çeşitli davranışlar sergilemek gerektiğini beyan etmiştir.³⁴

b- Amel İle İlgili Bid’atlar:

Halk ibadetlerinde yer etmiş bazı bid’atların de varlığı söz konusudur. Özellikle, bazı tarikat çevrelerinde yaygın bir hal alan inanca göre, farz ibadetleri veli olduktan sonra yerine getirmenin gerekmediği düşüncesidir. Ya da müritlerin namazlarını şeyhleri kıldığı için veya velilerin namazlarını müritleri, oğulları veya torunları kıldığı için kılmasına lüzüm kalmadığını iddia etmektedirler.

Bilindiği gibi, bu gibi düşüncelerin hak dine ne kadar aykırı olduğu ve Kur’an-ı Kerim’in prensipleriyle çeliştiği hemen anlaşılmaktadır. Çünkü Kur’an-ı Kerim, “İnsana ancak çalıştığına karşılığı vardır ve çalışmasının karşılığı ileride görülecektir.” “Herkesin kazandığı kendinedir bir günahkâr diğerinin günahıyla günahkâr olmaz.”³⁵ diye buyurmuştur.³⁶

Özellikle, Türk milletinin dini hayatında yer etmiş olan **mevlit merasimleri**, günümüzde bid’atların işlendiği bir odak haline gelmiştir. Halkımız, dini hayatla bağlantısı olan her türlü merasimlerinde mevlit okutmakta ve maddi imkanlarının ölçüsünde tören düzenlemektedir. Bu gibi davranışlar, Hak dininin

³⁴ Al-i İmran, 97, Şuara, 88-89, Kasas, 56.

³⁵ Necm, 19, En’am 164,

³⁶ “Günah işleyen bir kimse başkasının günahını çekemez. Eğer günah yükü ağır gelen bir kişi başka birini onu taşımaya çağırırsa, bu, akrabası da olsa, kendisine ondan bir şey yükletilmez.” Fatır, 18.

ruhuna aykırı değildir. Özellikle, halkın dini duygularının canlı tutulması, peygamber sevgisinin canlanması, ölümün ve ölüm ötesi hayatın hatırlanmasına fırsat olması açısından hak dinine aykırı bir durum değildir. Ancak, bazen, bir ölünün arkasından düzenlenen bir mevlit merasimiyle birlikte daha önce de belirttiğimiz gibi, hem ölenin hem de geride kalanların bağışlanacağı inancı yaygın bir hal almıştır.

- Mevlit okuyan kişilerin yüksek sesle ve teganni ile okumaları,
- Bağırıp cemaati coşturmak için yaptıkları lakayt davranışlar,
- Emir verircesine okunan şiir türü dualar,
- Bizzat yüksek sesle ve eline liste alarak isim zikrederek Allah'tan bağışlanma dilemek gibi hareketler, halk dini içinde hayat süren hak dine uygun olmayan bid'atlardandır.³⁷

Aynı zamanda, bu gibi merasimlerin asıl amacının, çevresindeki muhtaç kişilerin sevindirilmesi ve yemeğe çağrılması olması gerekirken, bunun yerine, zenginlerin çağrılıp gösterişe kaçan ziyafetlerin verilmesi, ayrıca göz ardı edilmemesi gereken bid'atlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Halbuki bu gibi merasimlerde Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için çaba harcansa ve bu vesile ile insanlara Kur'an-ı Kerim'in hakikatleri anlatılsa, daha yerinde bir davranış sergilenecek ve Kur'an'ın ruhuna uygun hareket edilmiş olacaktır.³⁸

Bayram ve kutlamalarda işlenen ve hak dine aykırı olan bid'atların başında, Dini bayramların gereği gibi sünnete uygun bir şekilde geçirilmemesi ve ibadetlerin terkedilmesidir. Ayrıca, Ramazan Bayramına, şeker bayramı yakıştırmayı yapmanın, yer yer halk inançları içinde hafife indirgeme davranışı olarak karşımıza çıktığını zikretmeden geçemeyeceğiz.

Son zamanlarda, bu gibi bayramlar bir tatil havasına büründürülmüştür. Bu da bayramların asıl gayesini kaybettirmektedir. Çünkü, Hak Din'in önemli prensiplerinden olan, bayramlarda, eş, dost, akraba, hasta, kabir ve büyüklerin ziyaret edilmesi sünnetlerin terkedilmesine sebebiyet vermektedir. Ayrıca, fakirlerin,

³⁷ Özasan Yusuf, Gelenek ve Göreneklerimiz, s., 322. Uysal Mustafa, Bid'at ve Hurafeler, c.III, s. 382.

³⁸ İz Mahir, Din ve Cemiyet, Haz. M.Ertuğrul Düzdağ, İst., 1990, s., 123.

yetimlerin sevindirilmesi gibi hak dinin önemle üzerinde durduğu prensipler unutulmaktadır.³⁹

b- 2- Hurafeler:

Hurafe; *hiç bir hakikata ve dini temele dayanmayan, sadece hayal ve vehmden ibaret olan asılsız ve bâtil şeylere denir.*⁴⁰ Bugün müslümanların yaşadıkları topraklar İslâmiyetten önceki çağlarda hurafelerin bol olduğu ve bununla tanındığı yerlerdi.

Hurafeler, İslâm'dan önce insanların düşünce ve hayatlarında yer etmiştir. Müslümanlığı kabul etmekle birlikte bu inançlar yer yer dini kisveye bürünerek insanların halk dini içerisinde hayatını sürdürme imkanı bulmuştur. Bunlar, kişinin özel ve sosyal hayatında da önemli yer tutmakta olup halk dininin temelini teşkil etmektedir. Her devirde ve her toplumda yanlış ve batıl sapanların daima var olageldikleri tarihi bir gerçektir. Çünkü, bir dinin esas kuralları ve ibadet biçimleri bir topluma aynısıyla geçmiş olmakla birlikte, "hurafeleri," bir nesilden bir sonraki nesile veya bir dine mensup olanların geçtikleri yeni dine aynısıyla taşıyabilmektedir. İnsan bir anda eski kültürünü terkedip girdiği yeni kültüre hemen uyum sağlaması mümkün değildir. Bu nedenle insan topluluklarında ne kadar eğitim, kültür ve anlayış farklılıkları olsa da insan, her yerde aynı özellikleri taşır.⁴¹ Bu itibarla dini topluluklarda olduğu gibi müslüman toplumlarda da hura-

³⁹ Ahmet Ziyaü'd'din Gümüşhanevi'nin zikrettiği bid'atler arasında en önemlilerini şöyle sıralamak mümkündür.

- 1- Kur'an-ı Kerim okumayı namaz, tesbih dua, zikir vb. şeyleri para ile yapmak,
- 2- Ölü yemeği yapmak ve yemek, kabir üzerinde mum yakmak, gelin ve cenaze önünde yüksek sesle zikir yapmak, kabir üzerinde bina yapmak, o binayı süslemek.
- 3- Nafile namazları cemaatle kılmak,
- 4- Namazda tadil-i erkanı terk etmek,
- 5- Namazda imamı geçmek ve ona muhalefet etmek,
- 6- Safları sık ve düzgün tutmamak,
- 7- Türkü dinlemek, Raks etmek ve sağa sola sallanmak,
- 8- Hutbe okunurken selatü selam getirmek, amin demek Radiallahü anh demek,
- 9- İsrâf eden kimseye sadaka vermek, mescidde dilenmek, oynamak dans için merasim tertip etmek,
- 10- Kadınların yabancı bir evde, ta'ziye veya tebrik için toplanmaları, cehren tevhit getirmeleri, mevlid-i şerifi erkeklerin işiteceği bir şekilde açık okumaları. Bkz. Gümüşhanevi A. Ziyaü'd'din, Ehl-i Sünnet İtikadı, çev. A. Kadir Kabakçı- Fuat Gürel, İst., 1983, s. 115.

⁴⁰ Uysal Mustafa, Bid'at ve Hurafeler, c. I, s. 184.

⁴¹ Carrel Alexis, İnsan Denen Meçhul, s., 181.

felere inananlar görülebilmektedir. Bunlar, genellikle halk kesiminde, bilgi ve kültür seviyesi alt kategoride olanlarda görülür.

Her müslüman olan kavim, kendi eski inançlarından bir şeyler katarak ve taşıyarak yeni duruma adapte olmuşlardır. Özellikle müslümanlar arasında görülen fakat hak dinin muhtevasıyla bağdaşmayan adetlere bakıldığında genelde eski Mısır, Babil, Hint, Acem, Fenike, Roma ve Helen kültürünün izlerini ve kalıntılarını görmek mümkündür. Aynı zamanda batıl dini inançların ise Yahudi, Hıristiyan veya Şaman kültüründen geldiği görülmektedir.⁴² Bütün bu kültürlerin izlerini taşıdığı uygulamalar Hak din içerisinde dini bir kisveye bürünerek te ortaya çıkabilmektedir.

Bu inançlar, ya yönetenden yönetilene telkin yoluyla, bir kısım felsefi fikirlerin halka benimsetilmeye çalışılmasıyla ortaya çıkabilir. Ancak, bu kanalla benimsetilen inançlardan halka mal olanları hayatını sürdürür diğerleri silinip yok olurlar. Ya da, tebliğ yoluyla ortaya çıkan inançlardır. Bunlar, peygamberlerin tebliğ ettikleri Hak dini anlamaktayız. Bu yolla ortaya çıkan inanç esasları bu kategoriden sayılabilir.

Hurafelerin ortaya çıkmasının bir başka şekli de, anonim kültürden kaynaklanan. Bilinmeyen bir zamanda keyfiyeti kesin tespit edilemeyen bir hadisenin ortaya çıkmasından sonra doğan bir inanç ögesi belli bir zaman geçtikten sonra toplumun genelinde kabul görerek ortak bir inanç haline gelir. Artık o, toplumun bünyesinde sosyal hayatı şekillendiren kurallar haline dönüşmüştür. Halk inançları dediğimiz hurafelerin büyük bir kısmı bu tür inançlardır.⁴³

Hurafelerin temellerini araştırıp menşelerini ortaya koyan **Günaltay**, şu bilgileri vermektedir.

Türbelerde kandil yakma adeti Fenikelilerden intikal etmiş bir adettir.

Sihir ve reml, bakla dökmek fala bakmak, Mısırlılar ve Asurlulardan intikal etmiştir.

⁴² Şener, Cemal, Şamanizm, s. 76, vd., Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, İst., 1995, s. 301, vd.

⁴³ Çelik Ali, Halk İnançları, s. 19, vd. Bilgiseven A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, İst., 1982, s. 151.

Güvercinin mukaddes bir hayvan olduğu inancı, Süryanilerden intikal etmiştir.

Kaf dağı, hurafesi, İrânlılardan geçmiştir. Bu inanca göre, kaf isminde mukaddes bir dağ ve onun üzerinde oturan **anka** isminde bir kuşun varlığına inanırlardı.

Çeşitli tabiat hadiselerinden manalar çıkarmak veya bir kısım eşyalara **uğur veya uğursuzluk** atfetmek, Romalılarından ve Putperest Araplardan intikal etmiştir. Özellikle Romalılar, kuşların uçuş hareketlerinden ve ötüşlerinden çeşitli manalar çıkarırlardı.⁴⁴

a-Uğursuzluk İnancı:

Halk dininde, uğursuz kabul edilen her hangi bir hurafe ögesi, kötü ve çirkin kabul edilmekte ve ondan uzak durulmaya çalışılmaktadır. Bu gibi inançların hem Yunan mitolojisinde hem de cahili Arap toplumlarında görüldüğü gibi günümüzde de halk dininin arasında varlığını sürdürmektedir.

Halk arasında bazı kuşların ötmesi, bazı hayvanların uluması, çeşitli şekillerde yorumlanmaktadır. Bunlardan kimisi uğur, kimisi uğursuzluk, kimisi de ölüm işareti olarak kabul edilmektedir. Özellikle, ölümü önceden haber verdiği sanılan belirtiler arasında hayvanlarla ilgili olanlar büyük bir yer tutar. Evcil ve yabani hayvanların ötüşleri, ulumaları, kişnemeleri, böğürmeleri, belli hareketleri, uçuş yönleri, alışılmışın dışındaki davranışları, yaklaşan bir ölümün ön belirtileri olarak yorumlanmaktadır.

Bu tür hayvanlar arasında, köpek, kedi, at, koyun, inek ve öküz gibi evcil olanları, horoz, tavuk, kaz gibi kümes hayvanları, baykuş, karga ve leylek gibi yabani kuşları sayabiliriz. Bunların içerisinde köpek ve baykuşla ilgili inanmalar çok yaygındır.⁴⁵

⁴⁴ Günaltay, Hurafattan Hakikate, s. 229, vd. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Küçük Abdurrahman, Erzincan Yöresi Halk İnançlarına Toplu Bakış, Milletlerarası Türk Folkloru Bildirileri, Ank. 1987, s. 245. Abdülküdroğlu Abdülkerim, Kars'ta Dini Folklor veya Dini Manevi Halk İnançları, Adı geçen kongre bildirisi, s. 6, vd.

⁴⁵ Örnek Sedat Veyis, Türk Halk Bilimi, Ank., 1977, s. 209.

Bazı yerlerde, Hz. Peygamber'in sözlerinin söyleyiş gayesinin neye dayandığı araştırılmadan mücerret manada ele alınarak, kadının atın ve evin uğursuzluğu inancı sürmektedir. Halbuki İbn Hacer el Askalâni'nin de bu konuya açıklık getirdiği gibi, o dönemin geçerli düşünce yapısını artaya koyan bir yaklaşımla, kadının uğursuzluğu, çocuk doğurmaması, atın uğursuzluğu, kötü huylu olması, evin uğursuzluğu ise, kötü komşuya sahip olunması manasında söylendiğini ifade etmektedir.⁴⁶

Hak dinine göre; Her hangi bir nesnede veya canlıda uğur veya uğursuzluk kabul etmek doğru değildir. Ebu Hureyre'den rivayet edilen bir hadis bunu ortaya koyar niteliktedir. "*Baykuş ötmesinde şer yoktur. Her hangi bir şeyde uğursuzluk ta yoktur.*"⁴⁷ hayvanlar her hangi bir sebepten dolayı ulur veya öter. Bunu kötüye yorumlamak inancı zaafa uğratar. Çünkü, insanın ölmesi bir hayvanın ötmesiyle değil, Allah'ın takdirine bağlıdır. Hak dine göre ölüm saati gizlenmiş ve kimin, nerede, ne zaman, nasıl, kaç yaşında, hangi şartlar altında vefat edeceği bildirilmemiştir.⁴⁸

Kur'an-ı Kerim, "*Ne yerde ne de kendi canlarınızda meydana gelen hiç bir musibet yoktur ki biz onu yaratmadan önce bir kitapta yazılmış olmasın. Doğrusu bu, Allah'a kolaydır.*"⁴⁹ ayeti ile bir takım eşyayı uğursuz saymanın hak dinin ruhuna aykırı olduğu fikrini vermektedir.

Bunun dışında, haftanın veya ayın belirli günlerini uğursuz sayıp o günlerde çeşitli işleri yapmak veya yapmamak gibi batıl inançlar da halk dininde yer ettiğini görmekteyiz.⁵⁰ Hemen hemen haftanın her gününe ait çeşitli inançlarla ya belâyaya ya da günaha sebep gösterilmiştir.⁵¹

⁴⁶ el Askalâni İbn Hacer Şihabud'din Ahmet b. Ali, Fethu'l Bari Bi Şerhi'l Sahih-i Buhari, I-XIII, Beyrut, Tarihsiz, c. VI, s. 47.

⁴⁷ Sahih-i Müslim ve Tercümesi, ter. M. Sofuoğlu, İst., 1970, c. VII, s. 87.

⁴⁸ Vakıa, 60.

⁴⁹ Hadid, 22

⁵⁰ Eyüpoğlu İ. Zeki, Anadolu İnançları, İst., 1987, s. 119, Çelik Ali, Halk İnançları, s. 146,

⁵¹ Halk arasında günlerle ilgili yaygın hurafeler şöyle sayılabilir.

- Salı günü işe başlanırsa bitmez, sallanır,
- Pazar günü çalışmak uğursuzluktur.
- Çarşamba günü süt içmek, ev satınalmak iyi değildir.
- Perşembe çamaşır yıkanırса zengin olunur.

Hak dininde bunun hiç bir geçerli tarafı olmayıp, hiç bir günün diğer günlerden üstün tarafı yoktur. Günler, gün olarak aynıdır. İnsan dilediği zaman iş yapar dilediği zaman seyahata çıkar. Hak dinde ibadet ve istirahat saatleri dışında devamlı olarak çalışmak tavsiye edilmiştir.⁵²

b-Uğur İnancı:

Hz. Peygamber'in uygulamalarında uğur inancı, hayra delalet eden alametlere işaret olarak tahsis edildiğini görmekteyiz. Yani, olaylara müsbet bakma ve iyimser düşünme anlamını taşımaktadır.⁵³

Halk dininde; Bu inancın aksine, fal bakmak, gaybı araştırmak, maksadıyla başvurulduğu sun'i usullerdir. Bu uygulama günümüzde de yapılmakta olup, bazı çevrelerde rastgele besmele ile açılan Kur'an-ı Kerim sayfalarından sağdaki sayfanın ilk ayetindeki manaya göre, niyetlenmiş olduğu işin hayırlı olup olmayacağı manasının çıkarılmaya çalışıldığına rastlanmaktadır.⁵⁴ Halbuki, aynı kitabın ayetlerinin muhteviyatını bilenler, bu gibi uygulamalara itibar etmeyecekleri açıktır. Çünkü, Kur'an-ı Kerim'de gaybın yalnız Allah tarafından bilineceğine dair pek çok ifade yer almaktadır. Bu nedenle kişiye, gayba ait her türlü bilgi edinme yollarının kapalı olduğu bilinmelidir.⁵⁵

Kültürümüzde yer alan bir başka uğur inancı, taşlarla ilgili inançlardır. Kimi insanlar kendisinden uğur bekledikleri taşları, yanlarında taşırken, bazıları da, boyunlarına asmaktadırlar.⁵⁶ Özellikle, temelleri Orta Asya kültürüne kadar uzanan ve memleketin hemen hemen her tarafında tarihi geçmişiyile birlikte bu gibi kutsal kabul edilen taşlar ve onlarla alakalı efsaneler ve çeşitli inançların yer aldığı görülmektedir.⁵⁷

- Cuma akşamı ve cuma günü ev temizlemek günahdır. Kıtlık getirir, uğursuzluk getirir.

- Arefe günü dikiş dikmek günahdır.

⁵² Erdil Kemalettin, Yaşayan Hurafeler, Ank., 1995, s. 82.

⁵³ Miras Kamil, Tecrid-i Sarih Tercemesi, c.VIII, s.163, XII, s. 93.

⁵⁴ Macdonald D.B., İ.A., "Fa'l" Mad. c. IV, s., 449.

⁵⁵ En'am, 59.

⁵⁶ Tanyu Hikmet, Türklerde Taşlarla İlgili İnançlar, Ank., 1968, s.8-9.

⁵⁷ Tanyu, a.g.e., s. 80.

Kur'an-ı Kerim'in temel prensiplerinden ve en önemlilerinden biri, hayır ve şerrin yaratıcısının yalnız Allah olduğu inancıdır.⁵⁸ Ancak, bu gibi inançlardan da anlaşılacağı gibi, toplumlar arası iletişim ve etkileşimde her toplum kendi tarihi derinliklerinden getirdiği, kendi benliklerinde şekil vererek belli bir niteliğe büründürdüğü inançlar olarak ortaya çıkmasıdır.

c- Nazar İnancı:

Halk dininde, hayatını sürdüren bir başka hurafe, nazar inancıdır. Nazardan korunmak için, kurşun ve balmumu dökmek, tuz patlatmak, bazı tekerlemeler söylemek, mavi boncuk takmak, at nalı takmak, hayvan kafatası gibi maddelerin nazar değmesi istenmeyen şeylerin üzerine asılır.⁵⁹ Bilindiği gibi bu inanç ve uygulamalar hurafedir.

Nazardan korunmak için Hz. Peygamber'in uygulamalarını öğrenmek gerektiği husunda halkın bilinçlendirilmesi gerekmektedir.

Hak dininde; nazardan korunmanın usûlü konusunda çeşitli tavsiyeler vardır. Hz. Peygamber, nazar boncuğu gibi bir takım nesnelere takarak nazardan ve çeşitli hastalıklardan kurtulmaya inanmayı men etmiştir. “*Efsun yapmak, nazar boncuğu takmak, kadınların kocalarına kendilerini sevdirmek için sihir yapmak şirktir.*”⁶⁰ diye buyurmaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in tavsiyelerinde, **ayetü'l Kürsi, İhlâs ve Muavezeteyn** surelerinin okunmasını tavsiye ettiği belirtilmektedir.⁶¹ Ayrıca, bazı alimler tarafından nazarın etkisine karşı **Kalem Suresinin** 51. ve 52. Ayetlerinin okunması tavsiye edilmiştir.⁶²

⁵⁸ Al-i İmran, 26, Nisa, 79, Enbiya, 35, Bakara 216.

⁵⁹ Yeni Türk Ansiklopedisi, “Nazar” Maddesi, Halıcı, Feyzi, Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler, Ank, 1985, s. 248- 252, Acıpayamlı Orhan, Anadolu’da Nazarla İlgili Bazı Adet ve İnançlar, A.Ü.D.T.C.Fak, c. XX, Ocak-Haziran, 1962, s. 19-20.

⁶⁰ Suyuti Cemaleddin, el Fethu'l Kebir, c. I, s. 304.

⁶¹ Sahih-i Buhari Muhtasari, Tecrid-i Sarih tercümesi, K.Miras, H.Hüsni Erdem, Ank., c. XII, s. 90.

⁶² Altan Bayram, Nazar ve Büyü, İst., 1987, s.67.

d- Sihir ve Kehanet İnancı:

Sihir, kehanet gibi şeyler de halkın rağbet ettiği inançlardır. Bu gibi inançlar, Yunan, Mısır, Hicaz, Kuzey ve Orta Asya halkları arasında yaygındır. Türkler arasında ise, **Şaman** denilen kahinler eski Türk kavimleri arasında **Kam** diye de anılırdı. Şaman'ın birinci görevi, Kehanette bulunmak, büyü ve efsûn yapmak gibi işlerdi.⁶³

Eski kültüre ait olup, bugün hâlâ halk dini içinde hayatını sürdüren inançlar arasında, bazı kişi, eşya ve mekânların sihirsel ve büyüsel güçlerinin varlığına inanmak gelmektedir.

Bu güçlerden kurtulmak için,

- At nalı,
- Hayvan kafatası,
- İğde ağacı dalı
- Muska vs. takmak gibi tedbirler alınmaktadır.

İssız ve تنها yerlerde cin, peri veya gulyabanilerin yaşadıklarına inanılır. Bu gibi yerlerden, gündüz veya gece geçerken bu gibi varlıkların musallat olmasından kurtulmak için çeşitli dualar okunur veya tü- tü deyip geçilir.

Ayrıca,

- Uğurlu taşlar edinmek,
- Kutsal saydıklara ağaçlara ve mekanlara saygı göstermek,
- Fal bakmak ve baktırmak,
- Gelecekte haber almaya çalışmak,
- Hıdırellez inancı,
- Nevruz inançları ve kutlamaları,
- İye kavramı,
- Yersular,
- Kara iyeler,
- Ersular,
- Albastı

- ...

gibi inançlar da bu türden olup, dini birer kavrammış gibi yorumlanarak Halk Dini bünyesinde yaşatılmaya çalışılmaktadır.

Kutatgu Bilig ve Dede Korkut hikâyelerinde eski Türk Töresi ile İslâm'ın nasıl uzlaştırılmaya çalışıldığı ve Türk kültürünün İslâmi bir kimliğe büründürüldüğü görülmektedir.⁶⁴

- Ölüm,

- Doğum,

- Temizlik,

- Haftanın belirli günleri,

- Çocuk,

- Evlilik,

- Sağlık,

- Yolculuk vs. gibi konularda halk dininde yer etmiş pek çok hurafeler mevcuttur.⁶⁵

Bilindiği gibi Hak Dinin bu konudaki tavrı açık ve kesindir. **Cahiliye adetlerini terketmek ya da tevhide aykırı olmayanları ıslah ederek devamını sağlamaktır.** Ancak Hz. Peygamber'in vefatından kısa bir süre sonra yine de bu gibi inançlara tekrar dönmeye başlandığı görülmektedir.

Bilindiği gibi, İslâm ordularının fütuhatının gerçekleştiği yerlerde İslâm kültürünün fütuhatı aynı ana denk gelmemektedir. Yani kültürel değişim toprakların fethinden çok sonra meydana gelmiştir. Kültürün yayılması bir özümseme işi olduğundan biraz zaman alması pek tabiidir. Bunun yanında, kültürlerin birbirinden etkilenmeleri tabii bir hadise olarak kabul edilmektedir. İslâm'ın temel esprisine ve tevhit inancına ters düşmediği müddetçe folklorik türden birer kültür unsuru olarak kabul edilir. İslâm medeniyetinde inancın esasları dışında maddi medeniyet ve kültür unsurlarının eski medeniyetlerdeki izlerine rastlamak mümkündür.

⁶³ Kafesoğlu İbrahim, Türk Bozkır Kültürü, Ank., 1987, s. 88-89. Mardin, Türkiye'de..., s. 200.

⁶⁴ Vatandaş Celaleddin, Vahiyden Kültüre, İst., 1991, s.34. Ayrıca Bkz. Cemal Şener, Şamanizm, s. 82.

Bize göre, eski kültür ve medeniyetlerden etkilenmek tabii olup, din olarak telakki edilmediği, tevhit inancına ve hak dinin prensiplerine ters düşmediği sürece, her türlü kültür unsurlarının yaşatılmasında bir sakınca ve kusur olmasa gerektir. Yalnız, halk dininde hayat süren pek çok hurafe, tevhit inancına aykırı olduğu bilinen bir gerçektir. Bu gibi hurafelerle, uzmanları ve halka din hizmetleri veren kişi ya da kuruluşlar tarafından uygun bir yöntemle mücadele edilmesi ve hak dini çerçevesinde ele alınarak doğruların gösterilmesi gerekmektedir.

2-Cemaatlar ve Cemaatleşme:

Halk dininin oluşmasına etki eden bir başka unsur cemaatleşmedir. Çünkü cemaatleşmede inanç ve davranışları taşıyıcı ve koruyucu özellikler mevcuttur.

İnsan, çeşitli sosyal değerlerin hakim olduğu bir toplum içinde hayata gözlerini açar. Bu değerler insanın duygu ve davranışlarını yönlendirerek hayata hazırlar. Böylece kişi kazandığı şahsiyetle çevresini ve toplumsal dünyayı algılayarak hayatı anlamlandırmaya çalışır. İnsan, aile, okul, akran çevresi gibi, sosyal ortamlarda “değerler” kazanır ve toplumsal bir varlık haline gelir. Bilindiği gibi bu değerler toplumun kültürel ve tarihi birikimine dayanarak ortaya çıkarlar. Eğer insan bilinci, tarihi birikim ve kültürel zenginlik ile yoğrulur, toplumsal gelişme de buna paralel bir yapılanma arz ederse, o kişinin şahsiyeti sağlıklı bir zeminde gelişir ve olgunlaşır.

Toplumumuz için aynı durum söz konusu olduğunda farklı psiko-sosyolojik bir yapı ile yüzyüze gelmekteyiz. Herşeyden önce, değerler sistemi İslâm olan bir toplum, değerler sistemi batı olan bir başka değerler sistemine geçiş sürecini yaşamaktadır. Bu noktada insanlarda, bir kimlik sorunu ortaya çıkmaktadır. Değer yargıları, batıya yaklaştıkça bu çelişkilerin daha da artmakta olduğu görülmektedir.⁶⁶

Din, insanoğluna hayatın anlamını öğretmeye, onu yeryüzünde yalnızlık, meçhuliyet ve belirsizlikten kurtararak ona bir anlam vermiştir. Sonuçta din, in-

⁶⁵ Geniş Bilgi için bkz., Erdil Kemalettin, Yaşayan Hurafeler, Ank. 1995, s. 53 vd.

⁶⁶ Yıldırım Ergül, Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslâm, İst., 1995, s. 57.

san ve insan, insan ve toplum, insan ve tabiat ve insan ve Allah arasındaki ilişkilerinde çeşitli düşünüş ve davranış kalıpları kazandırarak uyumlu bir kişilik oluşturmuştur.⁶⁷

Toplumumuzda, yüzyıllardan beri İslâm dini geniş bir platformda insana kimlik sunmaya devam etmiştir. Müntesiplerine hayatın sırrı, toplumsal akışın geleceği, hayatın anlamı v.s. konularda şüphe götürmez yargılar kazandırmıştır. Kesinlikler vermiştir. Bu yargılar ve kesinlikler insanoğlunun hayatının her safhasına güven vermiştir. Böyle bir güven ise insanda, ölüm gerçeği düşüncesini kolaylaştırmıştır. Yine, din insana kesin bir gelecek sunmaktadır. Bu ahiret alemi olup, haklı, haksız bütün insanların fiilerinden dolayı yargılanacakları bir gelecektir.

Hak Dine göre, insan modeli belirgindir. Mümin olmak. Bu insan modelini özellikleri ve davranışları “*Peygamber İnsan*” ile müşühhas bir dünyada hayatını sürmüştür.

Önceleri toplumumuzda sivil dini kurumların kimlik kazandırma çabaları önem taşımaktaydı. Tekke, Zaviye ve Vakıf gibi sivil kurumlar yaşayan bir kültürle kişinin şahsiyetini sağlıklı bir şekilde geliştirmekteydiler. Bu kurumlarda yüz yüze samimi ilişkiler, resmi olmayan fakat herkesin uyduğu kurallar, dayanışma ve karşılıklı fedâkârlık duyguları gibi yüksek dini ve ahlaki nitelikler içerisinde insan kişiliğini kurmaktaydı.⁶⁸

Bugün ise, yeni bir toplumsal değişim ve dönüşüm içinde kitle iletişim araçları, şehirleşme, sosyal sınıfların gelişmesi resmi eğitim kurumları toplumu yeni bir kimliğe doğru sürüklemektedir. Din, yerel ve bilinçaltı dünyasına itilmeye çalışılmaktadır. Oysa bu, bilinçaltımızın bir tür bombardımana tutulması anlamına gelmektedir.

Bugün, toplumumuzda iki çeşit kimlik oluşturulmaya ve topluma sunulmaya çalışılmaktadır. Bunlar, **üst kimlik** ve **alt kimliktir**. Bu iki kimlik arasında belirgin farklar vardır ve çatışmalar yaşanmaktadır. Üst kimliği oluşturan,

⁶⁷ Attas S. Nakib, İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi, çev. Mahmut Erol Kılıç, İst, 1995, s. 81.

⁶⁸ Yıldırım Ergül, Türkiye'nin..., s. 62.

kafeler, sinemalar, pavyonlar, barlar, gazinolar, showroamlar v.s. insanlara bir üst kimlik sunmaya çalışırken kendi kimliğiyle çatışma haline gelen ve yabancılaşan kişiler üretmektedir.

Üst kimlik yapısının toplumsal ifade alanları, insanımıza bir alt kimlik oluşturma zemini hazırlamaktadır. Bu zeminde insanlar, kendilerini ifade etme ve anlamlandırmaya gidebilmektedirler. Bu da, toplumumuzun bir gerçeği olarak cemaatleşme şeklinde tezahür etmektedir.⁶⁸

Her iki toplumsal yapıda da yoğun töresel davranışlar ve mesajlar yer almaktadır. Bu alanlarda kişiler, kendi benliklerini yoğun kentleşmenin, kitle iletişim araçlarının sunduğu iletişim, değişim v.s.nin baskısı altında, mensubu olduğu kimlik alanının kalıplaşmış törelerinin baskısında benliklerini kurban edebilmektedirler. İşte, insanın şahsiyetinin şekillenmesine karşımıza çıkan bu iki alandan cemaatler, bir alt kültür topluluğu olarak kendilerine ait sembolleri, imajları, usulları, davranış kuralları ve hatta kıyafetleri vardır. Cemaatler, toplum şartlarının bir ürünü olmaları nedeniyle daha ziyade köy hayatının etkilerini ve izlerini taşıyabilmektedirler. Bu nedenle, dayanışmacı, duygusal, fedâkâr, kanaatkâr, olabilmektedirler. Kırsal yerleşim alanından, şehirlere yerleşen insanlar, kendilerini, şehrin sunduğu modern hayat tarzına karşı yabancı hissederek, yalnızlık duygusuna kapılabilmektedirler. İşte, geleneksel dini motifleri yansıtan, insanlara psikolojik güven veren, yalnızlığını grup ruhuyla gideren cemaatler, kendini şehirde yalnız hissedip çevresine yabancılaşan kişiler için tercih sebebi olabilmektedir.⁶⁹

Günümüzde cemaatlerin yapısına bakıldığında, genelde, dinin emri olan *şûra* sistemine dayanan, eleştiren, sorgulayan bir sistemden ziyade, tartışılmaz karizmaların varlığı ve yönetimi üzerine kuruldukları görülmektedir. Aslında bu düşünce toplumumuzun kültüründe yüzyıllar boyu yer etmiş “*başbağlılık*” şuurunun izleri olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, de sık sık cemaatlerde ayrılmalar ve bölünmeler yaşanmaktadır. Burada, o cemaatin mensubu, karizmatik

⁶⁸ Reed Howard A., A New Force at Work in Democratic Turkey, Middle East Journal, VIII (1954) s. 267-282. Türkiye’de İslam ve Laiklik (derleme) İst., 1995, içinde, s. 129.

lidere karşı çeşitli üstün özellikler atfederek, benliğini onunla özdeşleştirebilmektedir. Cemaat mensubunun bütün gayretleri, çatışma halinde bulunduğu modern toplumun sunmaya çalıştığı çeşitli modern hayat tarzına karşı İslâmi bir kültürle meşruiyetleştirme gayretidir.

Kitlesel alanda halk dinini oluşturan en büyük oluşumlardan biri, cemaatleşmedir. Cemaatler, kişisel kurtuluş kadar, toplumsal kurtuluşun da öncülüğünü yapma çabasını gütmektedir. Bu nedenle, bugün geniş bir toplumsal kümeler ağını oluşturmuşlardır. Mürşid ve Mürid temel ilişkisinden hareketle, bir grup yapılanmasına giderek, geniş bir toplumsal hayat ortamı meydana gelmiştir. Bu ortamda “*birincil sosyal ilişkiler*”⁷⁰ denilen, *yüz yüze, samimi, duygusal ve kendiliğinden* bir içeriğe sahip olan münasebetler süreci etkin olmuştur.

Resmi toplum yapılanmasının aksine, tabii ve gönül rızasına dayanan bir düzen meydana gelmiştir. Cemaatler birer eğitim ortamı olarak birebir ilişkiyi önemsemektedirler. Bugün, teknolojik gelişme, hızlı sermaye akışı ve kentleşme modernleşmenin ürünü olarak cemaatlerin grup içi ilişkilerini ve toplumsal konularını büyük dönüşümlere uğratmıştır.

Geleneksel mürşid ve mürid ilişkilerinde birebir iletişime dayalı bilgi akışı, artık kitle iletişim araçlarıyla değişmeye başlamıştır. Cemaatlerin bilgilendirme kanalları, televizyon, radyo, dergi, gazete, kitap v.s. araçlarla donanarak daha çok kitleye ulaşma yöntemi geliştirilmiştir. Cemaatler, halka hak dinini veya halk dinini ulaştırmada bu araçları etkin olarak kullanmakta, ve kendi prensiplerini yaymak için daha geniş kitleleri hedef almaktadırlar.

Modernleşme ve tasavvuf etkileşmesinin getirmiş olduğu değişim, tasavvufun zühd ve takva prensiplerine rağmen günümüzde cemaat müntesiplerinin sermaye birikimleri ile birlikte, tüketim biçimlerinde, hayat standartlarında, eğlence ve tatil kültürlerinde yaşanan değişiklikler bu kitlenin modernleşme lehine değişen değerlerini gözler önüne sermektedir. Mesela, tesettür kıyafetlerinin tanıtıldığı defileler düzenlemek, lüks ve yabancı sermayeden giyinmek, modern lüks ve

⁶⁹ Mardin Şerif, Türkiye’de..., s., 194, vd.

⁷⁰ Yıldırım Ergül, Türkiye’nin..., s. 74.

son model vasıtalar edinmek, lüks villalarda ikamet etmek, zengin tatil sitelerinde tatil yapmak gibi hiç de tasavvuf kültürünün alışık olmadığı ve normlarına aykırı düştüğü bir hayat tarzı sergilenmektedir. Bu da, cemaat çevrelerinin halka sundukları ve yeni duruma uyarlanmış bir halk dini anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca, bu gibi durumlar cemaat dokusunu oluşturan ana prensiplerden sapma olarak da anlaşılabilir bir durum sözkonusudur.

Dini cemaatler, Türkiye'nin artık toplumsal bir gerçeği olup, bunu inkâr etmekle bir yere varılamayacağı, herkes tarafından bilinmektedir. Bugün, bu cemaatlerin halkın yaşayışında, dini canlanmayı sağlamaya yönelik yaygın bir faaliyet içerisinde oldukları ve geniş bir sahaya hitab ettikleri de bilinmektedir.

Daha önce belirtildiği gibi, önceleri halkın dini duygularının canlı tutulması ve dinin öğrenilip yaşanmasının sağlanması için, insanların bizzat devlet eliyle çeşitli dini kurumlarına gitmeleri teşvik edilip desteklenirken, bu faaliyetlerin önü kesilmiş ve halkın bu alandaki ihtiyacını giderecek bir müessese kalmamıştı. Bu dönemde henüz cemaat faaliyeti olarak belirgin bir hal almayan ve sadece bir kısım insanların ferdi olarak yürüttüğü çalışmalarla dini dönüşüm faaliyetleri bir süre gizli yürütülmüştü.

Geçen süre içerisinde bu insanların etrafindakiler çoğalmış, yöneticilerin bu insanların faaliyetlerine göz yumması veya sıcak bakması, faaliyetlerin ve imkanlarının genişlemesine, çeşitli sahalara yayılmasına zemin hazırlamıştır.

Hak dinini kitlelere yoğun ve en kısa zamanda ulaştırmada cemaatlerin katkısı büyüktür.

- Halkın dini konularda aydınlanması,
- Dini şuurlanmanın gerçekleşmesi,
- Dini bilginin uygulamaya dönüşmesi
- Ve kendi içinde kontrol mekanizmasına sahip olması gibi özellikleri taşır.

Cemaatlar, halka hak dinini veya halk dinini ulaştırmada şu metotlardan istifade ederler.

a- Sohbet, Seminer ve Konferans gibi Faaliyetler.

Bu faaliyetlerin başında, kendi yakın çevrelerine dini hayatı canlandırmak ve dine dönüşü sağlamak için yapılan sohbet, seminer ve konferans faaliyetleri gelmektedir. Bu gibi faaliyetler, cemaatin ileri gelen, ilmi ve kültürel yönü yüksek olanlar tarafından icra edilir. Bu faaliyetlerin en önemli yanı sohbetlerin insanlar üzerinde bıraktığı tesirdir. Sohbetler ve benzeri çalışmalar cemaatlerin halka, Hak Dini ulaştırmada en önemli araçlarından biridir. Genellikle her cemaatin kendine has üslubu ve anlayışı ile bu dönüşümü sağlama çabaları sürdürülmektedir.

b- Eğitim Faaliyetleri:

Cemaatlerin bir diğer faaliyetleri okul çağındaki öğrencilere yönelik eğitim faaliyetleridir. Bu faaliyetler arasında öğrencilere burs sağlama, barınma, yeme içme, gibi hizmetler sunulmaktadır. Buna karşılık gençlerin iyi bir eğitim almaları arzulanır. Özellikle öğrenci velilerinin isteği, çocuğunun dini ve ahlâki yönden iyi yetiştirilmesidir. Yapılan araştırmalarda, bu gibi eğitim kurumlarının belirli siyasi düşüncenin ya da bir kitlenin kurumu olarak değil her kesimden insanların sahip çıktığı yerler olarak faaliyetlerini sürdürdükleri tespit edilmiştir. Gençlerin bu gibi eğitim yuvalarında barındıkları süre içinde hayata hazırlanmaları, eğitim ve öğretimlerini bitirmeleri sağlanır. Ayrıca imkanı olan bir kısım insanlar tarafından kurulan özel okullar, kısmen de olsa bu faaliyetler içinde sayılabilir.

c- Yayıncılık:

Hak dinin algılanması konusunda cemaatlerin yaptığı bir başka faaliyet de yayıncılıktır. Bu faaliyetler içinde cemaatlerin kendine yakın insanların kurdukları televizyon, radyo istasyonları, gazete, dergi, kitap vs. basımevleriyle daha geniş kitlelere ulaşma çabalarıdır.

Özellikle, televizyonculuk ve radyoculukta görülen geniş yelpazeye hitabetme hedefi gerçekleşmiş görünmektedir. Ancak, bu gibi yayınlarda kendi düşünce ve anlayışlarını yayma faaliyetleri olarak geliştiği takdirde, halk seviyesinde bazı sıkıntılara da yol açmakta olduğunu düşünmekteyiz. Çeşitli program-

larda yapılan dini yayınlar, soru cevap diyalogları, halkın dini konulardaki ihtiyaçlarına cevap verme konusunda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Bu alanda cemaatlerin, genelde kurdukları yayınevleriyle dini, milli ve kültürel yayıncılığa önem verdikleri görülmektedir. Bu konuya ileride tekrar temas edileceğinden dolayı burada noktalamak durumundayız.

d-Tasavvufi Faaliyetler:

Cemaatlerin en önemli faaliyetlerinden biri de tasavvuf faaliyetleridir. Müntesiplerine bu kanalla manevi eğitim ve tasavvufi olgunlaşma dersleri verilmektedir. Bazı cemaatler, bu faaliyeti kitabi yönüyle sürdürmektedirler. İntisap etmek isteyenlerin belirli bir seviyede dini bilgiye sahip olması şart koşulur.

Halkın, özellikle bu gibi konularda yeterli bilgiye sahip olmadıkları gözlenmektedir. Çünkü son zamanlarda ortaya çıkarılmaya çalışılan ve belirli bir kesime mal edilmek istenen bazı yanlışlıklar neticesinde, tümüyle bir müessese karalanmak istenmektedir. Bazı konularda kamuoyunda halkın sarfettiği ifadeler bunu teyid eder durumdadır. Ancak, halkın tasavvufi konularda gerçek yönüyle bilgilenmelerine ihtiyaç olduğu kanaatindeyiz. Bunu da en iyi yapacak kişilerin, yine de konunun uzmanları olması gerekmektedir.

Başlangıçta yasaklanan tasavvuf faaliyetlerini müteakip dönemde gizli gizli yürütülmüştür. Daha sonraki dönemde çeşitli isimler altında faaliyetlerini sürdürdüklerine şahit olunmaktadır.

Cemaatlerin bir kısmı, yaşanan modernleşme ve hızlı değişim karşısında ayak diretirken bir kısmı da bu değişime ayak uydurmuştur. Cemaat, her şeyden önce aynı inanç etrafında toplanan insanların bir araya geldiği, karar alabilen, aldığı kararı uygulayabilen ve uygulanan kararı şiddetle savunabilen bir yapıya sahip olması gerekmektedir.

Burada, cemaatlerde yaşanan **bir kısım zaaf**ları ele almak zaruretinin var olduğunu vurgulamak istiyoruz. Bu zaaf, zaman zaman insanları hak dini çerçevesinden uzaklaşarak halk dininin izlerini taşıyabilmektedir.

Cemaatlerin bazılarında görüldüğü gibi, eğitim faaliyetlerinde teşkilatlarını ve kadrolarını Kur'an-ı Kerim ile değil, başka kaynaklarla eğitime yoluna gittikle-

ri görülmektedir. Bazı cemaatlerde, Kur'an-ı Kerim, dua sadedinde okunan bir kitaptan öteye geçmemektedir. Bunun temelinde, “biz Kur'anı anlayamayız” düşüncesi yatmaktadır.

Cemaatler, çok defa kendi görüş ve düşüncelerini müntesiplerine mutlak doğru olarak sunmakta olup, “bunun dışında doğru yoktur” inancını yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca kendilerini hep en mükemmel görme, kendi dışındakileri de bu mükemmellikten mahrum bırakma düşüncesi mevcuttur. Fakat bu düşünce değişik görüşteki insanların bir araya gelip meseleleri çözmek için görüş beyan etmekten mahrum bırakmaktadır.

Cemaatleşme anlayışında yaşanan bir başka zaaf, irtibatsızlık, çekememezlik, dedikodu, haset vb. gibi davranışlar sergilemeleridir. Bu gibi davranışlar, cemaat içlerinde yaşandığı gibi cemaatler arasında da yaşanmakta olduğu görülmektedir.

Cemaat içi insanlarda da bazı zaafaların varlığı söz konusudur. Cemaate girmelerde kolaycılığa kaçış düşüncesi yatmaktadır. Kendilerini “*fırkayı naciye*”den görerek cenneti garantileyecekleri fikri hakimdir. Halbuki okudukları Kur'an-ı Kerim, onlara hiç kimsenin Allah'ın rahmeti olmadan cennete gidemeyeceğini⁷¹ herhangi bir gruba mensup olmakla cennetin kazanılması değil, Allah'a yapılacak itaatın ve ibadetin neticesinde cennete gidileceği vurgulanmaktadır⁷²

Cemaat mensuplarında *düşünce tembelliği* hakimdir. Şöyle ki, bizim düşünmemize, bizim öğrenmemize gerek yoktur. Başımızdakiler, büyüklerimiz her şeyin en iyisini bilirler onlar daha iyi düşünürler deyip her konuda yapılması gerekenleri başındakilerden beklemekte oldukları görülmektedir. Böylece bütün meselelerin çözümünü en üsttekilerden bekleyenler başındakileri kutsallaştırırlar ve aralarına mesafe girer. Dolayısıyla lider,

- Masumdur, hiç hata yapmaz,
- Eleştirilemez,

⁷¹ Nisa, 57, Yunus, 9, Al-i İmran, 133

⁷² Bakara, 285, Nur, 52, ...

- İnsan üstüdür,
- Herkesin yaptıklarını avucunun içinde görür ve bilir,
- Her gece rüyasında peygamberden taktik alır vb. gibi düşünceler hakim olabilmektedir. Bu gibi liderlerin hata yapması söz konusu olduğunda da “*bunda da bir hikmet var*” anlayışıyla değerlendirilmektedir.

Görülüyor ki cemaatler seviyesinde yaşanan zaaflar Kur’an-ı Kerim’in iyi anlaşılmasından ve onun rehberliğinin ikinci plana çekilmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Kur’an-ı Kerim, gerçek yönüyle anlaşıldığı ve halkın her kesimine gerçek yönüyle ulaştırıldığı takdirde halk dini hak dine daha da yaklaşacaktır. Bunu yapabilecek en müsait ortam ise cemaatler olduğunu da gözlerden uzak tutmamak gerekir.⁷³

3- Dini Yayınlar.

Toplumda yaşanan dini hayat, o toplumda geçerli olan dini bilgi kaynakları, dini bilgi seviyesi ve dini bilgi usulüyle münasebet halindedir. Bu sebeple genellikle halkın evlerinde bulundurdukları dini nitelikli kaynaklara bakıldığında çok yetersiz olduğu görülmektedir. Namaz Hocası türü kitaplar, çeşitli dua kitapları, ilmi haller bulunurken, tefsir ve hadis kitaplarının az olduğu görülmektedir. bu nitelikteki kitaplar, genellikle halkın dindarlığı ve sosyal seviyesine göre farklılık arz etmektedir. Ancak, yapılan araştırmalarda halk, evinde çeşitli Kur’an-ı Kerim tefsirleri, hadis kitapları ve bazı dini yayınlar ve dini romanlar bulursa da görüldüğü kadarıyla bunları açıp okuyanların oranının çok az olduğu müşahede edilmektedir.⁷⁴

Günümüzde Kur’an-ı Kerim, hemen hemen herkesin evinde bulunurken, bunlardan yarıya yakını evine meâlli Kur’an-ı Kerim almaktadır. Ancak en azından meâlini okuyupta anlaşılması için gayret sarfedenlerin az olduğu gerçeği,

⁷³ Özdemir Şemseddin, Cemaatleşme Anlayışında Bazı Zaaflar, Umran Dergisi, Eylül Ekim, 1995, sa., 27, s. 9. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Çakır Ruşen, Ayet ve Slogan, İst., 1990, s. 275, vd.

⁷⁴ Akyüz Niyazi, Ankara’nın Boğaziçi Semtinde Dini Hayat ve Kentleşme Üzerine Bir Araştırma, Ank, 1994, s. 169.

göze çarpmaktadır. Halkımızın büyük bir kısmı hâlâ Kur'an-ı Kerim'in dua ve sevap kazanmak amacıyla okunması gerektiği kanaatini taşımaktadır. Son zamanlarda bir kısım yayın organlarında başlatılan çeşitli dini tartışmalar, halkın bilinçlenmesine sebep olduğu da gözlerden kaçmamaktadır. Bu durum, onları, Kur'an-ı Kerim'in en azından meâlinin okunması gerektiği bilincine yönlendirdiği anlaşılmaktadır. Yine, son zamanlarda çeşitli yayın organlarının Ramazan ayında veya dışında kupon karşılığı verdikleri başta Kur'an-ı Kerim meâli ve çeşitli dini eserler, olmak üzere, evlere ve işyerlerine de girmiş olmakla beraber bu konuda bir bilinçlenmenin de olduğu görülmektedir.⁷⁵

Özellikle, gelişme çağındaki gençlerin okuduğu **romanlarda** işlenen temalar, halkın dini düşünce ve hayatına önemli ölçüde etki ettiği görülmektedir.

Bu tür romanlarda,

- Özellikle batı lehine tercih edilen değerlerin eleştirisi,
- İnsanların kendi kültürüne yabancılaşması ve bunun sonuçları,
- Dini hayatın tercih edilmesinde karşılaşılan sıkıntılar, aile içinde ve toplumda yaşanan problemler,
- İslâmi prensipler dahilinde kadın erkek ilişkisi, ve dini çerçeveyi aşmayan evlilik,
- İslâmi bir hayat tercih ederek evlenen aile fertlerinin aile içi ve dışı hayat prensipleri,
- Dini ve ahlâki prensiplerin yaşanması ve yaşatılması ... gibi konular işlenmiştir.

Ayrıca, **Tarihi romanlarda** işlenen konulara bakıldığında,

⁷⁵ Bugün özellikle halk arasında okunan ve gençliğin en çok okuyup etkilendiği yazarlar arasında, Erol Güngör, Necip Fazıl gibi fikir adamlarının eserleri, Ahmet Günbay Yıldız, Raif Cilasun, Hekimoğlu İsmail, Yavuz Bahadıroğlu, M. Necati Bursalı, M. Necati Sepetçioğlu, Şule Yüksel Şenler, Sevim Asimgül, Emine Şenlikoğlu gibi yazarların fikir kitapları ve romanları, Yaşan Nuri Öztürk Hayrettin Karaman gibi akademik çevreden halka ve yüksek tabakaya yönelik yazılmış eserler , Abdurrahman Dilipak, Ali Bulaç, Rasim Özdenören gibi gazeteci yazarların güncel konularda yazdıkları eserler yer almaktadır. Diğer ülkelerden ise, Fazlur Rahman, Mevdudi, Seyyid Kutup, Roger Garaudy gibilerin eserleri yer almaktadır.

İslâm ve Türk tarihinde kahraman olarak tanınan şahsiyetler arasında gelişen çeşitli konular ele alınarak okuyuculara bir model sunulmaya çalışıldığı görülmektedir.

Özellikle, Türk toplumunda son zamanlarda kaybedilen dini ve ahlâki değerlerin yeniden teşekkülü,

Gençliği bu yöne yöneltmek,

Tarihi geçmişini daha iyi anlayabilmesi için bu tür romanlar yoluyla,

Mertlik, cesaret, kahramanlık, namuslu olmak, aile düzenine sahip çıkmak, ahlâk, doğruluk vb. gibi milli, dini ve ahlâki temalar işlenerek, roman kahramanı ile okuyucu arasında bir bağ kurulmaya çalışılır.

Fikir kitapları türünden olan eserler ise, genelde yakın tarih ile alakalı ve ya dünyadaki değişimleri yakından takip eden ve çeşitli ilim dallarında eğitim almış üniversitelerde akademik kariyere sahip insanların kitapları ile gazeteci ve araştırmacı aydınların kitapları göze çarpmaktadır.

Bu gibi yazarların eserleri, genelde üniversite gençliği ve üniversite mezunları ile çeşitli meslek grubuna mensup kişilerin daha çok okudukları görülmektedir. Halkın ise bu gibi kitapları yeterli seviyede okumadıkları görülmektedir.

Halkın okuduğu kitaplara gelince, genelde dini meselelerine pratik çözümler getiren,

- Fetva kitapları,

- Basit ve kolay anlaşılır bir dille yazılmış tarih ve fikir kitapları,

- İbadetler konusunda yazılmış ilmihal ve dua kitapları,

- Mübarek gün ve gecelerde yapılacak ibadetler konusunda bilgiler veren cep kitapları,

- Dini ve ahlâki konularda ayet ve hadislere dayanarak hazırlanmış kısa ve kolay anlaşılır küçük kitapçıklar,

Kur'an-ı Kerim'in tefsiri mahiyetinde kabul edilen ve genelde iman hakikatleri üzerinde duran kitaplar,

- Din ile bilimin çatışmadığını vurgulamak için ilmi bazı gerçekleri Kur'an-ı Kerim'in ışığında değerlendirmenin ön planda tutulmaya çalışıldığı küçük kitapçıklar⁷⁶ halinde hazırlanmış eserler günümüzde halk tarafından okuyucusu bol olan eserlerdir.

Bu gibi dini yayınlarda halka sunulmaya çalışılan din anlayışına bakıldığında halk dinine yakın fakat yer yer hak dine uzak düşen çeşitli farklılaşmaların var olduğu gözümüze çarpmaktadır.

Dini yayınlarda halka sunmaya çalıştıkları din anlayışına bakıldığında;

Genellikle tasavvufi dini hava hakim olduğu,

- Hadislerden delil getirilirken genelde sahih veya mevzu hadis olduğuna dikkat edilmediği,

- Menkıbelere çokça yer verildiği,

- İşlenen menkıbelerin yerinin, zamanının, şahsının belli olmadığı, hangi kültüre ait olduğu belli olmayan bazen insanlara itici gelen bazen de dikkatleri çeken pek çok menkıbelerin anlatıldığı görülür. Bazen bu gibi menkıbelerin baş kahramanları bir hayvan veya başka varlıklar da olabilmektedir.

- Yazarları, hangi mezhebe veya dini akıma yakın iseler, o akımın fikri yapısını ön planda tutarak görüşler ortaya koydukları,

- Sadece doğrunun kendileri tarafından söylendiği, bunun dışında kendi doğrularının yerini alabilecek başka görüş ve düşüncelerin olamayacağı,

- Başkalarının söylediklerinin ve hizmet adı altında yürüttükleri faaliyetlerin yanlış olduğu ,..

- Kendilerine yöneltilen sorulara, cevabını, vasıtasız olarak Kur'an-ı Kerim'den değil, çeşitli görüş ve düşüncelerin ön planda tutulduğu kitap veya bazı eserlerde verildiği,

- Bazen halkın sorularına verdikleri cevaplarda, İslâm hukukunun ortaya koyduğu bilgi kaynaklarının dışında, şu veya bu kişinin gördüğü rüyaya göre,

⁷⁶ Mardin Şerif, Türkiye'de..., s. 210.

şunun kalbine doğan bilgiye göre vs. çeşitli bilgi kaynakları ihdas edilerek bunlarla hüküm verildiği,

- Evliya kerametine ve çeşitli tabiatüstü hadiselerle çokça yer verilerek ulaşılması güç bir dini anlayış ve hayatın sunulmaya çalışıldığını söyleyebiliriz.

- Bu durumunda halkın yaşadığı dinin hak dininden ziyade batıl inanç ve hurafelerin daha çok karıştığı bir Halk Din'inin ortaya çıktığı görülmektedir.

4- Aile ve Çevre:

Halk dininin oluşmasında ve yaşatılmasında mekan olarak en önemli yer, ailedir. Bilindiği gibi aile, ana baba ve çocuklardan oluşmaktadır. Yetişme çağındaki çocuğun ilk muhatab olduğu çevre, anne baba, aile, okul ve akran çevresi ve toplumdur. Kişi, küçük yaşta büyüklerinden ne gördü ise onu yapmaya kalkışacaktır. Çünkü o, henüz daha hareketlerinde ne yaptığının şuurunda olmadığı gibi, muhakeme yapma kabiliyetini de geliştirebilmiş değildir.

Aile, çocuğu, dinin arzu ettiği ferdi ve toplumsal bir olgunluğa erdirtmek ve ahlâklı bir şahsiyet yapmak için önemli müessesedir. Çocuk, Allah'ı ilk defa aile içinde öğrenecektir. Bu durum, ailenin dini bilgisinin ve yaşantısının bir yansıması olarak ortaya çıkar. Gerçekten aile dini bilgiye ve yaşantıya yeterince sahipse, bu çocuğa da sağlıklı bir şekilde yansiyacaktır. Ancak, bunun aksi düşünüldüğünde daha ilk eğitim yıllarında insanın zihnine yerleşecek olan sağlıklı ve temelsiz bir din anlayışı, ömür boyu bu zeminde sürüp gidecektir. Bu da halk arasında sağlıklı bir din anlayışının yerleşmesine katkıda bulunmuş olacaktır.

Özellikle, gelişme çağındaki çocuklara ve gençlere Allah kavramının idrakinde çok dikkatli davranılması gerektiğini vurgulamak istiyoruz. Eğitimcilerin üzerinde durduğu ve yanlış buldukları en önemli hususlardan biri, yaramazlık yapan çocuklara "Allah seni çarpar", "Allah taş eder", "Allah dilini keser", "Cehennemde seni yakar" gibi ifadelerle halkın, çocuğu uslandırmak ve terbiye etmek için söyledikleri sözlerdir. Burada aile, Allah sevgisi ve korkusu arasında bir denge kurmak zorundadır. Çünkü, bu denge kurulmadığı takdirde, Allah inancının din anlayışına ve dini hayatına olumsuz yönde etki edeceği muhakkaktır.

Aile, çocuğun ilk defa genel eğitim ile birlikte dini tecrübe ve ibadet eğitimi ile de doğrudan doğruya karşılaştığı bir ocaktır. Ancak, günümüzde ailelerin din ve ibadet eğitimini vermeyi ihmal ettiği görülmektedir. Bunun sonucunda ise, gelişme çağındaki bir genç, özellikle inançlar konusunda ortaya çıkacak problemlere çözüm üretemeyecektir. Bunların başında, yaratılış, Allah, varlık, kâinat, ölüm ve ötesi, ebedi hayat vb. gibi konularda ilerki yaşlarda dini alanı ilgilendiren sorularına sağlıklı cevap bulamadığında bu boşluğu doldurmak için çeşitli din dışı saplantılara girmesi muhtemeldir. Bu durum ise, hak dine aykırı bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hak din; çocuğun din ve ibadet eğitiminin ihmal edilmesini tasvib etmemektedir. Kur'an-ı Kerim'de, Hz. Lokman'ın oğluna verdiği nasihatte, çocuğa kazandırılacak ilk şeyin **sağlam bir iman ve iyi bir din eğitimidir**. Bununla birlikte, toplumda sağlam bir ahlâki yapıya sahip olma hususunda neler yapılması gerektiği üzerinde durulmaktadır.⁷⁷

Ailede ve toplumda, yetişme çağındaki çocuklara yönelik yaptıkları davranışlarda hak dine uygun olmayan bazı hal ve hareketlerde buldukları görülmektedir. Eğitimciler tarafından, çocuklara ailede ibadet eğitimi verilirken, zaman zaman onların camiye götürülmesi gerektiği telkin edilmektedir. Ancak, halkın, camiye gelen çocuklara yanlış davrandıklarına şahit olunmaktadır. Bu olumsuz davranışların çocukları ibadetten ve ibadet yerlerinden soğuttuğu gözlenmektedir.

Bu durum, Hak dinin önemli prensiplerinden olan **kolaylaştırma ve müjdeleme** prensibine uymadığını belirtmek yerinde olacaktır.

⁷⁷ "Lokman, oğluna öğüt vererek: "Ey oğulcuğum! Allah'a ortak koşma, doğrusu ortak koşmak büyük zulümdür" demişti. ...

Ey oğulcuğum,! "İşlediğin şey, bir hardal tanesi ağırlığıınca olsa da, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, Allah onu getirip meydana kor"....

Ey Oğulcuğum! "Namazı kıl, uygun olanı buyurup, fenalığı önle, başına gelene sabret; doğrusu bunlarazmedilmeğe değer işlerdir. İnsanları küçümseyip yüz çevirme, yeryüzünde böbürlenip yürüme, Allah kendini beğenip övünen hiç kimseyi şüphesiz sevmez."

"Yürüyüşünde tabii ol; sesini kıs"... Bkz. Lokman, 13, vd.

Ayrıca halk, çocuklarını ibadete alıştırmak onları **bıktırıcı ve zorlayıcı** ibadetlere götürmemeleri gerekir. Çünkü, cuma, teravih, sabah namazların uzun sürmesi nedeniyle bu gibi namazlar çocuklara bıkkınlık verecektir. Bu nedenle hak dinin **tedricilik** eğitimine uygun düşmemektedir.⁷⁸

Aile, toplumun en küçük birimidir. Bu nedenle, aynı zamanda toplumda yaşananlar, aile hayatının bir yansımasıdır. Dolayısıyla toplumdaki halk dininin yansımasının ipuçlarını ailede görmek mümkündür. Günümüzde artan nüfus ve şehirleşmenin getirdiği kalabalıklaşma, şehirlerde toplu konut denenen uydu şehirlerin doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu ve buna benzer toplu yerleşim yerlerinde insanlar birbirlerine yabancılaşmaktadır. Bunun sonucunda hak dinin en önemli prensiplerinden olan **komşuluk ve akrabalık** bağları ortadan kalkmaktadır. Hatta yıllarca aynı binada yaşayan insanların birbirlerini tanımadıkları gibi karşılaştıklarında selamlaşmadıklarına bile şahit olunmaktadır.

Aile kurumunun teşkil edilmesinde de halkın hak dinden uzak bir tavır içerisinde olduğu görülmektedir. Özellikle eş seçiminde hak dinin üzerinde durduğu ve önemli bir tavseyesi olan **dindarlık ölçüsünün** unutulmuş olduğu gözlenmektedir.

Ayrıca, yapılan evlilik merasimlerinde **ifrat ve tefritin** öne çıktığına şahit olmaktadır. Bu gibi merasimlerde hak dinin tavsiyesi, eğlencenin meşru olduğu yönünde olmasına rağmen bir kısım çevrelerin bunu tamamen ortadan kaldırıp işi dini bir merasime döktüğü görüldüğü gibi, diğer bir kısım insanların da bu gibi merasimleri, hak dinin ölçülerinin dışına taşırdığı da görülmektedir. Özellikle misafirlere yapılan içki ikramları ve eğlencenin aşırılığa kaçması halkın yaşayışının hak dine uymayan başka bir boyutudur.

Aile yapısına yönelik olumsuz yayınların neticesinde aile fertleri arasında hak dinin ortaya koyduğu ölçülerin kaybolmaya yüz tuttuğuna şahit olunmaktadır. Karı koca, evlat ebeveyn ilişkilerinde hak dinin ortaya koyduğu ölçülerde bu

⁷⁸ Bilgin Beyza, İslâm'da Çocuk, Ank. 1985, s. 160. Bayraktar Faruk, Ailenin Eğitim Görevi, Din Eğ. Araşt. Der. İst. 1995, sa. 2, s. 139-140,

durum daha açık bir şekilde ortaya çıkabilmektedir.⁷⁹ Bu davranışlar hak dinin önemli ahlaki prensipleri olan, sevgi, şefkat, merhamet, hürmet, sadakat gibi hasletler olup terkedilmeye yüz tuttuğuna şahit olunmaktadır.⁸⁰

Görülüyor ki, ailede, hak dininin pek çok önemli prensibi halk dini haline getirilip yaşanmakta ve hayatını sürdürmektedir. Ayrıca aile, halk dininin oluşmasına katkıda bulunan en önemli müesseselerden biridir. Aynı zamanda halk dininin korunmasında ve nesilden nesile aktarılmasında rol oynayan kurumlardan biridir. Bu nedenle ailede yaşanan dini hayatın hak dini esasları üzerinde kurulması ve sürdürülmesi gerekmektedir. Çünkü, o aileye yeni katılanların hazır bulacakları ortam onların hayatlarının her alanlarında etkisini gösterecektir.⁸¹

⁷⁹ Aktaş Cihan, Mahremiyetin Tükenişi, İst. 1995, s. 55.

⁸⁰ Kınalızade Ali Efendi, Devlet ve Aile Ahlâkı, Bsk. Haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 temel eser yayını, İst. Tarihsiz, s. 39.

⁸¹ Geniş bilgi için bkz. Canan İbrahim, Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye, İst. 1977, s. 129 vd.

C- “HALK DİNİ”NİN “HAK DİNİ” SAHASINA ÇEKİLMESİ

İnsanların pek çoğu, toplumun değer yargılarını hiç sorgulamadan olduğu gibi benimser ve kabullenir. Bu değerler arasında dini ve ahlâki olduğu kadar, iktisadi ve hukuki değerler de olabilmektedir.

Pek çok insan, dini uygulamaları, sorgulamadan yaptığı işlerin hedef ve gayesini anlamaya çalışmadan etrafındaki insanların benimsediği dini yaşantıyı kabullenir. Hatta çoğu zaman neye niçin inandığını kendine sormaz. Çünkü, herkes öyle inanmakta ve herkes öyle kabullenmektedir. Yani bir başka ifade ile büyük akıntıya kapılmış bir varlık misali akıntının istikameti dışında başka bir yöne gitme şansı da görünmemektedir.

Dini ve o dine inanan müminin şahsiyetini şekillendiren vahiydir. Dinden vahiy kaldırıldığı anda din adına geriye, yaşanan ferdi tecrübeler ile bir takım efsane ve menkıbelerden başka bir şey kalmaz. Vahyin, Hak Dinin anlaşılması için dinde bu kadar önemli bir görevi icra etmesi onun anlaşılabilmesine bağlıdır. Anlaşılmadığı takdirde, vahyin insanoğlu üzerinde olumlu veya olumsuz bir tesir bırakmasını beklemek mümkün değildir. Bu nedenle, günümüzde toplumumuzun dini yapısını anlayabilmek ve bu sahada sihatli çözümler üretebilmek için en önemli problemlerin başında halkın anladığı ve yaşadığı dini, vahye, yani Hak dine uyan ve uymayan yanlarının, kaynaklarıyla birlikte tespit edilerek Hak din çerçevesine oturtulmasından geçmektedir.

Allah'ın Kur'an'da bildirdiği hak dinin prensipleri, beşeri bilgilerden farklı olarak mutlak karakterdedir. Bu mutlak karakterdeki vahyi anlamak durumunda olan insanın, herşeyden önce anlama kapasitesi sınırlıdır. Bu yönden vahyin geldiği andan itibaren Kur'an'ın anlaşılması hususunda yürütülen faaliyetler hiç bir zaman durmamıştır. Ancak, Kur'an'ı anlama faaliyetleri durduğu dönemler, İslâm tefekkür hayatının da durgun olduğu dönemlerdir. Türk ve İslâm dünyası, uzun süreden beri bu durgunluğu yaşamaya devam etmektedir.

Günümüzde, toplumumuzun bu olumsuzluktan kurtulmalarının en önemli çaresi, Kur'an-ı Kerim karşısında takınacakları “yeni” tavır, belirleyici olacaktır.

Kur'an ve insan ilişkisinde, Kur'an, insanın sosyal hayatında yer etmeyecek kadar yücelere yerleştirilmiştir. Halk, Kur'an'ı okuyup anlamak ve anladıklarıyla yaşamak gibi bir endişe taşımaz. Çünkü o, gündelik işleriyle meşguldür. Ancak, bilhassa kandil gecelerini değerlendirmek, ahirete intikal edenlerin ruhlarına bağışlamak ve sevap kazanmak maksadıyla okumaktadır. Kur'an-ı Kerim okumakla sevap kazanılır, gözün görme kuvveti artar, zihin açıklığı verir gibi düşüncelere sahiptir. Hatta, halk arasında yaygın inanca göre, okumayı hiç bilmesede dahi, her bir satırı için İhlâs suresi okuyup diğer satıra geçse hatim indirmiş kadar sevap almakta, hiç olmazsa yüzüne baksa dahi ibadet yapmaktadır. İşte, halk arasında yaygın olan bu gibi, sadece sevap kazanmaya yönelik Kur'an okuma inancı, onun esas maksadını aşan, duvarlarda asılı duran, atıl bir konuma düşürülmesine sebep olmaktadır.

Aydınlarımızın düştüğü durum, zihniyet açısından halkın düşüncesinden pek farklı bir şey değildir. Recep Kılıç'ın da belirttiği gibi, “...aydınımız, batılının gerçekleştirdiği ilmi keşiflerden istifade ederek, Kur'an'a olan imanını her gün yeniden tazelemekte, onun müsbet ilimle tezat teşkil etmediğini büyük bir haz duyarak seyretmekte ve nihayet Kur'an'ın Allah kelamı olduğunu mükerreren tasdik etmekle meşguldür.”⁸²

Daha önce de belirtildiği gibi, Kur'an-ı Kerim'in asıl gönderiliş amacı olan Rehberliği,⁸³ Müjdeleyiciliği,⁸⁴ doğruyu yanlıştan ayırdediciliği,⁸⁵ beyan ediciliği,⁸⁶ şifa ve rahmet oluşu⁸⁷ gibi önemli fonksiyonları icra etmesi, anlaşılardan mümkün olmayacağı açıktır. Bu nedenle, halkın günlük hayatında zihinlerine yer etmiş Kur'an ve din anlayışı hak dinin sınırlarına çekilerek yukarıda sıraladığımız Kur'an'ın özelliklerinin insan hayatına yerleşebilmesi mümkündür. Çünkü, fikri

⁸² Kılıç Recep, Dini Nasıl Anlamalı, Diyanet İlmî Dergi, Ocak-Şubat-Mart, 1993, c. XXIX, sa. I, s. 5.

⁸³ Bakara, 2.

⁸⁴ Bakara, 97.

⁸⁵ Bakara, 185.

⁸⁶ Al-i İmran, 138.

alandan ilmi alana kadar her sahada toplumumuzun bir atılım gerçekleştirebilmesinin en önemli araçlarından biri, hak dininin iyi anlaşılıp yaşanmasına bağlıdır.

Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasından kasıt, onun her hangi bir meâlden okunarak manasının anlaşılması değil, özel bir gayret gerektiren husus olup, bizzat Kur'an-ı Kerim'de ifadesini bulan, üzerinde “**tedebbür**”ünü ve akıl sahiplerinin “**tefekürü**”nü gerektirmektedir.⁸⁸ zikri geçen ayette tedebbür ve tefekürün ardarda gelmesinin, akıl sahibi insanların Kur'an ayetleri üzerinde derin bir düşünce faaliyetinde bulunma zorunluluğuna işaret eder.⁸⁹ İşte Kur'an'ın, tek tek ayeti ve hatta her kavramı üzerinde tedebbür ve tezekkür seviyesinde felsefi anlamda “**derin düşünce**” faaliyeti olmaksızın anlaşılabilmesi, toplumda olumlu gelişmeler icra edebilmesi mümkün olmayacaktır.

İslâm düşünce tarihinde Kur'an üzerinde düşünme faaliyeti belirli döneme kadar her yönüyle gerçekleştirildiğine şahit olunmaktadır. Ancak, daha sonra gelen mütefekkirler bu düşünceyi dahada geliştirecek yerde bunun aksi vuku bulmuştur.

İlk üç asırda Ebu Hanife, Şafii, Eş'ari, Maturidi, gibi pek çok mütefekkir, Kur'an üzerinde derin düşünce faaliyeti gerçekleştirmişken, daha sonra gelenler bunların tefekür faaliyeti üzerinde her hangi bir şey kurmadıkları gibi, bu faaliyeti de yanlış değerlendirmişlerdir. Sonra gelenler, öncekilerin Kur'an üzerindeki tefekürlerinden çıkardıkları sonuçları kendi devirlerinin şartlarına göre değerlendirecekleri yerde bunları mutlak ve değişmez doğrular olarak değerlendirmişlerdir.⁹⁰ Bu durum, Kur'an ile halk arasına bir set çekmiş ve halka olumsuz yönden etki ederek farklı bir yapılanmanın zeminini hazırlamıştır. Biz buna **Halk Dini** adını vermekteyiz.

⁸⁷ İsrâ, 82.

⁸⁸ Sa'd 29.

⁸⁹ Bkz. Yazır, Hak Dini., c. VI, s. 4091.

⁹⁰ Vatandaş Celaleddin, Vahiyden Kültüre, İst., 1998, s. 269, vd.

İşte, halkın, bu farklı yapılanma ve anlayıştan uzaklaşıp hak dini ile doğrudan yüz yüze geldiğinde halk, hak dine dahada yaklaşmış olacaktır. Çünkü bu farklı yapılanma, halka yansıyan yönüyle dini tanınmaz hale getirmektedir.⁹¹

Bizim burada Halk dinini hak dini sahasına çekme hususunda Kur'an ağırlıklı tespitler yapmaya çalışmamız ve bu kadar üzerinde durmamızın asıl sebebi, Kur'an'ın doğru anlaşıldığı takdirde din anlayışımızın hak dinine dahada yaklaşacağı kanaatini taşımamızdan kaynaklanmaktadır. Çünkü, özellikle halk arasında yaygın olan anlayışlar, inanışlar, hurafeler, bid'atlar, hep Kur'an üzerinde yoğunlaşan yanlış anlayış ve inanışlara dayanmakta olduğunu görmüştük.

Yine Kur'an-ı Kerim'in okunması üzerinde yoğunlaşan ve hak dine aykırı olan fakat halk arasında rağbet gören anlayışlardan biri de özellikle halkla doğrudan muhatap olan din görevlileri tarafından telkin edilen Kur'an konusundaki düşüncelerin düzeltilmesi gerekmektedir.

Şöyle ki;

- Kur'an'ı anlayan anlamıştır,
- Kur'an'ın yeniden anlaşılmasına ihtiyaç yoktur.

- Hani nerede ona mana verecek alim, kaldı ki Kur'an anlaşılmadan yüzünden veya ezbere dahi okunsa her harfine on sevap verilecektir. Bu ve buna benzer anlayışların yayılmasına bir kısım yayın organları da yayınlarıyla katkıda bulunmakta oldukları görülmektedir.⁹²

Bunun yanı sıra, terğib ve terhib kitaplarındaki Kur'an'ın manasını anlamadan da olsa, okunması hususunda telif edilen hadisler Kur'an'ın anlaşılmadan okunmasını teşvik etmiştir.⁹³

⁹¹ İkbâl'in;

*"Kur'an'ın menzili ve maksadı başkadır,
müslümanların hareket ve ayinleri başka,
Onların kalplerinde ateş yanmıyor,
onların göhsünde Mustafa yaşamıyor."* diye belirttiği gibi müslümanlar ile Kur'an arasında meydana ayrışmaya dikkat çekmektedir.

⁹² Bkz. Türkiye Gazetesi, Bizim Sayfa, Ali Güler, Bir bilene Sor Köşesi, Bkz. Duman M. Zeki, Kur'an ve.., s. 227.

⁹³ İmam Hafız el Münziri, et Terğib ve't Terhib, A. Muhtar Büyükçınar, D. Pusmaz, A. Arpa, A. Yücel, İst. 1985, c.III, s. 261 vd. Bkz. Abdullah b. Mes'ud'dan: Resulullah: *"Kim Allah'ın kitabından bir harf okursa onu bu sebeple bir hasene verilir. Hasene'nin karşılığı ise on mislidir. Size elif Lam Mim*

Halkın, halk dininden hak dini sahasına çekilebilmesi için bu gibi düşüncelerden tecrid edilip, doğruların, her türlü bilgi ve haber alma vasıtaları kullanılarak bilinçlendirilmeleri gerekmektedir. Bunun için Kur'an-ı Kerim'in, bir ölünün ardından okunduğu kadar diriler için de dirilerin okuması ve anlaması gerektiği bilinci yerleştirilmelidir.⁹⁴

Halkın yaşadığı ve hak dinine uymayan düşünce ve hayattan, hak dini çizgisine gelebilmeleri için insanların bilgi seviyelerine hitab eden Kur'an-ı Kerim tefsirlerinin hazırlanması gerekmektedir. Bunu yaparken, geçmişte ve günümüzde yapılmış tefsirlerden istifade edilmekle birlikte mevcut ilmi ve fikri gelişmelerden uzak kalınmaması gerekir. Ayrıca, yapılacak tefsirin herkesin anlayabileceği bir şekilde sade bir dil ve anlaşılır bir Türkçe ile hazırlanması gerekir. Bunun yanı sıra, belirli bir görüşün veya fikri oluşumun bakış açısıyla değil, objektif bir ilmi ve fikri yapıyla hareket edilmesi gerekir. Bu gibi çalışmalar halkın kitle iletişim araçlarıyla geniş bir biçimde halk tabanına yaygınlaştırılmalıdır.

Kur'an-ı Kerim okumasını öğreten kişi veya kuruluşların, yüzünden güzel okumasını öğretmek ve ezberletmeye verdikleri önem kadar Kur'an'ın manasının da anlaşılması için de çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu konuda bir televizyon kanalının Kur'an-ı Kerim tefsirini sunması halkın hak dini anlamalarında ve öğrenmelerinde faydalı olma konusunda önemli katkıda bulunmuştur.

bir harfdir demiyorum, fakat elif bir harftir, lam bir harftir ve mim de bir harftir" buyurdu. Tirmizi, 4/46, "hadis, hasen -sahih- garib" demiştir. Bkz. Münziri, et Terğib., c.III, s. 262.

⁹⁴ Burada İkbâl ile babası arasında geçen bir diyalogu zikretmek yerinde olacaktır. İkbâl, her sabah namazından sonra Kur'an okumayı adet edinmişti. Babası da her okuyuşunda ne yapıyorsun evladım diye sormuş. Ancak, babasının vermek istediği mesajı ilk etapta anlayamayan İkbâl, soruca babasının verdiği cevap, Kur'an'ın indiriliş gayesini ortaya koymaktaydı. Babası; "*Oğlum kur'an sana henüz vahyediliyormuş gibi okumalısın*" der. Nedevi ebu'l Hasan, Dr. M. İkbâl, çev., A. Ulvi Kurucu, İst., 1990, s., 57.

Akif ise, halkın Kur'an ile ilişkileri konusundaki yanlış anlayışı eleştirirken, söyledikleri halk dininin hak dininden farklı yapılanmadaki yanlışlığı ortaya koyar niteliktedir. O, her gün okumakta olduğumuz Kur'an'dan ibret almadığımızı ya yüzüne baktığımızı, ya ölü toprağına okuduğumuzu, ya da fal bakmak için müracaat ettiğimizi belirtmektedir

*"İbret olmaz bize her gün okuruz ezber de,
Yoksa bir maksat aranmaz mı bu ayetlerde,
Ya açar Nazm-i Celil'in bakarız yaprağına,
Ya okur üfleriz ölünün toprağına,
İnmemiştir Kur'an bunu hakkıyla bilin.*

Ne mezarlıkta okumak, ne de fal bakmak için."

Bkz. M. Akif Ersoy, Safahat, haz. Ö. Rıza Doğrul, İst. 1987, s. 170.

Öte yandan, halk dininde önemli yer tutan, ancak hak dine uymayan **peygamber ve sünnet inancının** da hak dini sahasına çekilmesi gerekmektedir.

Halk kitleleri, sünnet kültürünü aileden ve çevreden aldığı bilgiler yanında camilerdeki vaazlardan ve hutbelerden almaktadır. Okumuş kesim ise, din dersleri, yüksek okullar ve dini okullardan almaktadırlar.

Sünnet denilince halk arasında, genelde,

- Namazların sünnetleri,
- Sünnet olmak,
- Misvak kullanmak,
- Gümüş yüzük takmak,
- Sarık sarmak,
- Yemeğe tuzla başlamak,
- Sakal bırakmak,
- Ramazan'da teravih namazı kılmak, gibi hususlar akla gelmektedir.⁹⁵

Bu misalleri dahada artırmak mümkündür.⁹⁶ Görüldüğü gibi, Halk arasında sünnet anlayışı ve sünnete bağlılık konusunda bir “**şekilcilik lafızlılık**”⁹⁷ hakimdir. Yani Hz. Peygamber, bilgisiz ve bilinçsiz bir şekilde taklit edilmektedir.

Kanaatimize göre, Hz. Peygamber'in bu gibi davranışlarını halkın taklit etmeyi doğru bulmakla beraber, bütünüyle sünneti bunlara indirgemeyi de yanlış bulmaktayız. Halk seviyesinde yaşanan ve sünnet denilen bu gibi uygulamalar, gerek filozofların ve gerekse mutasavvıfların vurguladıkları gibi, halkın din anlayışları ve yaşayışlarının bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meryem Cemile, sünnetin tarifini yaparken, Her hususta teklit etmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Halbuki taklit, delilini, kaynağını, gayesini araştırıp öğrenmeksizin bir davranışı veya görüşü aynen tekrarlamaktır ki Hak dinde

⁹⁵ İslam Dergisi, Kasım 1983-Ağustos 1985, sa. 3-24.,

⁹⁶ Geniş bilgi için bkz. Ahmet Şahin, Sünnet Işığında Hayat, İst. 1991, Demircan Ali Rıza, İslam'da Batıla Benzemenin Hükmü, İst. 1991.

⁹⁷ Kırbasoğlu M. Hayri, İslam Düşüncesinde Sünnet, Ank., 1996, s. 47.

bu tasvib edilmeyen bir davranıştır. Doğru olanı ise taklit değil **ittiba** dır.⁹⁸ Çünkü, ittiba da hareket şuurudur.

Halk,

- Özürlü bir kadının Kur'an okuması,
- Ramazan hilalinin görülüp görülmemesi,
- Kur'an'ın başka dillere çevrilmesi,
- Fatıha'nın sonunda yüksek sesle "**amin**" denmesi,
- Çorapsız ve takkesiz namaz kılınması,
- Çatal ve kaşığın peygamber zamanında olmadığı için kullanılmaması,
- Kadının sesinin haram olması,

gibi hususlarda Hz. Peygamber'i taklit etmekte olup, **şekilci ve sathi bir yaklaşım** sergilemektedirler. Bu durumda, Hz. Peygamber'in sünnetinin evrensel boyutları göz ardı edilmektedir. Hatta bu gibi sünnetlerin şekillerine bağlı kalmayanlar halk kesiminde bazen daha fazla dindar olmamakla da suçlanabilmektedirler.

Sünnet ve sünnete ittiba konusunda günümüzde geliştirilmeye çalışılan bazı yeni tanımlar ve geliştirilmeye çalışılan yeni bir kavram denemeleri,⁹⁹ bugün gerçekten ihtiyaç duyulan ve gerek halk kesiminde ve gerekse okumuş kültürlü insanlar kesiminde sünnet anlayışının bu noktaya yani kaynağını hak dinden alan bu anlayışa çekilmesi gerektiği kanaatindeyiz. Ancak bunu yaparken sünnetin dini hükümlerin bir kaynağı olmasının göz ardı edilmemesi ve fıkıhtaki yerinin korunması gerekmektedir.

Halk dininde yanlış yer etmiş hak dini sahasına çekilmesi gereken bir başka inanç, **peygamber inancıdır**. Bilindiği gibi, Hz. Peygamber sosyal hayata tam anlamıyla katılmış, evi ve ailesinin reisi olmasının yanında, hakim, devlet reisi,

⁹⁸ Meryem Cemile, İslâm ve Çağdaş Öncüleri, İst., 1986, s. 76-85, Ayrıca ittiba konusuna bkz. İbn Kayyim el Cevziyye, İ'lamu'l Muvakkiin, Beyrut, ?, c.II, s. 178, (et Taklit ve'l İttiba)

⁹⁹ Kırbasoğlu nun geliştirdiği sünnet tanımı şöyledir. "**Hz. Peygamber'in kendi döneminde İslam toplumunu akide, ibadet, tebliğ, eğitim, ahlak, hukuk, siyaset, ekonomi gibi çeşitli alanlarda; kısacası bireysel, toplumsal ve evrensel olmak üzere hayatın her alanında, yönlendirip yönetmede,**

ordu komutanı olmuştur.¹⁰⁰ Kur'an-ı Kerim'de, devamlı surette Hz. Peygamber'in **beşeri yönünü** ön plana çıkarmaktaydı.¹⁰¹ Hatta, insan olarak yaptığı bazı fiillerden dolayı da Allah'ın bizzat vahiy ile uyardığını bilmekteyiz.¹⁰² Hz. Peygamber'in bir insan olarak kabul edilip Uluhiyet vasıflarından arındırılması, İslâm peygamberini Hıristiyanların Hz. İsa'ya yükledikleri insanüstü ve ilâhi vasıflardan ayırmaktadır.¹⁰³ Bütün bunlara rağmen, sonraki asırlarda peygamber düşüncesinde değişiklikler meydana gelebilmiştir. Bu konuda bir kısım alimler Kur'an ayetlerine ters bile düşebilmişlerdir. Hz. Peygamber'e olan aşırı sevgileri sebebiyle onu ifrat derecesinde överek, melek mertebesine hatta yarı ilâhlık payesi vermişlerdir. Hz. Peygamber'i mucize sahibi görmek isteyenler, onun her bir uzvuna bir mucize yakıştırmışlardır.¹⁰⁴

Suyuti'nin *el Hasaisu'l Kübra* isimli eserinde naklettiği bir rivayete göre, "Hz. Peygamber'in ne güneş ne de ay ışığında gölgesi olurdu."¹⁰⁵ derken, başka alimler de,

- Hz. Peygamber'in üzerine sinek konmazdı,
- Bit ona sıkıntı vermezdi,
- Teri misk gibi kokardı,¹⁰⁶
- Önünü gördüğü gibi arkasını da görürdü,
- Karanlıkta gündüz gördüğü gibi görür ve yürürdü,
- Kırk erkeğin cima gücüne sahipti,
- Büyük veya küçük abdestini yaparken yer yarılr ve onları yutardı.¹⁰⁷

Kur'an başta olmak üzere esas aldığı ilke ve prensipler bütününün oluşturduğu bir "zihniyet" ya da "dünya görüşü" dür. Bkz. Kırbaşoğlu, a.g.e., s. 107.

¹⁰⁰ Nasr S. Hüseyin, İslam: İdealler ve Gerçekler, çev. A. Özel, İst, 1996, s. 86.

¹⁰¹ İsrâ, 90-95, En'am, 50.

¹⁰² Abese, 1-4.

¹⁰³ Çakın Kamil, İlk Hicri Asırlarda Hadis Etrafındaki Şüpheler ve Hadis İnkârcılığı, A.Ü.İ.F., Basılmamış Doktora Tezi, Ank. 1990, s. 40.

¹⁰⁴ Çakın Kamil, a.g.tez, s. 41.

¹⁰⁵ es Suyuti Celaleddin Abdurrahman Ebu Bekir, el Hasaisu'l Kübra I-III, thk. Muhammed Halil Herras, Kahire, 1967, c. I, s. 169. En Nebbani, Yusuf İbn İsmail, Hucetullahi Ale'l Alemin fi Mucizati Seyyidi'l Mürselin, Beyrut, 1316, s. 286.

¹⁰⁶ el Beyhaki Ebu Bekir Ahmet b. El Hüseyin, Delailü'n Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvali Sahibu'ş Şeriyye, I-VII, thk. Abdulmuti Kalaci, Beyrut, 1985, c. I, s. 256-257.

¹⁰⁷ Kadı İyaz, eş Şifa, Kahire, 1977, s. 89

Halk arasında yaygın olan bu inanışlarla beraber Hz. Peygamber ulaşılmaz bir noktada bir yarı ilâh biçimine sokulmuştur.

Halbuki, halkın, Hz. Peygamber’i bu konuma yerleştirmesi yerine “**Sen en güzel ahlâk üzerinesin**”¹⁰⁸ diye Kur’an-ı Kerim’in bizzat beyan ettiği ahlâki ve toplumsal yönünün ön plana çıkarılması gerekirdi.

Hz. Peygamber;

- Yaşadığı dönemde geçerli yiyecek ve içecekleri yemiş, içmiş,
- İklimine göre giyinmiş,
- Dönemin geçerli adetlerine göre toplum içerisinde hareket etmiştir.

Ancak, insan olarak yaşayan bir peygamberi “**Üsvetün Hasenetün**”¹⁰⁹ diye bunları idealleştirerek günlük hayatın normal akışındaki hal ve tavırları, bir döneme sıkıştırmak sünneti ve Hz. Peygamber’i anlamamak demektir. Hz. Peygamber’in bunlarla alakalı getirdiği, bazı görgü, ahlak, medeniyet, temizlik ve sağlık kurallarıdır.

Bunun yanı sıra, Hz. Peygamber’in hak dinin örnek şahıs olarak bir yansıması olan vahye dayalı **peygamberlik yönü**¹¹⁰ ile **insani yönünün** birbirinden ayırt edilmesi, hangi fiiline uyulup hangisine uyulmaması gerektiği, halka daha açık bir şekilde konunun uzmanları tarafından açıklanması gerekmektedir.

Görüldüğü gibi, halkın inanç ve düşüncelerinde mevcut pek çok inancın ve ibadet adına pek çok davranışın, hak dine değil kendilerinin tarih boyunca farklı bir yapılanma ile oluşturdukları halk dinine daha yakın olduğu görülmektedir.

Gerek ferdi hayatta gerekse sosyal hayatta halk içinde yaşayan ve hak dine aykırı olan tüm inanış ve davranışların ayıklanıp sağlıklı bir şekilde yeniden bir **hak dini** anlayışı oluşturularak, halk bilinçlendirilmelidir. Bunu, ilâhiyat sahasında faaliyet gösteren gerek resmi gerek resmi olmayıp halk arasında gönüllü faaliyet gösteren kişi ve kuruluşlar tarafından ele alınıp ciddiyetle üzerinde durulmalıdır.

¹⁰⁸ Kalem, 4.

¹⁰⁹ Ahzab, 21.

¹¹⁰ Necm, 3-5.

SONUÇ

Tarih boyunca toplumsal nizamın kuruluşunda, ahlâki değerlerin yükselmesinde, insanın ilgi sahasına giren bütün ilim dallarının gelişmesinde, kültür ve medeniyetin tekamülünde, hatta ekonomik ve ticari faaliyetlerde din kadar derin rol oynamış başka bir müessese olmamıştır.

Çeşidi ne olursa olsun din, fert ve toplum hayatının huzuru için daima gerekli bir müessese olmuş, kendisine ihtiyaç duyulmuş ve hiç bir zaman ondan müstağni kalınmamıştır.

Dinin en önemli hedefi, dünyada ve ahirette insanın mutlu olmasını sağlamaktır. Bunu gerçekleştirmenin çerçevesi de mutlak ve değişmez olan Vahiy ile çizilmiştir. Kur'an-ı Kerim, insanı hidayete götürmek, hayatının her safhasında inançlar, davranışlar, eğilimler, topluma karşı sorumluluklar bakımından yol gösterici olmak ve müeyyideler koymak gibi önemli fonksiyonlar icra etmektedir.

Hak Din, ilk peygamberden itibaren devam etmektedir. Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an-ı Kerim, Vahy'in yeni bir muhteva ile bildirilmesidir. Kur'an-ı Kerim, evrensel evrensel hakikatları ihtiva eder. hak dine kaynak olma bakımından ilk sırada yer alır. Aynı zamanda anlaşılabilirliği yönüyle, kendisiyle muhatap olan insanların ve çağın ilmi ve fikri seviyesini göz ardı etmediği gibi, daha sonraki çağların gelişen ve değişen zihniyetlerine ışık tutan bir anlatım üslubuna ve kolaylıkla yorumlanabilecek bir ifade tarzına sahiptir.

Kur'an-ı Kerim'den ilmi derecesine göre en aşağı olandan en yüksek olanına kadar herkes bir şeyler anlar ve öğrenir. Çünkü bizzat Kur'an-ı Kerim, kendisinin anlaşılır olduğunu ifade ederek, insanları Kur'an-ı Kerim hakikatları üzerinde, **tefekür etmeye, tedebbür etmeye ve tezekkür etmeye** çağırılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in anlatım ve öğretim üslubu açısından kullandığı edebi sanatlar ve öğretim metotları, insanların günlük hayatlarında kullandıkları ifade tarzlarıdır. Kur'an-ı Kerim'de, **Burhan, cedel ve ikna** metotlarını dini ve ilmi hakikatları, öğretim metodu olarak kullanılırken, ifadelerinin anlaşılması ve insanların kolayca anlayabilmesi için, **telmih, teşbih, ima, ve istiare** gibi sembolik

anlatımlardan bolca yer verilmiştir. Bu anlatımları, mütefekkirler bir bir ortaya koymuşlar ve insanların bilgisine sunmuşlardır.

Kur'an-ı Kerim'in anlatım metodunu örnek alan filozoflar ve mutasavvıflar kendi sahalarına mahsus ilmi hakikatları, çeşitli **sembolik anlatım** tarzlarıyla ele almışlardır. Özellikle filozofların, felsefi hakikatların anlatılması hususunda ilmi seviyesi düşük olanlara yönelik yazdıkları eserlerinde açık ve sade bir anlatımla yazarlarken, kendi meslektaşlarına yönelik felsefi eserlerinde ise, daha ağır karmaşık ve zor anlaşılır ifadeler kullanmışlardır.

Kolay ve basit anlatım üslubu kullanan filozoflardan biri de **İbn Tufeyl**'dir. Onun felsefi romanı, hem anlatım açısından önemli, hem de halkın algılayıp yaşadığı dinin karakteristik özelliklerini yansıtması bakımından önemlidir. İbn Tufeyl'in romanının kahramanları, o gün olduğu gibi, bugün de dini algılama ve yaşama bakımından toplumda yer etmiş insanların tipik örneklerini arz etmektedir.

Şöyle ki; bir kısım insanlar, dini ilmi ve felsefi hakikatlara vakıftır. Anladığını yaşar ve ilmmini geliştirmeye çalışır.

Bir kısmı sadece dini hakikatlara vakıf olup, ilmi ve felsefi hakikatlardan habersizdirler veya ilgi duymamışlardır.

Diğer bir kısmı ise, bildiği kadarıyla, işinin gücünün arasında fırsat bulduca, dini anlamaya çalışır ve yaşamaya bakar. Ancak bu grup içinde dine yakın olanların yanında mesafeli duranları da vardır. Bu gruptakilerin inanç, yaşayış ve dini algılayışları, çeşitli sebeplerden dolayı, hak dinden uzak bir noktada bulunmaktadır. Biz buna **Halk Dini** demekteyiz.

Filozoflar, insanların dini ve felsefi hakikatları anlayış ve kavrayış bakımından, **avam, orta sınıf ve havas** gibi bir kategorik ayrıma gitmişlerdir. Günümüz mütefekkirleri de değişik isimlerle buna benzer bazı ayrımlar yapmışlardır. Biz de bütün bu kategorikleştirmeleri kapsayan geniş bir yaklaşımla farklı bir sınıflandırmaya gittik. Ve biz buna, **Hak Dini ve Halk Dini** dedik.

Bir yandan, insanların bir kısmının anladıkları ve yaşadıklarında asırlar boyu hak dinine uygun olmayan ve çeşitli kültürlerin etkileşmesiyle ortaya çıkan bir

uygulama ve yaşayış tarzında bir yapılanmaya gidilmiştir. Diğer yandan, Kur'an'a ve sahih sünnete dayalı, çeşitli din ve kültürlerden etkilenerak özünü kaybetmemiş, Hak Dini durmaktadır.

Hak Dini, Hz. Peygamber'in vefatından bir süre sonra halk dinine dönüşerek bütün özellikleriyle gün yüzüne çıkmış ve günümüze kadar çeşitli vecheleriyle hayatını sürdürmeye devam etmiştir. Aynı zamanda hak dinin ulaştığı her yerde o bölgenin insanların anlayış ve yaşayışlarının karakterini taşımaktadır. Bu nedenle, her farklı coğrafi bölgede farklı bir dini anlayış ortaya çıkmıştır.

Halk, dini, genellikle ulemayı taklit ederek ve onların yazdıkları ilmihal türü kitaplardan okuyarak, çeşitli meclislerde veya camilerdeki va'zları dinleyerek, küçük yaşlarında Kur'an kursuna veya camiye giderek, anne babasından veya çevresinden edindiği bilgilerden ve okullardan öğrenmektedir. Ancak, bu gibi yerlerden aldığı dini eğitim ve öğretim yeterli olmadığı gibi, genellikle bu gibi yerlerden çok cüz'i bir miktarda hak dinini öğrense de genelde halk dinini öğrenmektedir.

Halkın, anlayış ve yaşayışında halk dinin oluşmasına etki eden sebeplerin başında, dini bir temeli olmayan tamamen yerel veya İslâm öncesi kültüre dayalı bid'at ve hurafelerin büyük etkisi vardır. Bunun yanı sıra, cemaatlerin fikir, düşünce ve faaliyetlerinde, halk dininin karakteristik yapısını taşıyan pek çok unsurun barındığı yerdir. Ayrıca, dini yayınların, aile ve çevrenin de halk dinin oluşmasına ve yayılmasındaki etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür.

Halkın inanç ve kültürünün oluşturduğu Halk Dini'nin, Hak Dini sahasına çekilmesi gerekmektedir. Bize göre, bunu gerçekleştirmenin yolu, halkın, din, Kur'an, Peygamber ve sünnet anlayışının hak dininin ortaya koyduğu düşünce yapısına göre bir anlayış oluşturulup halka yansıtılması gerekmektedir. Bunu yapacak olanlar da, uluorta herkes değil, kendi sahalarında ihtisas sahipleri, halkın inanç ve düşüncelerine yabancı olmayan kişi ve kuruluşlar tarafından yapılması gerekmektedir.

Bütün dünyada din, yükselen bir değer olarak önemini gün geçtikçe daha da artırmaktadır. Bugün Hak Dini bu derece anlaşılmamış ve yaşanmayan bir din olarak durmaktaysa, bu dini ve kültürü bize bu güne taşıyanların sorumlulukları kadar, günümüzdeki susan ve gerçekleri söylemeyen alimlerin de sorumlulukları büyüktür. Yirmi birinci yüzyıla bir kaç yıl kala halkın zihinlerinde yer etmiş din anlayışının hâlâ ilkel ve basit bir noktada durması kabullenilebilecek bir durum değildir.

BİBLİYOGRAFYA

KUR'AN-I KERİM, (*Diyanet ve Süleyman Ateş'in meâlleri esas alınmıştır.*)

ABDÜLBAKİ M. F., el Mu'cemu'l Müfehres li Elfazı'l Hadisi'n Nebevi,
Leiden, 1936-1969.

ABDÜLKADİROĞLU Abdülkerim, *Kars'ta Dini Folklor veya Dini Manevi
Halk İnançları*, Milletlerarası Türk Folkloru Bildirileri, Ankara, 1987.

ABDURRAHMAN BEDEVİ, *Mantıku Aristo*, Beyrut, 1980.

ACIPAYAMLI Orhan, *Anadolu'da Nazarla İlgili Bazı Adet ve İnançlar*,
A.Ü.D.T.C.F.D. c. XX, Ankara, 1962.

ACLUNİ İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l Hafa*, Beyrut, 1351.

AÇIKGENÇ Alpaslan, *Bilgi Felsefesi*, İstanbul, 1992.

ADIVAR Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970.

AFİFİ ebu'l Alâ, *et Tasavvuf*. İskenderiyye, 1963.

AHMET Emin, *Fecru'l İslâm*, Mısır, 1955.

AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, I-II, İstanbul, 1970.

AKALIN Sami, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1980.

AKGÜNDÜZ Ahmet, *Tabular Yıkılıyor, II*, İstanbul, 1997.

AKSEKİ A. Hamdi, *Ahlâk İtmi ve İslâm Ahlâkı*, Ankara, 1991.

- *İslâm Dini*, Ankara, 1983

AKPINAR Turgut, *Türk Tarihinde İslâmiyet*, İstanbul, 1994.

AKTAŞ Cihan, *Mahremiyetin Tükenişi*, İstanbul, 1995.

AKTAŞ Erhan, *Hangi İslâm*, İstanbul, 1996.

AKYÜZ Niyazi, *Ankara'nın Boğaziçi Semtinde Dini Hayat ve Kentleşme
Üzerine Bir Araştırma*, Basılmamış Doktora Tezi. Ankara, 1994.

ALTINTAŞ Hayrani, *İslâm Ahlâkı*, Ankara, 1996.

- *Tasavvuf Tarihi*, Ankara, 1986.

el ANTAKİ Mahmut bin Abdullah, *Metn-i Alaka*, İstanbul, 1304.

- ANTOUN Richard, T. Muslim Preacher in The Modarn World, A. Jordanian Case Study in Comparative Perspective, Princeton Universty Press, N.J. 1989,**
- ARIKAN Hasan, Muhtasar İlmihal, İstanbul, 1996.**
- ARİSTO, Metafizik, çev. H. Ziya Ülken, İstanbul, 1935.**
- EI ASKALANİ İbn Hacer Şihabuddin Ahmed b. Ali, Fethu'l Bari bi Şerhi'l Sahih-i Buhari I-XIII, Beyrut, (tarihsiz).**
- el ASKERİ, Ebu Hilal, Cemheretu'l Emsal, Kahire, 1964.**
- ATAY Hüseyin, Dinde Mantıklılık, A.Ü.İ.F.D. c. XXXIV, -Kur'an'a Göre Araştırmalar, I-II, Ankara, 1993.**
- ATEŞ Süleyman, İşâri Tefsir Okulu, Ankara, 1974.**
- ATTAS S. Nakıb, İslâm, Secularism and Philosophy of Future, Londra, 1984.**
- AYCAN İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebu Süfyan, Ankara, 1990.**
- AYDEMİR Ş. Süreyya, Suyu Arayan Adam, İstanbul, 1967.**
- AYDIN Hüseyin, Yaradılış ve Gayelilik, Ankara, 1991.**
- AYVAZOĞLU Beşir, İslâm Estetiği ve İnsan, İstanbul, 1989.**
- AZZAM Abdurrahman, Ebedi Risalet, çev. H. Hüsnü Erdem. İstanbul, 1962.**
- BABİNGER Franz, Anadolu'da İslâmiyet, (Fuat Köprülü ile birlikte) çev. Ragıp Hulusi, İstanbul, 1966.**
- BAĞDADİ ebu'l Berekat, Kitabı'l Mu'teber, Esat Efendi Kütüphanesi, no: 1931.**
- BAKİLLANİ Kadı Ebu Bekir Muhammet, Kitab et Temhid, Beyrut, 1957.**
- BALABAN Rahmi, İlim, Ahlâk, İmân, Ankara, 1974.**
- BAMMAT Haydar, İslâm'in Manevi ve Kültürel Değerleri, İstanbul, 1977.**
- BARKAN Ö. Lütfi, Kolonizatör Türk Dervişleri, Vakıflar Dergisi, İstanbul, 1974.**

*-Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu
Olarak Vakıflar ve Temlikler, Ankara 1942.*

BAYRAKTAR Faruk, *Ailenin Eğitim Görevi*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi,
İstanbul, 1995. Sa. II.

BAYRAKTAR Mehmet, *İslam'da İbadet Fenomenolojisi*, Ankara, 1987.
-Tasavvuf ve Modern Bilim, İstanbul, 1989.

BEDEVİ Abdurrahman, *Mantık' u Aristo*, Beyrut, 1980.

BERGER Peter L. *The Sacred Canopy*, çev. Ali Coşkun, İstanbul, 1993.

BERGSON Henry, *Les Deux Sources de la Morale et de la Religion*, Paris,
1948.

El BEYHAKİ Ebu Bekir Ahmet b. El Hüseyin, *Delailu'n Nübüvve ve Ma'rifeti
Ahvali Sahibu'ş Şeriyye, I-VII*, Thk. Abdu'l Muti Kalaci, Beyrut,
1985.

BEYDAVİ Ebu'l Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envaru't Tenzil
ve Esraru't Te'vil*, İstanbul 1314.

BİLGİN Beyza, *İslâm'da Çocuk*, Ankara, 1985.

BİLGİSEVEN A. Kurtkan, *Genel Sosyoloji*, İstanbul, 1982.

BİLMEN Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Ankara, Tarihsiz.

BİRAND Kamran, *Din Kavramının İncelenmesi Hakkında*, A.Ü.İ.F.D.
Ankara, 1961.

-İlk Çağ Felsefesi Tarihi, Ankara, 1987.

BİNDER Leonard, *Liberal İslam*, çev: Yusuf Kaplan, Kayseri, 1996

BULAÇ Ali, *İslâm Düşüncesinde Felsefe Din Vahiy Akıl İlişkisi*, İstanbul,
1994.

*-Kitabi İslâm, Ümmi İslâm ya da Ümmet'in Kitaba Dönüşü, Bilgi ve
Hikmet, 1995 Bahar, sa., X.*

CANAN İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı, I- XVIII*, Ankara, 1993.

Peygamberimizin Sünnetinde Terbiye, İstanbul, 1977.

- CANATAN Kadir**, *Bir Okuma Biçimi Olarak Fundamantalizm, Bilgi ve Hikmet*, Güz, 1995, sa. XII.
- İslâm Kültürünün Sosyolojik Piramidi, Bilgi ve Hikmet, Bahar, 1995, sa. X.*
- CARREL Alexis**, *Dua*, çev. M. Alper Yüçetürk, Ankara, 1985.
- İnsan Denen Meçhul*, çev. Refik Özdek, İstanbul, 1990.
- CEBECİ Lütfullah**, *Kur'an'a Göre Takva*, İstanbul, 1991.
- CEBECİOĞLU Ethem**, *Prof. Nicholson'un Kronolojik Esaslı Tasavvuf Tarifleri*, A.Ü.İ.F.D. c. XXIX, Ankara, 1987.
- CEMİLE Meryem**, *İslâm ve Çağdaş Öncüleri*, İstanbul, 1986.
- CERRAHOĞLU İsmail**, *Tefsir Tarihi I-II*, Ankara, 1987.
- *Tefsir Usulü*, Ankara, 1985.
- *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.
- CEZİRİ Abdurrahman**, *İslam Fıkhi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul, 1989.
- CİLACİ Osman**, *Günümüz Dünya Dinleri*, Ankara, 1985.
- CÜRCANİ S. Şerif**, *Kitabu't Ta'rifat, (yersiz, tarihsiz).*
- ÇAĞRICI Mustafa**, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul, 1989.
- ÇAKIN Kamil**, *İlk Hicri Asırda Hadis Etrafındaki Şüpheler ve Hadis İnkarcılığı*, A.Ü.İ.F. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1990.
- ÇAKIR Ruşen**, *Ayet ve Slogan*, İstanbul, 1990.
- ÇANGA Mahmut**, *Kur'an Kelimelerinin Anahtarı*, İstanbul, 1986.
- ÇELİK Ali**, *İslâm'ın Kabul veya Reddedtiği Halk İnançları*, İstanbul, 1995.
- ÇELİK Ömer**, *Dini Bilgi, Dini Fenomen, ve İslam'ın Kategorikleştirilmesi, Bilgi ve Hikmet, Bahar, 1995, sa X.*
- ÇUBUKÇU İ. Agâh**, *Türk Düşüncesinde Felsefe Hareketleri*, Ankara, 1986.
- DAĞCI Şamil**, *İslâm Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller*, Ankara, 1996.

- DEMİRCAN Ali Rıza**, *İslâm'da Batıla Benzemenin Hükmü*, İstanbul, 1991.
- DESCARTES**, *Metafizik Düşünceler*, çev. Mehmet Karasan, İstanbul, 1962.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, (heyet)**,
- DÖNDÜREN Hamdi**, *Delilleriyle İslâm Hukuku*, İstanbul, 1983.
- DRAZ Muhammed A.** *En Mühim Mesaj Kur'an*, çev. Suat Yıldırım, İzmir, 1994.
- DUMAN M. Zeki**, *Doğuştan Günümüze Kur'an ve Müslümanlar*, Ankara, 1996.
- DURKHEİM Emile**, *Les Formes Elementaire de la Vie Religieuse*, Paris, 1925.
- DURSUN Davut**, *Laiklik, Siyaset ve Değişim*, İstanbul, 1995.
- DÜZDAĞ M. Ertuğrul**, *Şeyhu'l İslam Ebu's Suud Efendinin Fetvaları Işığında XVI. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.
- EBU ZEHRA Muhammed**, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdülkadir Şener, Ankara, 1986.
- EFLATUN**, *Mektuplar*, çev. İ. Şahinbaş, İstanbul, 1962.
- el ELMAİ Zahir B. Awad**, *Kur'an'da Tartışma Metodları*, çev. Ercan Elbinsoy, İstanbul, 1984.
- ELİADE Mircea**, *İmgeler ve Simgeler*, çev. M. Ali Kılıçbay, İstanbul, 1992.
- ER İzzet**, *Sosyalleşme, Sosyal Gelişme ve İslâm*, Bursa, 1988.
- ERAYDIN Selçuk**, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 1997.
- ERDEM H. Hüsnü**, *İlâhi Hadisler*, Ankara, 1985.
- ERDİL Kemalettin**, *Yaşayan Hurafeler*, Ankara, 1995.
- ERSOY M. Akif**, *Safahat*, Haz. Ö.Rıza Doğrul, İstanbul, 1987.
- EŞREFOĞLU RUMİ Abdullah ibn Muhammed el Mısri**,
-*Müzekki'n Nüfus*, çev. Yaman Arıkan, İstanbul, 1997.
- EYÜPOĞLU İsmet Zeki**, *Anadolu İnançları*, İstanbul, 1987.

- FARABİ Ebu Nasr**, - *Arau Ehli'l Medineti'l Fadıla*, nşr. A.Nasri Nadir, Beyrut, 1985.
- *İhsau'l Ulûm*, çev. Ahmet Ateş, İstanbul, 1986.
- *Tahsilu's Saade*, nşr. Cafer Ali Yasin, Beyrut, 1981.
- *es Semeretü'l Mardiyye*, nşr. D. M. Dunlop, Leiden, 1890.
- *Şerhu Risale ez Zenonu'l Kebir*, Haydarabad, 1349.
- FAZLUR RAHMAN**, *İslâm*, çev. M. Dağ, M. Aydın, Ankara, 1990.
- *İslâm ve Çağdaşlık*, çev. A. Açıkgenç, M. H. Kırbaçoğlu, İstanbul, 1990.
- *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara, 1987.
- FRAYER Hans**, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara 1974.
- FERRUH A. Ömer**, *İhvân-ı Safâ*, çev. İlhan Kutluer, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, c. I, s. 327.
- GARAUDY Roger**, *İslâm'ın Vadettikleri*, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 1983.
- GARDET Louis**, *Les Hommes de L'İslâm*, (hachette nşr.), 1977.
- GAZALİ Ebu Hamid Muhammed bin Muhammed**, *Hamakat ehl el İbaha*, nşr. Otto Pretzl, 1933.
- *İhyâu Ulûmi'd Din, I-IV*, çev. Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul, 1982.
- *el Munkızu min ed Dalâl*, çev. Hilmi Güngör, İstanbul, 1990.
- *İlcamu'l Avam an İlmi'l Kelâm*, çev. D. Sabit Ünal, İzmir, 1987.
- GAZALİ Muhammed**, *İslâm'ı Anlamada Yöntem*, Ankara, 1993.
- GELLNER Ernest**, *Postmodernizm İslâm ve Us*, çev. Bülent Peker, Ankara, 1994.
- GİLLES Keppel**, *a Revanche de Dieu*, Seuil Paris, 1991.

- GOICHON A. M.** *Le Recit De Hay B. Yaqzan*, Paris, 1959.
- GÖKBERK Macit**, *Felsefe Tarihi*, İstanbul, 1990.
- GÖLE Nilüfer**, *Modern Mahrem*, İstanbul, 1991.
- GÖLPINARLI Abdülbaki**, *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul, 1985.
- GÜMÜŞHANEVİ Ahmet Ziyaüddin**, *Ehl-i Sünnet İtikadı*, çev. A. Kadir Kabakçı, Fuat Gürel, İstanbul, 1983.
- GÜNGÖR Erol**, *İslâm'ın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul, 1991.
- *-İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul, 1991.
- GÜNALTAY M. Şemseddin**, *Hurafattan Hakikata*, İstanbul 1332.
- Tarih-i Edyan*, Dersaadet, 1339.
- GÜNAY Ünver**, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*,
- *Din sosyolojisi Dersleri*, Kayseri, 1993.
- *Din ve Sosyal Bütünleşme*, E.Ü.İ.F.D, c. VI, Kayseri, 1989.
- HALICI Feyzi**, *Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler*, Ankara, 1985.
- HAMİDULLAH Muhammed**, *İslâm Peygamberi* çev. S. Tuğ, M.Sait Mutlu. İstanbul, 1969. C. I-II.
- HASAN İBRAHİM Hasan**, *İslâm Tarihi*, I-VI, terc. İ. Yiğit, S. Gümüş, İst.,1987.
- HİTTİ Philip**, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, I-IV, İstanbul, 1980.
- HODGSON M.G.S.** *İslâm'ın Serüveni*, çev. (heyet), İstanbul, 1995.
- HUCVİRİ Keşfu'l Mahcub**, çev: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1982.
- IZUTSU Toshihiko**, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, Ankara, 1975.
- İBN ARABİ**, *El Fütuhât el Mekkiyye*, Haz. Nihat Keklik, İ.Ü.E.F. yayınları, İstanbul, 1974.
- İBNÜ'L ESİR İzzüddin Ebu'l Hasan Ali Bin Muhammed**, *El Kamil Fi't Tarih*, Beyrut, 1966.

- İBN HİŞAM**, *Es Siyretu'n Nebeviyye*, Matbatü'l Halebiyye, 1936.
- İBN HİŞAM**, *Siret-İ İbn Hişam*, Çev. İ. Hasan, N. Çağatay. Ankara, 1992.
- İBN KESİR**, *Ebu'l Fida İsmail*, *Tefsiru'l Kur'an-i'l azim*, Beyrut, 1969.
- İBN HALDUN**, *Mukaddime*, Çev. Z. Kadiri Ugan, İstanbul, 1983.
- Şifau's-Sail li Tezhibi'l Mesail*, çev. S. Uludağ, İstanbul, 1984.
- İBN KAYYİM El Cevzi**, *İ'lamu'l Muvakkiin an Rabbil'l Alemin*, Delhi, 1314.
- Zadü'l Mead, Fi Hedyi Hayri'l İbad*, Mısır, 1379.
- İBNU'L CEVZİ**, *Kitabu'l Kussas, ve'l Müzekkirin*, tah., dr. Kasım es Semerrai, Riyad, 1403.
- İBN MİSKEVEYH**, *Tezhibu'l Ahlâk ve Tathiru'l A'rak*, Beyrut, 1398.
- İBN NEDİM Ebu'l Ferec, Muhammed B. İshak**, *Fihrist*, Leibzig, 1871
- İBN RÜŞD**, *Tehafüt et Tahafüt*, çev. Kemal Işık, M. Dağ, Samsun, 1986.
- Faslü'l Makal, Hazırlayan. Süleyman Uludağ*, (Felsefe Din İlişkileri), İstanbul, 1985.
- İBN TEYMİYE**, *el Es'ile ve'l Ecvibe*, Riyad, 1983.
- Mecmu'u Fetâvâ, I-XXXVII*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed, Riyad, 1381-1386.
- İBN TUFEYL**, *Hay bin Yakzan*, Ahmet Emin Neşri, Kahire 1952.
- İBN SA'D Ebu Abdillah Muhammed**, *et Tabakatü'l Kübra, c.I*, Beyrut, 1966-1965.
- İBN SİNA**, *İsbatu'n Nubuvvat*, Nşr, M. Marmura, Beyrut, 1968.
- İlahiyat*, Nşr. Anawati, Sait Zayed, Kahire, 1960.
- Necat*, Nşr., Macit Fahri, Beyrut, 1985.
- Tis'u Resail, (fi'l ecrani'l Ulviyye)*, nşr., Süleyman Dünya, Mısır, 1949.
- Namaz Risalesi*, çev. M. Hazmi Tura, İstanbul, 1959.
- Risale Adhaviyyeti fi Emri'l Meâd*, nşr, Süleyman Dünya, Mısır, 1949.
- IHVANU'S SAFA**, *Resailu Ihvan-ı Safa*, Nşr, Butrus El Bustani, Beyrut, 1957.

- İKBAL Muhammed**, *İran'da Metafiziğin Gelişimi*, çev. M.Miyan Şerif, İstanbul, 1970.
- *The Reconstruction Of Religious Thought In İslâm*, Çev. N.Ahmet Asrar, İstanbul, 1984.
- *Cavidname*, çev. Annemaria Schimmel, Ankara, 1958.
- İLİM VE DİN**, Edirör, İrfan Yılmaz, İstanbul, 1998.
- İMAM BİRGİVİ**, *Tarikat-ı Muhammediyye fi Sireti'l Ahmediyye*, çev. Celal Yıldırım, İstanbul, 1996.
- İMAM-I RABBANİ**, *Mektubat-ı Rabbani, I-II*, çev. Abdulkadir Akçiçek, İstanbul, 1977.
- İNAN Abdülküdür**, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1986.
- İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ**, *Din Maddesi*, İstanbul, 1983,
- İSLÂM DERGİSİ**, *Kasım, 1983, Ağustos, 1985. Sa. 3-24.*
- İSLÂM FELSEFESİNDE SEMBOLİK HİKAYELER** (derleme), İstanbul, 1997.
- İSLÂM GERÇEĞİ**, (Heyet) Ankara, 1995.
- İZ Mahir**, *Din ve Cemiyet*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1990.
- *Tasavvuf*, İstanbul, 1990.
- JASPERS Karl**, *Felsefe'ye Giriş*, çev. Mehmet Akalın, İstanbul, 1981.
- JOCHAİM Vach**, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara 1987.
- KABAKLI Ahmet**, *Türk Edebiyatı*, İstanbul, 1985.
- KADI İYAZ**, *eş Şifa*, Kahire, 1977.
- KAFESOĞLU İbrahim**, *Selçuklu Tarihi*, İstanbul, 1972.
- Türk Bozkır Kültürü*, Ankara, 1987.
- Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1995.
- KANDEHLEVİ Yusuf**, *Hayatu's Sahabe*, çev. Ahmet Meylani, Konya(tarihsiz).
- KÂTİP ÇELEBİ**, *Kesfu'z Zunun*, Leibzig, 1835.

-*Mizanu'l Hak fi İhtiyarı'l Ahak*, çev. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul, 1993.

KARAKAŞ Mahmut, *Müsbet ilimde Müsülüman Alimler*, Ankara, 1991.

KARAMAN Hayraddin, *İmam-ı Rabbani ve İslam Tasavvufu*, İstanbul, 1987.

KAŞANİ Abdurrezzak, *Te'vilatu'l Kur'an*, Mısır, 1283.

KAZVİNİ Celeleddin Muhammed, *Telhisu'l Miftah*, İstanbul, 1304.

KESKİOĞLU Osman, *Müslümanların İlme ve Medeniyete Hizmetleri*, Ankara, 1987.

KILIÇ Cevdet, *Muhammed İkbâl, Hayatı, Şahsiyeti ve Fikirleri*, Ankara, 1997.

KILIÇ Recep, *Dini Nasıl Anlamalı?* Diyanet İlmi Dergi, Ocak-Şubat-Mart, 1993, c. XXIX sa. I.

KILIÇ Sadık, *Kur'an Sembolizmi*, Ankara, 1991.

KINALIZADE Ali Efendi, *Devlet ve Aile Ahlâkı*, Bsk. Haz. Ahmet Kahraman, Tercüman 1001 Temel Eseri Yayını, İstanbul, (tarihsiz).

KIRBAŞOĞLU M. Hayri, *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1996.

KIRCA Celal, *Kur'an-ı Kerim 'de Fen Bilimleri*, İstanbul, 1989.

KİNDİ, *Felsefî Risaleler*, haz. Mahmut Kaya, İstanbul, 1994.

KORLAELÇİ Murtaza, *İbn Rüşd'e Göre Din- Felsefe İlişkisi*, Felsefe Dünyası Mart, 1994.

KÖPRÜLÜ Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara, 1991.

- *Türk Edebiyat Tarihi*, İstanbul, 1926.

KURTUBİ Ebu Abdillah Muhammed Bin Ahmed el Ensari, *el Cami'u li Ahkami'l Kur'an*, Mısır, 1950.

KUTAY Cemal, *İstiklal Savaşının Maneviyat Ordusu*, İstanbul, 1977.

KUTUP Muhammed, *Dirasatun fi'n Nefsi'l İnsaniyye*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul, 1992.

KUTUP Seyyid, *Kur'an'da Edebi Tasvir*, çev. S. Ateş, İstanbul, 1967.

-*Yoldaki İşaretler*, çev. Salih Uçan, İstanbul, 1992.

- KÜTÜKOĞLU Mübahat S.**, *1869'da Faal İstanbul Medreseleri*, İstanbul, 1977.
- KÜÇÜK Abdurrahman, TÜMER Günay**, *Dinler Tarihi*, Ankara, 1988.
- Erzincan Yöresi Halk İnançlarına Toplu Bakış*, Milletlerarası Türk Folkloru Bildirileri, Ankara, 1987.
- KUTUP Muhammed**, *Kur'an-ı Nasıl Okuyalım*. Çev. Bekir Karlığa, İstanbul, 1992.
- MACDONALD D.B. İ.A.** "F'al" Maddesi.
- MARDİN Şerif**, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul, 1993.
- MENGÜŞOĞLU Takıyettin**, *İnsan Felsefesi*, İstanbul, 1988.
- MEVDUDİ**, *ebu'l A'la, Kur'an'ı Anlamak için Temel Prensipler*, çev. Mehmet Söylemez. Adana, (tarihsiz).
- MİRAS Kamil, H.H. Erdem**, *Sahih-i Buhari, Tecrid-i Sarih Tercümesi, el Mu'cemu'l Vasıt*, (Heyet).
- MUHAMMED Ebu Zehra**, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, çev. Abdul Kadir Şener, İstanbul, 1986.
- MUSTAFA Zayed**, *en Nesh, fi'l Kur'ani'l Kerim*, Mısır, 1987.
- EL MÜNZİRİ İmam Hafız**, *et Terğib ve't Terhib, I-VII*, çev. (heyet), İstanbul, 1985.
- MOLE Marijon**, *Les Mystiques Musulmans*, Paris, 1965.
- MORRİS Henry M.**, *Yaratılış Modeli*, çev. Adem Tatlı, Ankara, 1985.
- NASR Seyyid Hüseyin**, *Batı Felsefeleri ve İslam*, çev. Selahaddin Ayaz, İstanbul 1985.
- *İslâm, İdealler ve Gerçekler*, çev. A. Özel, İstanbul, 1996.
- En NEBBANİ Yusuf bin İsmail**, *Huccetullahi Ale'l Alemin fi Mu'cizati Seyyidi'l Mürselin*, Beyrut, 1316.
- en NEDEVİ Ebu'l Hasan**, *Dr. Muhammed İkbâl*, çev. Ali Ulvu Kurucu, İstanbul, 1990.
- en NEVEVİ Ebu Zekerriyya Muhyiddin Yahya ibn Şeref**, *Riyazu's Salihin*, çev. Salih Uçan, İstanbul, 1986.

- NİCHOLSON Reynold**, *İslâm Sufileri*, çev. (heyet), Ankara, 1978.
- NURBAKİ Haluk**, *Kur'an-ı Kerim'den Ayetler ve İlmi Gerçekler*, Ankara, 1993.
- OCAK Ahmet Yaşar**, *Selçuklu ve Osmanlı dönemi Tekkelerinde Dini-*
-Tasavvufi Eğitime Genel Bakış, Türkiye I. Din Eğitimi Semineri, Ankara,
1981.
- Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul, 1996.
- ÖGEL Semra**, *Anadolu Selçuklu Sanatı Üzerine Görüşler*, İstanbul, 1986
- ÖMERÜ'L KÂTİBİ**, *Şemsiye*, İstanbul, 1328.
- ÖRNEK Sedat Veyis**, *Türk Halk Bilimi*, Ankara, 1977.
- ÖZBEK Abdullah**, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Konya, 1995.
- ÖZALP N. Ahmet**, *Hay bin Yakzan, İbn Sina, İbn Tufeyl*, İstanbul, 1996.
- ÖZASLAN Yusuf**, *İslâm'ın Işığında Geleneklerimiz, Göreneklerimiz*. İstanbul,
1992.
- ÖZCAN Hanifi**, *Epistemolojik Açıdan İman*, istanbul, 1997.
- ÖZDEMİR Şemseddin**, *Cemaatleşme Anlayışında Bazı Zaaflar*, Ümran Dergisi,
Eylül-Ekim, 1995, sa. XXVII.
- ÖZTÜRK Y. Nuri**, *Din ve Fıtrat*, İstanbul, 1990.
- Kur'an'ın Temel Kavramları*, İstanbul, 1997.
- Mevlana ve İnsan*, İstanbul, 1993.
- Tasavvufun Ruhui ve Tarikatlar*, İstanbul, 1990
- Kur'an ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1993.
- PAUL Guillame**, *Ruh Bilimi*, çev. Refia Şemin, İstanbul, 1945.
- PELET Louis**, *Le Sentiment Religieus et la Religion*, Paris, 1935.
- PORPHYRIUS**, *İsagoci*, Arapçaya çev. Mufaddal b. Ömer el Ebheri, İstanbul,
1311.
- RAGIP el İsfahani**, *Mu'cemu Müfredâti Elfazi'l Kur'an*, Tah. Nedim
- RAZİ, Fahrudin**, *Mefatihü'l Ğayb*, İstanbul, el Matbaatu'l Amire, 1308
Mar'aşlı, Mısır, Daru'l Katibi'l Arabi, 1972.

- REED Howard A.**, *A New Force at Work in Democratic Turkey*, Middle East Journal, VIII, 1954. (Türkiye’de İslam ve Laiklik içinde) derleme, İstanbul, 1995.
- REGİS Blachere**, *Introduction au Coran*, Paris, 1959.
- ROY Olver**, *Siyasal İslâm’ın İflası*, çev. Cüneyt Akalın, İstanbul, 1995.
- SAİD HALİM PAŞA**, *Buhranlarımız*, düz. M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 1993.
- SAKA Şevki**, *Kur’an-ı Kerim’in Davet Metodu*, İstanbul, 1991.
- SARIBAY Ali Yaşar**, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslâm*, İstanbul, 1995.
-İslâmi Popülizm ve Sivil Toplum Arayışı, Mart, 1993, sa. 47.
- SARUHAN M. Selim**, *İslâm Düşüncesinde İstiare*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,) Ankara, 1994.
- SERDAR Ziyaeddin**, *İslâm Medeniyetinin Geleceği*, çev. Deniz Aydın, İstanbul 1986.
- SİTEMBÖLÜKBAŞI Şaban**, *Türkiye’de İslâm’ın Yeniden İnkişafı*, Ankara, 1995.
- SOFUOĞLU Cemal**, *İslâm Dini Esasları*, İzmir, 1996.
- SUBAŞI Necdet**, *Bir Toplumsal Kategoriyi Anlamaya Giriş: Avam’ın Sosyolojisi*, Bilgi ve Hikmet, Bahar, 1995, sa., X.
- SUBHİ ES Salih**, *Mebahis fi Ulûmi’l Kur’an*,
- SUNAR Cavit**, *Tasavvuf Felsefesi*, Ankara, 1974.
- Es SUYUTİ Celaleddin**, *el İtkan fi Ulûmi’l Kur’an*, Mısır, 1279.
-El Hasaisu’l Kübra, I-III, thk. Muhammed Halil Harras, Kahire 1967.
- SÜHREVERDİ**, *ebu Hafı Şihabüddin Ömer*, *Avarifü’l Mearif*, çev. H.Kamil Yılmaz, İrfan Gündüz, İstanbul, 1990.
- eş ŞAFİİ M. Bin İdris**, *el Ümm*, Bulak, (Mısır) 1329.
- ŞAHİN Ahmet**, *Sünnet Işığında Hayat*, İstanbul, 1991.
- ŞAHİNLER Necmeddin**, *Kur’an’da Sembolik Anlatımlar*, İstanbul, 1995.
- Eş ŞATIBİ Ebu İshak İbrahim**, *el İ’tisam bi’l Kitab ve’s Sunne*, Reşit Rıza Neşri, c. I, Mısır, 1332.

- *Muvafakat, Tunus, 1302.*

ŞA'RANİ Abdu'l Vehhab, *Tenbihu'l Mu'terrin*, çev. Ömer Temizel, İstanbul, 1979.

ŞEHBENDERZADE Filibeli Ahmet Hilmi, *İslâm Tarihi*, sad. M. Rahmi, İstanbul, 1987.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-i Türki*, Dersaadet, 1317.

ŞENER Cemal, *Şamanizm*, İstanbul, 1997.

ŞERAFEDDİN BEY, *Ebu'l Berekât Bağdadi ve Kitabı'l Mu'teber*, Tercümesi, Daru'l Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, sa. 24.

ŞİMŞEK M. Sait, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, İstanbul, 1997.

TAFTAZANİ Mesut bin Ömer, *Muhtasaru'l Maani*, İstanbul, 1977.

TAHİRÜ'L MEVLEVİ, *Edebiyat Lügatı*, haz. K. Edip Kürkçü, İstanbul, 1973.

TANYU Hikmet *Türklerde Taşlarala İlgili İnançlar*, Ankara, 1968.

TAYLAN Necip, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul, 1994.

T.B.M.M.T.D. c. XVI, dön. VIII. 1947.

TİRMİZİ Ebu İsa Muhammet bin İsa, *Sünen, I-V*, İstanbul, 1982.

TOPLAMACIOĞLU Mehmet, *Yaşlara Göre Şiddet ve Kesafeti Üzerine Bir Anket Denemesi*, A.Ü.İ.F.D. c. X, Ankara, 1962.

TOZLU Necmettin, *İbn Tufeyl'in Eğitim Felsefesi*, İstanbul, 1993.

TURAN Osman, *Selçuklu Tarihi, ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965.

- *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul, 1980.

TÜMER Günay, *Çeşitli Yönleriyle Din*, A.Ü.İ.F. Dergisi, c. XXVIII,

TÜRKÖNE Mümtaz er, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, İstanbul, 1994.

UĞUR Mücteba, *Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas*. A.Ü.İ.F. Dergisi, c. XXVIII, Ankara, 1986.

ULUTÜRK Veli, *Kur'an'da Temsili Anlatım*, İstanbul 1995.

UYSAL Mustafa, *İslâm'a Sokulan Bid'at ve Hurafeler*, c. I-III, Konya, 1969.

UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965.

- Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988,
- ÜLKEN H. Ziya**, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İstanbul, 1995.
- *İslâm Felsefesi*, İstanbul, 1993.
- Millet ve Tarih Şuuru*, İstanbul, 1976.
- VATANDAŞ Celaleddin**, *Kur'an ve Hayat*, İstanbul, 1997.
- Vahiyden Kültüre*, İstanbul, 1997.
- WACH Jochaim**, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı, A.Ü.İ.F. Yay. Ankara, 1987.
- WATT W. Montgomery**, *Modarn Dünya'da İslâm Vahyi*, çev. M. Sait Aydın. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1981.
- WEBER Alfred**, *Felsefe Tarihi*, Çev. Vehbi Eralp, İstanbul, 1991.
- WELHAUSEN Julius**, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri* çev. E. Ruhi Fığlalı, İstanbul, 1981.
- YAVUZ S. Sabri**, *İslâm Düşüncesinde Nübüvvet*, İstanbul, 1995.
- YAZICIOĞLU Ahmet Bican**, *Envaru'l Aşikin*, sad. H. Mahmut Serdaroğlu, A. Lütü Aydın, İstanbul, 1991.
- YAZICIOĞLU Mehmet Bican**, *Muhammediyye*, Bas. Haz. Dr. Amil Çelebioğlu, Tercüman 1001 Temel Eser yay., no: 55.
- YAZIR Ahmet Hamdi**, *Hak Dini Kur'an Dili, I-IX*,
- YEDİYILDIZ Bahaddin**, "Vakıf" İ.A. C.XXII/2.
- YEL Ali Murat**, *İslâm'da Büyük ve Küçük Gelenekler*, çev. Ali Coşkun, Bilgi ve Hikmet, Bahar, 1995, sa. X.
- Yeni Türk Ansiklopedisi**, "Nazar" Maddesi,
- YILDIRIM Ergül**, *Türkiye'nin Modernleşmesi ve İslâm*, İstanbul, 1995.
- YILMAZ H. Kamil** *Tasavvufi Hadis Şerhleri*, İstanbul, 1990.
- 21. Yüzyılın Eşiğinde Geleneklerimiz Göreneklerimiz**, T.K.H.V., İstanbul, (tarihsiz).

- YİVLİ Oktay**, *Edebi Sanatlar*, Ankara, 1995.
- YURDAYDIN H. Gazi**, *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara, 1988,
- YÜCE Abdül Hakim**, *Razi'nin Tefsirinde Tasavvuf*, İzmir, 1996.
- ez ZERKANİ Abdu'l Azim**, *Menahilu'l İrfan*, Mısır, (tarihsiz). c.II.
- ez ZERKEŞİ Bedrüddin**, *el Burhan fi Ulumi'l Kur'an*, Beyrut, 1391.
- ZEYDAN Abdü'l Kerim** *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak, İstanbul, 1995.
- ZUBAİDA Sami**, *İslâm, halk ve Devlet*, çev. Sami Oğuz, İstanbul, 1994.

